

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2023. Вип. 43.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 43

ВІННИЦЯ
2023

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 43. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2023. – 128 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-43

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus*, *Google Scholar*, *DOAJ*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 8 від 15.03.2023 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhst>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2023

© Автори статей, 2023

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2023. Вип. 43.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Certificate of the print media state registration

Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 43

VINNYTSIA
2023

УДК 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 43. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2023. – 128 c.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-43**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.***

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.8 dated March 15, 2023).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2023

© Authors of articles, 2023

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

Олександр Буравський, Ігор Власюк	
Розвиток санітарної справи на Волині в роки НЕПу (1921–1928 рр.)	9
Тетяна Перга	
Безправні євреї в УРСР у 1920-х – на початку 1930-х років: невідомі сторінки	16
Ігор Якубовський	
Спротив у середовищі уповноважених під час Голодомору 1932–1933 рр. (за матеріалами районних газет Київської та Чернігівської областей)	27
Надія Кіндрачук, Тетяна Мелещенко	
Місце українських національних мотивів у художній культурі УРСР: 1960-ті – 1970-ті рр. (на прикладі театрального та кінематографічного мистецтва)	35

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Геннадій Кучеров, Оксана Палилюлько	
Діяльність сільських «Просвіт» Подільської губернії у 1920–1922 рр. (за документами Державного архіву Вінницької області)	41
Тетяна Каросва	
Топонімічні практики в пострадянській Вінниці (1992–2022)	47

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Інна Ніколіна, Інна Мазур	
Теорії антропогенезу та їх еволюція в науковому дискурсі	54
Людмила Гуцало	
Становище римлянки у I столітті н. е.	63
Олексій Балух	
Північні волості Молдавії у зовнішній політиці Яна III Собеського (1683–1696 рр.)	68

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Андрій Шевчук	
Судова влада Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) у мемуарній літературі	80
Тетяна Кузнець	
Сторінки історії повсякдення Свято-Георгіївського монастиря за його документами його сучасника	90

Богдан Янишин

«Люди смертні, народи вічні»: національне питання в публіцистиці
Михайла Грушевського періоду заслання **101**

Микола Стопчак

Повстання проти гетьмана П. Скоропадського й ліквідація Української
Держави: сучасна вітчизняна історіографія **109**

РЕЦЕНЗІЇ

Іван Романюк, Богдан Романюк

Коріненко П. С. Земельне питання в історичній долі українського
селянства. Погляд крізь віки: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В.
Гнатюка. 2022. 552 с. **120**

Для авторів **122**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Olexandr A. Buravsky, Igor M. Vlasyuk

Development of Sanitary Affairs in Volyn During the NEP (1921–1928) **9**

Tetiana Yu. Perga

Disenfranchised Jews in Ukrainian SSR in 1920s – early 1930s: Unknown Pages **16**

Ihor V. Yakubovskyy

The Resistance of the Commissioners During the Holodomor of 1932–1933 in the Local Media of the Kyivan and Chernihiv Regions **27**

Nadia M. Kindrachuk, Tetiana V. Meleshchenko

The Place of Ukrainian National Motifs in the Art Culture of the Ukrainian SSR: 1960's – 1970's (the Theater and the Cinema Art Case Study) **35**

HISTORY OF PODILLIA

Gennadiy G. Kucherov, Oksana M. Palyliulko

The Activities of Rural «Prosvits» of Podillia Province in 1920–1922. (on the Basis of the State Archive of Vinnytsia Region) **41**

Tetiana R. Karoyeva

Toponymic Practices in the Post-Soviet Vinnytsia (1992–2022) **47**

WORLD HISTORY

Inna I. Nikolina, Inna V. Mazur

Theories of Anthropogenesis and their Evolution in Scientific Discourse **54**

Liudmila V. Hutsalo

The Status of the Roman Woman in the 1st Century AD **63**

Oleksii V. Balukh

The Northern Volosts of Moldavia in the Foreign Policy of Jan III Sobieski (1683–1696). **68**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Andrii V. Shevchuk

The Judiciary of the Right-Bank Ukraine (the End of 18th – the First Third of the 19th Century) in Memoir Literature **80**

Tetiana V. Kuznets

The History Pages of Everyday Life of Saint George Monastery: on the Basis of its Contemporary's Ego-documents **90**

Bohdan M. Yanyshyn

«People are Mortal, Nations are Eternal»: a National Question in the Journalism of Mykhailo Hrushevskyi During the Exile **101**

Mykola V. Stopchak

Uprising Against Hetman P. Skoropadskyi and Liquidation of the Ukrainian State:
Modern National Historiography **109**

REVIEWS

Ivan M. Romanyuk, Bohdan I. Romanyuk

Korinenko P. S. The Land Issue in the Historical Fate of the Ukrainian peasantry.
A Look Through the ages: Monograph. Ternopil: TNPU Named After V. Hnatyuk.
2022. 552 p. **120**

For Authors **122**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «192»:613

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-9-15>**Олександр Буравський**

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: buravskij@i.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1847-4605>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAR-1269-2020>**Ігор Власюк**

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: vlasjuk@zu.edu.uaORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4679-4101>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/454467>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57847647200&origin=recordPage>**Розвиток санітарної справи на Волині в роки НЕПу (1921–1928 рр.)**

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати стан та проблеми розвитку санітарної справи на Волині в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). **Методологічною основою** дослідження є принципи науковості, історизму, об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціальні історичні методи (історико-порівняльний, історико-статистичний, історико-системний). **Наукова новизна роботи** полягає у комплексному дослідженні розвитку санітарної справи на Волині у період НЕПу, залученні нових архівних документів для розкриття теми. **Висновки.** Санітарна справа на Волині у період НЕПу (1921–1928 рр.) розвивалася повільно, що пов'язано насамперед із наслідками громадянської війни. Загалом санітарно-гігієнічний стан у цьому регіоні був задовільним, поступово поліпшувався. Відбувалася боротьба з епідеміями (тифу, холери, туберкульозу та ін.), венеричними захворюваннями, а також проводились відповідні профілактичні заходи з боку санітарних органів. Однак залишалися проблеми недостатнього фінансування санітарної справи, незначної кількості особового складу та ін. Важливо зазначити, що розвиток санітарної справи у регіоні вимагав збільшення штатних лікарів-спеціалістів. Можна вважати задовільною також агітаційну, роз'яснювальну роботу, що проводилася органами санітарної просвіти для подолання епідемії. Огляд окремих лікувальних і дитячих закладів Житомира показав наявність санітарно-гігієнічних проблем. Кількість пацієнтів з певними інфекційними захворюваннями почала збільшуватися, зокрема, хворіли на венеричні захворювання. Актуальним було питання щодо обліку захворюваності на гострі інфекційні хвороби. Не менш важливим – завдання, що стосувалося утримання в чистоті торговельних місць на базарах. Потрібно було вирішувати й інші проблеми забруднення населених пунктів регіону. Санітарна справа на Волині, як і в Україні загалом, у названі роки потребувала постійної державної підтримки.

Ключові слова: санітарна справа, епідемії, Волинь, радянська влада, нова економічна політика.

Постановка проблеми. Санітарно-гігієнічний стан суспільства в усі періоди історії і на сучасному етапі залишається актуальною темою. Це одна з найважливіших складових здорового розвитку суспільства. Події останніх років, пов'язані з поширенням коронавірусної інфекції в нашій країні та усьому світі, зайвий раз вказують нам на значущість підтримки суспільством протиепідемічних заходів держави, правильного розуміння їх, своєчасного реагування кожної людини на ці виклики. Тому доцільним, на наш погляд, є вивчення історичного досвіду розвитку санітарної справи в Україні та її регіонах, зокрема, у період НЕПу (1921–1928 рр.).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база проблеми дослідження включає документи фондів Державного архіву Житомирської області (Ф. Р. 28. Волинський губернський виконком; Ф. Р. 276. Волинське губернське статистичне бюро; Ф. Р. 280. Житомирська міська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Ф. Р. 327. Відділ управління Коростенського окружного виконкому; Ф. Р. 360. Житомирська повітовий відділ охорони здоров'я. Санітарна освіта), у яких міститься важливий матеріал для аналізу розвитку санітарної справи на Волині у період НЕПу.

Посилення дослідницького інтересу сучасних українських істориків до порушеної проблеми не є випадковим, оскільки він є складовою вивчення соціальної історії України ХХ ст. – одного з важливих напрямів досліджень історичної науки на сучасному етапі. Характеризуючи сучасний період історіографії проблеми дослідження, зокрема, необхідно виділити праці українських науковців: С. Гоцуляк (аналіз санітарно-епідеміологічного законодавства в Україні у ХХ ст.) (Гоцуляк, 2017); Н. Кузьмінець (протиепідемічні заходи, боротьба із соціальними захворюваннями у першій половині 1920-х рр.) (Кузьмінець, 2014); М. Мельничука (правове регулювання охорони здоров'я населення в УСРР у 1921–1929 рр.) (Мельничук, 2016); О. Мельничука, М. Мельничука (органи робітничої медицини в системі органів охорони здоров'я УСРР у 20-х рр. ХХ ст.) (Мельничук О., Мельничук М., 2019); І. Адамської (аналіз політики держави у сфері охорони здоров'я в УСРР в 1920-х рр.) (Адамська, 2011); С. Лупаренко (особливості розвитку системи охорони материнства й дитинства в Україні в 1920–1940-х рр.) (Лупаренко, 2013); М. Олійник (стан охорони здоров'я на Поділлі в 1921–1925 рр. (Олійник, 2014) та ін.

Однак, незважаючи на те, що радянська Волинь згадується в окремих із названих праць, поки немає комплексного дослідження розвитку санітарної справи у цьому регіоні в роки НЕПу (1921–1928 рр.). Винятком є дослідження І. Власюка (Власюк, 2020).

Мета статті – аналіз стану та проблем санітарної справи на Волині в роки НЕПу, протиепідемічних та інших заходів.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що Волинська губернія, як і багато інших губерній УСРР, на початку 1920-х рр. опинились у складній епідеміологічній ситуації. Поширеними були захворювання на тиф, холеру та інші заразні хвороби (Волинский пролетарий, 1921, с. 3). Це вимагало прийняття термінових заходів від державних органів для подолання епідемій.

Вирішувати ці питання мали: Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР (функціонував з 1919 р.), відповідні відділи охорони здоров'я на місцях. Серед завдань державних санітарних органів УСРР були: санітарна охорона води, повітря й ґрунту; помешкань; харчових продуктів; охорона здоров'я дітей; боротьба із соціальними хворобами; санітарна освіта та ін. У 1923 р. утворено центральні, губернські та окружні санітарно-технічні ради (Гоцуляк, 2017, с. 114).

Протягом 1922–1923 рр. санітарний стан Волинської губернії поліпшився. Головне – зниження епідемій по всій губернії. Про це свідчила статистика, що показувала у першій половині 1923 р. різке падіння кількості хворих на тиф усіх видів, а також не зафіксовано про випадки захворювання на холеру. Широкий розвиток епідемій на початку 1922 року пояснювався тим, що Волинську губернію, як прикордонну лінію, втягнуто глибше та інтенсивніше в усі наслідки громадянської війни і перехідного періоду. Головним джерелом поширення епідемій були, з одного боку, голод біженців, а з іншого – в'язниці. Тому основну увагу звернено на санітарну обробку як біженців, так й ув'язнених (ДАЖО, ф. Р. 327, оп. 2, спр. 36, арк. 100 зв.).

Необхідно також наголосити на кампанії зі щеплення населення, які проводилися на Волині на початку 1920-х рр., у зв'язку з поширенням епідемій. Епідемії набували масового характеру, загрозливого для суспільства. Документи свідчать про те, що кампанія зі щеплення в м. Житомирі проводилася як тимчасовими загонами при губернській санітарно-епідеміологічній станції, так і постійним медперсоналом в усіх амбулаторіях, лікарнях та дитячих будинках. У 1922–1923 рр. у Житомирі періодично працювало два загони зі щеплення. Це дало позитивні результати, адже тут поступово зменшилася кількість щеплень проти віспи протягом 1922–1923 рр.: вакцинації – з 1359 до 705, ревакцинації – з 11536 до 10986. У селах Волині вакцинації відповідно зменшилися з 55485 до 12985, ревакцинації – з 67060 до 28632. Протихолерна кампанія 1923 р. не мала успіху у цій губернії, оскільки населення сіл несвідомо ставилося до вакцинації; було недостатньо коштів для перевезення медичного персоналу. Кількість первинних, вторинних та третинних протихолерних щеплень протягом року значно зменшилася (ДАЖО, ф. Р. 327, оп. 2, спр. 36, арк. 101).

Санітарний стан губернского центру м. Житомира на початку 1920-х рр. потребував змін на краще. Необхідно зазначити, що на 1 січня 1922 р. у місті було 4 санітарних лікарів. На дільницях санітарний нагляд здійснювався дільничими лікарями під контролем та при інструктивній допомозі окружних санепідемслужб.

За 1922 р. здійснено 7729 усіх санітарних оглядів та обстежень. За 1923 р. (до 1 вересня) здійснено 6694 огляди та обстеження, з них: по водопостачанню – 246, по будинках – 2258, по шкільній гігієні – 92, по харчуванню населення – 1360 тощо. У м. Житомирі вдалося покращити санітарний стан усіх місць загального користування (їдалень, ресторанів, базарів, бань і т. д.).

Справа санітарної просвіти рухалася повільно. Станом на 1923 р. на Волині не було будинків санітарної просвіти. Єдиною перешкодою до організації їх став брак коштів (ДАЖО, ф. Р. 327, оп. 2, спр. 36, арк. 102).

За 1922 р. всього по губернії прочитано 1065 лекцій, проведено 10 санітарних судів. За 1923 р. прочитано 864 лекції, проведено 6 санітарних судів. Тож використано усі доступні форми і види санітарної просвіти: лекції, санітарні суди, періодичні санстанції в робочій пресі та ін. Усю роботу із санітарної просвіти вдалося провести завдяки зв'язку з робочими організованими групами (у клубах), які переважно оплачували лекторів.

Незважаючи на певні здобутки у цій справі, проблеми існували: «Відносно благополуччя, відзначене до цього моменту на епідемічному фронті, якщо і пояснюється великими зусиллями медико-санітарних організацій губернії, то все ж одних зусиль замало. Немає поки на Волині серйозних ознак, які б свідчили про те, що це епідемічне затишшя знаходиться на міцному фундаменті певних досягнень». Зазначалося, що нічого не було ще зроблено для оздоровлення джерел водопостачання як на селі, так і в містах, що сільське населення проживало у негігієнічних житлових умовах (ДАЖО, ф. Р. 327, оп. 2, спр. 36, арк. 102 зв.).

Наскільки ефективною була робота державного органу із санітарно-просвітницької справи Волинській губернії (санпросвіта) можна дізнатись, наприклад, із відповідного звіту про його діяльність (з 1 квітня 1922 р. до 1 квітня 1923 р.). Приміром, в особистому складі організації був з 1921 р. завідувач лікар Гольдфарб, однак персоналу не вистачало. Лише з 1 березня 1923 р. вдалося запросити 2 постійних санітарних лекторів-лікарів Житомира.

Протягом того ж звітнього періоду умови роботи санпросвіти, якщо порівняти з 1921 р., лише трохи поліпшились. Серйозною проблемою залишався дуже малий штат. Відсутність губернатора-інспектора, постійного бюджету також були великою перешкодою для розвитку санітарної справи (ДАЖО, ф. Р. 360, оп. 1, спр. 18, арк. 73).

Дослідники зауважують, що санітарні лікарі були рідкісними фахівцями, адже складні умови праці змушували їх переходити в іншу сферу медичної діяльності (Мурашова, 2015, с. 56). Українські села забезпечено санітарними лікарями лише на 27 % від потреб (Кузьмінець, 2014, с. 52).

Для санітарної справи, як і для багатьох інших бюджетних справ, хронічною проблемою стала недостатність фінансування. Фінансові засоби санпросвіта за звітний період 1922–1923 рр. отримувала від губерньського відділу охорони здоров'я (1500 крб.), з підвідділу робочої медицини (1000 крб.), від союзу «Всемедикосанпраця» (300 крб.). Основну частину цих засобів витрачено для обладнання санпросвіти і придбання наукової літератури (ДАЖО, ф. Р. 360, оп. 1, спр. 18, арк. 73).

Проводили і літературно-видавничу роботу. За вказаний період видано листівку про холеру єврейською мовою, тираж – 1000 екземплярів. Наприкінці березня 1923 року підготовлено матеріал для газети «Туберкульозний Семиденник». У ній періодично публікували окремі санітарні сторінки під назвою «Санітарний клич» і «Санітарний сполох». Так, з 1 квітня 1922 р. до 1 квітня 1923 р. роздано 9904 екземпляри популярної літератури, 808 екземплярів наукових журналів «Лікарняна справа», «Профілактична медицина».

Продовжувала розвиватись і лекційна справа. На початку 1922 р. у Житомирі проведено менше 10 лекцій, а на початку 1923 р. ця цифра зросла до 50. Лекції мали не епізодичний характер, а цикловий, у старших класах трудових шкіл, школах із ліквідації загальної неписьменності, при клубах. Усього відвідало лекції 21 998 осіб.

Виставкова справа не знайшла достатнього застосування через відсутність постійного і пересувного музею-виставки, а також експонатів. Причиною цього послугував брак фінансових засобів для реалізації порушеного питання. Продовжувала функціонувати виставка із санітарної справи при клініці Охматдит.

Наприкінці 1922 року за ініціативи санпросвіти організовано науково-медичну бібліотеку, яка станом на 1923 рік мала 361 книгу. Основною формою діяльності цієї організації було живе і друковане слово (ДАЖО, ф. Р. 360, оп. 1, спр. 18, арк. 73 зв.-74).

Санпросвіта в 1923 р. продовжувала свою роботу, але не зробила всього того, що вона могла б зробити за більш сприятливих обставин. Скорочений штат, відсутність засобів, віддаленість від центру – основні причини недостатнього розвитку її роботи. Центру необхідно було звернути увагу на установку більш планомірного зв'язку з санпросвітою шляхом інструктування, надання літератури, лекторів, експонатів для музею. Для отримання нових знань організації потрібно було направити команду працівників до Харкова. Санпросвіта мала бути забезпечена не на папері, а реально відомою часткою участі в загальному бюджеті губерньського відділу охорони здоров'я (ДАЖО, ф. Р. 360, оп. 1, спр. 18, арк. 74 зв.).

Народний комісаріат охорони здоров'я (Наркомздоров'я) призначив, зокрема, з 1 травня до 1 липня 1925 р. вибіркове санітарне обстеження сільського населення. Згідно з постановою обстеження здійснювалося санітарною організацією, для якої створювалися санітарно-епідеміологічні курси у кожній губернії. Санітарне обстеження сіл, селищ міського типу, джерел водопостачання здійснювалося по відповідних формах, розроблених цим народним комісаріатом. До того ж пропонувалося терміново, де це ще не було зроблено, скласти план

.....
обстеження; виділити на обстеження необхідну кількість санітарних лікарів; заохотити до обстеження водопостачання санітарно-бактеріологічну лабораторію; забезпечити санітарних лікарів коштами і засобами; вести обстеження у повній згоді, а де можливо – при безпосередній участі земельних органів та їх персоналу на місцях. Кожний слухач санітарних курсів протягом двох місяців мав обстежити мінімум 300 будинків, 200 криниць у нових і старих селах (ДАЖО, ф. Р. 28, оп. 1, спр. 149, арк. 24–24 зв.).

Санітарно-гігієнічний стан лікарень м. Житомира був загалом задовільним, але мав низку проблем. Про це, зокрема, можна дізнатись із «Акту обстеження першої радянської лікарні» від 28 вересня 1927 р. (нині – Центральна міська лікарня № 1 м. Житомира).

Наприклад, бактеріологічний кабінет-лабораторія станом на вказану вище дату працювала лише місяць і знаходилася на стадії організації. Протягом цього часу в лабораторії здійснено 800 обстежень. Штат був невеликим, складався із завідувача та 2 лаборантів.

Різні відділення лікарні мали свої санітарні проблеми. Так, у гінекологічному гнійному відділенні в усіх палатах виявлено багато мух, через брак сіток на вікнах. Хворі отримували їжу в недостатній кількості: наприклад, зранку – чай, хліб або булку, столову ложку цукру (ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 40, арк. 67).

У терапевтичному відділенні не вистачало 2 санітарок, а персонал не мав вихідних днів. У пологовому відділенні: недостатньо ковдр, білизни для дітей; у поганому стані був інструментарій; черговий телефоніст знаходився у сирому підвалі.

У гостроінфекційному відділенні вночі чергувала одна сестра і одна санітарка на 44 хворих. Саме ж відділення було переповнене хворими. На всіх не вистачало посуду.

У дитячому інфекційному відділенні діти із запаленням мозку і черевним тифом лежали в одній палаті. Догляд за дітьми був поганим, тому що на 40 хворих дітей припадала одна санітарка.

Приміщення зубного кабінету вважали непридатним та тісним. Зуби видаляли боляче. У хірургічному кабінеті амбулаторна кімната була темною, брудною і вимагала ремонту; було недостатньо бинтів. Вся амбулаторія розрахована на 70 пацієнтів, а приймалося 150.

Бруд виявлено і в психіатричному відділенні. Персонал дуже грубо поводився з хворими. Не було халатів для обслуговуючого персоналу; також не вистачало кухонного посуду. У терапевтичному відділенні зіпсовано вентиляцію. Телефони у відділеннях не працювали (ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 40, арк. 67 зв.-68).

Аналіз змісту та висновків актів обстеження дитячих будинків у м. Житомирі та Волинській окрузі свідчить про те, що постійними проблемами санітарно-гігієнічного стану цих закладів були невідповідний стан приміщень, бруд, брак білизни, достатньої кількості засобів особистої гігієни для кожної дитини; поширення серед дітей корости, інших інфекційних хвороб (ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 14).

Важливе значення для поліпшення санітарно-гігієнічного стану Волині мало утримання в чистоті вулиць, дворів та садиб. Так, у постанові Волинського губернського виконавчого комітету по відділу охорони здоров'я від 11.06.1925 р. йшлося про дуже велике забруднення багатьох населених пунктів губерній, насамперед міст (Житомира, Коростеня, Шепетівки). Це призводило до поширення різних захворювань. Наполягалось, щоб у кожному дворі зробити сміттеву скриню, щільно закривати її кришкою і періодично проводити її чищення шляхом вивезення за місто, на встановлені сміттєзвалища. У дворах та садибах мали бути вигрібні ями з періодичним чищенням та стеженням, щоб вони не були переповнені. Підмітання вулиць, тротуарів, бульварів, площ потрібно проводити не пізніше 9 години ранку. Щоденно слід прибирати торговельні площі. На міліцію покладався догляд не допускати вивалювати бруд та нечистоти на невстановлені місця. Винні у невиконанні цієї обов'язкової постанови притягувалися до судової відповідальності (ДАЖО, ф. Р. 28, оп. 1, спр. 149, арк. 32–32 зв.).

Однією з поширених хвороб в умовах післявоєнного часу був туберкульоз. Вважається, що на початку 1920-х рр. в УСРР цією хворобою вражено до 70 % населення (Мельничук, 2016, с. 162). Ріст туберкульозу на початку 1920-х рр. поставив перед Народним комісаріатом з охорони здоров'я та його організаціями на місцях невідкладне завдання радикальної боротьби із цією соціальною хворобою. Для цього, зокрема на Волині, 15–22 квітня 1923 р. проведено семиденник щодо боротьби з туберкульозом. Комітет у складі 3-х осіб керував його організацією. Робота відбувалася у таких секціях: літературно-агітаційній, фінансово-звітній та видовищній. Літературно-агітаційна секція розвинула велику санітарно-просвітницьку діяльність; видано газету на тему боротьби з туберкульозом. Результатом роботи став значний інтерес населення до цього питання (ДАЖО, ф. Р. 360, оп. 1, спр. 18, арк. 88).

Загалом інфекційні хвороби були поширеним явищем того часу. Серед них варто виділити і венеричні захворювання, які вражали певну частину населення через проблеми статевої поведінки, відповідні відхилення, недотримання санітарних норм особистої гігієни. Венеричні диспансери мали виявляти, облікувати та лікувати хворих на сифіліс та інші статеві

захворювання. Наприклад, окружний венеричний диспансер на Волині (м. Житомир) здійснював облік здорових та хворих повій, проводив санітарну обробку їх у кабінетах. З метою боротьби з проституцією проводилася масова агітаційна робота (лекції, санітарні суди та ін.). Дуже бажаним було створення трудового притулку для повій. Необхідно зазначити, що вирішення проблеми проституції ускладнювалося економічними проблемами жінок, їх сімей. Окружний венеричний диспансер брав безпосередню участь у роботі «Ради по боротьбі з проституцією». Його лікувально-консультативна діяльність охоплювала дитячі консультації, будинки матері і дитини. Важливе значення у санітарно-профілактичній роботі венеричного диспансеру з населенням мала організація осередків охорони здоров'я на підприємствах, при спілках та колективах. Тож 1927 р. організовано такі осередки у комунальних робітників, транспортників м. Житомира, при спілці «Харчсмак» та ін. Ще одним важливим напрямом роботи були наукові статті лікарів вендиспансеру, проводилося анкетування для учнів та молоді зі статевих питань (ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 40, арк. 5).

Проблемами в роботі вендиспансеру стали скорочення штатів робітників, кошторису. Це відповідно позначалося на можливостях проведення лікувально-профілактичних заходів, інструментарії та роботі санітарної освіти. Проблема щодо захворюваності населення на венеричні хвороби залишалася актуальною, оскільки відвідування вендиспансера хворими у 1927 р. збільшилося на 500 осіб щомісяця, порівнюючи з попереднім роком. Подальшої роботи вимагало обстеження у колективах та родин хворих. Окремим питанням була боротьба з дитячим венеризмом (ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 40, арк. 5).

Боротьба з інфекційними захворюваннями стала актуальною протягом усіх 1920-х рр. Зокрема, про це свідчить зміст постанови № 28 Волинського губернського виконавчого комітету по відділу охорони здоров'я від 12 лютого 1924 р. «Про екстрені повідомлення про випадки захворювань гострозаразними хворобами та смерті від них». У ній йшлося про заповнення лікарями (у разі виявлення хворих) спеціальних карток встановленої форми, що надсилалися у санітарні органи. Встановлювався перелік таких захворювань (у т. ч. чума, холера, тиф, кір, віспа, дифтерит та ін.). Винні у порушенні цієї постанови притягалися до кримінальної відповідальності (ДАЖО, ф. Р. 276, оп. 1, спр. 48, арк. 35).

Так, 28 лютого цього ж року прийнято ще одну постанову місцевої влади на Волині «Про охорону на базарах харчових продуктів від забруднення». Зокрема, наголошувалося на тому, що торговці повинні дотримуватись належної чистоти на своїх місцях; продукти мають розміщувати за видами, на полицях відповідної висоти; між лініями, зайнятими торговцями, повинні бути проміжки достатньої ширини для вільного пересування громадян. Продаж м'яса без клейма суворо заборонявся. Органи міліції мали сприяти представникам санітарного нагляду стежити за продажем харчових продуктів. Ставилися вимоги щодо утримання в чистоті столів, інших пристосувань для ведення торгівлі, до одягу торговців тощо (ДАЖО, ф. Р. 276, оп. 1, спр. 48, арк. 51).

Отже, місцева влада акцентувала увагу на злободенних санітарно-гігієнічних проблемах суспільства, що потребували термінового вирішення.

Висновки. Аналіз стану санітарної справи на Волині в роки НЕПу показує, що сама справа розвивалася досить повільно, в умовах післявоєнного часу. З роками відбувалося поступове поліпшення її розвитку. Недофінансування та відсутність достатньої кількості кадрів цієї сфери охорони здоров'я населення залежало від держави. Обстеження лікарняних закладів м. Житомира, дитячих будинків виявило низку санітарно-гігієнічних проблем, що потребували негайного вирішення. Тож санітарна справа потребувала належної підтримки з боку державних органів. Серед профілактичних заходів для запобігання поширеним захворюванням часто практикувалися агітаційні заходи, створення осередків охорони здоров'я у виробничих колективах. Санітарно-гігієнічний стан міст і сіл Волині, рівень інфекційних захворювань населення перебували під постійним контролем з боку місцевих органів влади.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Адамська, І. Г. (2011). *Партійно-державна політика в галузі охорони здоров'я в Українській СРР (1919–1929 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 15 с.
- Власюк, І. (2020). Стан і проблеми у сфері охорони здоров'я на Волині у роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. № 3 (31) (липень-вересень). С. 132–140. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).442](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).442)
- Волинський пролетарий (1921). *Волинський пролетарий* 14 июля, № 9, 3.
- Гоцуляк, С. Л. (2017). *Санітарно-епідеміологічне законодавство в Україні у XX ст.*: дис. канд. юр. наук: 12.00.01. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків. 218 с.
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області
- Кузьмінець, Н. П. (2014). Охорона здоров'я в Україні в першій половині 1920-х років: історичний аспект. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 22. С. 49–54.
- Лупаренко, С. Є. (2013). Розвиток системи охорони материнства й дитинства в Україні в 1920–40-х рр. *Педагогіка вищої та середньої школи*. Вип. 37. С. 452–457.
- Мельничук, М. (2016). *Правове регулювання охорони здоров'я населення УСРР (1921–1929 рр.)*: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 223 с.
- Мельничук О. & Мельничук М. (2019). Органи робітничої медицини в системі органів охорони здоров'я УСРР у 20-х рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 27. С. 25–36. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-25-36>
- Мурашова, О. П. (2015). Заходи радянської влади у сфері охорони здоров'я в Україні у 1920–1930-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 23. С. 55–60.
- Олійник, М. (2014). Стан охорони здоров'я на Поділлі в 1921–1925 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Вип. 1(1). С. 39–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2014_1%281%29__11

Olexandr A. Buravsky

Zhytomyr Ivan Franko State University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Igor M. Vlasyuk

Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Development of Sanitary Affairs in Volyn
During the NEP (1921–1928)

Abstract. The purpose of the study is to analyze the state and problems of sanitary affairs development in Volyn during the new economic policy (1921–1928). **The methodology of the research** is based on the principles of scientificity, historicism, objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical methods (historical-comparative, historical-statistical, historical-systemic). **The scientific novelty of the article** is a comprehensive study of the sanitary affairs development in Volyn during the NEP period based on the new archival documents involved to reveal the topic. **Conclusions.** Sanitary affairs in Volyn during the NEP (1921–1928) developed slowly, which was primarily due to the consequences of the civil war. In general, the sanitary and hygienic condition in this region was satisfactory, gradually improving. There was a fight against epidemics (typhoid, cholera, tuberculosis, etc.), venereal diseases, and appropriate preventive measures were taken. However, the problems of insufficient financing of sanitary matters, the number of personnel, etc. remained. It is important to note that the development of sanitary affairs in the region required an increase in full-time certified doctors. The campaigning and explanatory work carried out by the sanitary education bodies to overcome epidemics can also be considered satisfactory. An examination of certain medical and children's institutions in Zhytomyr showed the presence of sanitary and hygienic problems, an increase in the number of patients with certain infectious diseases. In particular, the number of patients with venereal diseases has increased. The issue of recording the incidence of acute infectious diseases was relevant. Keeping trading places in bazaars clean was also important task. It was necessary to solve other problems of pollution in populated areas of the region. Sanitary affairs in Volyn, as well as in Ukraine, in the mentioned years required constant state support.

Key words: sanitary affairs; epidemics; Volyn; Soviet government; new economic policy (NEP).

References

- Adamska, I. H.** (2011). *Partiino-derzhavna polityka v haluzi okhorony zdorovia v Ukrainiskii SRR (1919–1929 rr.)* [The health care party and state policy in Ukrainian SSR (1919–1929)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
- Vlasiuk, I.** (2020). Stan i problemy u sferi okhorony zdorovia na Volyni u roky NEPu (1921–1928 rr.) [State and Problems in the Field of Health Care in Volhynia during NEP Years (1921–1928)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk – Eminak: Scientific Quarterly Journal*. № 3 (31) (lypen-veresen). S. 132–140 [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).442](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).442)
- Volynskiy proletaryi** (1921). *Volynskiy proletaryi – Volyn proletarian*. 14 yulia, №9, 3 [in Russian].
- Hotsuliak, S. L.** (2017). *Sanitarno-epidemiolohichne zakonodavstvo v Ukraini u XX st.* [Sanitary legislation in Ukraine in the XXth Century]: dys. kand. yur. nauk: 12.00.01. Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv. 218 s. [in Ukrainian]
- DAZHO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region]
- Kuzminets, N. P.** (2014). Okhorona zdorov'ia v Ukraini v pershii polovyni 1920-kh rokiv: istorychnyi aspekt [Health in Ukraine in the first half of 1920: historical aspects]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*. 22, 49–54 [in Ukrainian].
- Luparenko, S. Ye.** (2013). Rozvytok systemy okhorony materynstva y dytynstva v Ukraini v 1920–40-kh rr. [The development of the system of maternal and child health in Ukraine in the 1920–40 th]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly – Higher and secondary school pedagogy*, 37, 452–457 [in Ukrainian].
- Melnichuk, M.** (2016). *Pravove rehuliuвання okhorony zdorovia naselennia USRR (1921–1929 rr.)* [Legal Regulation of Health Protection of the USSR's Population (1921–1929)]: dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kyiv: Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
- Melnichuk, O. & Melnychuk, M.** (2019). Orhany robitnychoi medytsyny v systemi orhaniv okhorony zdorovia USRR u 20-kh rr. XX st. [Bodies of labor medicine in the system of health protection of the Ukrainian SSR in the 20's of the twentieth century] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*. 27. С. 25–36. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-25-36>
- Murashova, O. P.** (2015). Zakhody radianskoi vlady u sferi okhorony zdorovia v Ukraini u 1920–1930-kh rr. [Actions of soviet authorities in health care in Ukraine during 1920–1930s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*. 23, 55–60 [in Ukrainian].
- Oliinyk, M.** (2014). Stan okhorony zdorov'ia na Podilli v 1921–1925 rr. [Healthcare situation in Podillia region in 1921–1925]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiia – Scientific Issue Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University Series: History*, 1 (1), 39–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2014_1%281%29__11 [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 12.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.02.2023 р.

Tetiana Yu. Perga

State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine»

PhD. (History), leading researcher (Ukraine)

e-mail: pergatatiana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/4311491/perga-tetiana/>

Disenfranchised Jews in Ukrainian SSR in 1920s – early 1930s: Unknown Pages

Abstract. *The purpose of the article is to demonstrate promising areas of research on disenfranchised Jews in the Ukrainian SSR in the 1920s and early 1930s based on archival materials analyzed by the author before the full-scale war between Russia and Ukraine. The author explores the relationship of ethnicity and the employment structure of the Jewish population in Ukrainian SSR with the disenfranchisement, reveals the main actors - declassed Jews, the reasons for their disenfranchisement, mistakes and abuses of the authorities in disenfranchisement, the impact of disenfranchisement on economic and social life, strategies of Jewish resistance to the situation in which they find themselves. The research methodology is based on the analysis of primary sources - archival documents of the archives of Ukraine (TsDAVO of Ukraine and the State Archives of the city of Kyiv), which have never been introduced into scientific circulation. The scientific novelty of the article is determined by the lack of thorough studies of Jewish disenfranchised Ukrainian SSR, since the main attention of scientists is focused on the study of the RSFSR. The author demonstrates his vision regarding the connection of ethnicity, territory and employment of the Jewish population with the number of disenfranchised persons as well as on the methodology of their calculation. The article highlights factors that could contribute to the significant size of this group - the traditional employment of Jews in trade and handicrafts in the Pale of Settlement during the Russian Empire, the continuation of this tradition during the NEP, denunciations, settlement of accounts with Jews by local activists and the poor, anti-Semitism. The article describes a campaign to resettle disenfranchised residents of Kyiv from the housing stock, as a result of which many Jews were evicted from their apartments, as well as various cases of arbitrariness of local authorities. The author shows the attempts of the Jews to fight for the restoration of voting rights, as well as the results of this process.*

Key words: disenfranchised, *lishentsy*, Jews, USSR, Ukrainian SSR, voting rights

The Problem Statement. A number of works have recently been published on various aspects of the establishment and functioning of the totalitarian regime in the USSR, including the methods used by the Soviet authorities to exclude certain social strata and groups from active participation in political and public life. An element of this system was the construction of the category of the "disenfranchised" (*lishency*), who were people deprived of electoral rights. The British sociologist E.H. Carr made a detailed analysis of this typically Soviet tool of social engineering [Fox, 1985, p.1-16]. Nevertheless, a number of serious issues require more detailed study, in particular the link with ethnicity, the regional context of deprivation of electoral rights, etc.

The life of disenfranchised Jews in the USSR and Soviet republics, particularly in Ukrainian SSR, has not been thoroughly investigated. Existing literature is fragmentary and provides a number of facts, which, however, does not allow to restore the real situation in the USSR and Soviet Republics, particularly Ukrainian SSR, in the 1920s - early 1930s. This actualizes necessity to fill this research gap.

The Purpose of the Article. The ultimate purpose of this paper is to outline of promising areas of research on disenfranchised Jews in the Ukrainian SSR in the 1920s and early 1930s. According to the census of the USSR conducted in 1926, Jews made up 5.43% of the entire population of the Ukrainian SSR [Всесоюзный перепись людности 1926 року, 1926, с.8]. We consider this article as the first exploration, based on an initial study of a number of archival documents that we managed to study and analyse before the Russian invasion of Ukraine on 24 February 2022, when Ukrainian archives were open to the public. Although they do not make it possible to fully reconstruct the situation with deprived Jews, they give an idea of some trends, facts and phenomena that may become the subject of a deeper scientific search in the future.

The Analysis of Sources and Recent Researches. The main attention of Ukrainian scholars who study the phenomenon of disenfranchisement focuses on several aspects. Main target groups of analysis are peasants (G. Starodubets, V. Starodubets, S. Markova) and priests (A. Kiridon, T. Yevseeva). The problem of disenfranchisement is seen primarily in the context of the formation of the

Soviet political system and relevant legislation (S. Meshkova, S. Markova, S. Biloshatskyi). Special attention should be paid to I. Shcherbyna's research on the eviction of *nepman* (name of entrepreneurs in the Soviet Union during the implementation of the New Economic Policy), who were usually deprived, from their housing in the late 1920s and early 1930s. The author does not mention Jews but procedure of eviction was the same for people of all ethnic groups (Щербина, 2014, с.34-39). Extensive material regarding the historical context of disenfranchisement, its causes, implementation mechanisms and consequences represent the literature dedicated to the NEP (A. Chesnokov, V. Tarasenko, I. Orlov, Sh. Fitzpatrick, Alan M Ball, Schiffer J.R. etc.).

During last decades, the institution of disenfranchisement in Soviet Russia experienced a real research boom among modern Russian scientists. Historians and lawyers using material from Russian archives reconstructed the policy of the state in relation to those deprived of voting rights, the features of its implementation in various regions, analyzed the legal status of this group, the social appearance of various groups and categories of the dispossessed, their behavior, life strategies and the process of adaptation in Soviet society have been studied (N. Fedorova, V. Parkhomov, N. Salamatova etc.).

Many Western researchers consider the deprivation of certain social groups of voting rights mainly through the prism of political repression, Soviet totalitarianism and the history of Stalinism (Sh. Fitzpatrick, G. Baron, S. Merle etc.). One of the best-known scholars who has studied disenfranchisement in the USSR is Golfo Alexopoulos, due to the astounding number of personal files the author collected from Russian archives, creating a database covering the entire Soviet Union. The results of their analysis are represented in a number of publications of the author [Golfo, 2003]. A team of Russian researchers led by Vladimir Tikhonov conducted an equally impressive study, but on a much more limited territory, in Moscow and the Moscow region [Тихонов В.И., Тяжелникова В.С., Юшин И.Ф., 1998]. They also proposed a highly sophisticated statistical treatment of their database. Nathalie Moine was given the right to use this database by this Russian team. Her own research illuminates social situations and long-term trajectories on an individual basis combined with collective group studies [Moine, 2001]

Certainly, these and many other research works are valuable in terms of reconstructing the situation in the Soviet Union as a whole and in the metropolitan region, identifying certain trends and the place of the deprived in the structure of Soviet society, individual survival strategies. While appreciating the contribution of the above scholars to the study of the disenfranchised in the USSR, it should be noted, however, that they were conducted in Russian archives and focused on the disenfranchised who lived, first, mainly in large cities, and, second, in the territory of Russia. The absence of the regional context somewhat limits the field of research, especially taking into account that historically, since the time of the Russian Empire, most Jews have lived in Ukraine, Lithuania and Belarus, which were part of the Pale of Settlement, where it accounted for more than 10% of the population [Константинов, 2007 с.16]. The existing publications also do not explore the link between deprivation of liberty and ethnicity, focusing on the class characteristic of disenfranchisement. In this article we will attempt to fill an existing academic gap and show one of the perspectives for further research into the institution of deprivation in the USSR. Our study is based on the analysis of documents from the Ukrainian archives of DAKO and TsDAVO, which have not yet been introduced into scientific circulation.

The Results of the Research. After the end of the civil war in Russia and the "Red Terror", which destroyed the obvious enemies of the Soviet government, it began to reshape of Soviet society by restricting some groups of population in civil rights, including voting rights. Those deprived of voting rights were one of the most massive groups of the population in the USSR that were subjected to various harassments and even repressions in the 1920s and 1930s.

Nathalie Moine considers that disenfranchisement measure was originally designed as a way of marking out and removing from public life all those who the Bolsheviks, once in power, did not want around but whose physical elimination they were unable to order. The founding principle of disenfranchisement was to outlaw all those whose income was deemed to be incompatible with the functioning of the new Soviet society, as well as the former elite of the old regime [Moine, 2001, p.90]. Legal inequality, manifested in the disenfranchisement of citizens, was a clear manifestation of the class approach to the formation of institutions of power.

The institution of "disenfranchisement" existed from 1918 to 1936. The 1918 constitution of the RSFSR (Article 65) gives a first outline of the categories of persons who were subjected to disenfranchisement which included: 1) former members of the Tsarist police and former members of the royal family; 2) former members of the clergy; 3) persons who drew their income from a private business or as an intermediary; 4) persons who hired a salaried employee in pursuit of profit; 5) persons who lived on income not earned from work: rent, annuities, and so forth; 6) the mentally ill; 7) persons who were serving certain sentences [Конституция, 1918].

The 1924 instruction, for example, included all "exploiters" irrespective of the time they were engaged in the exploitation. The scope or criteria of trade and unearned income were not specified in

the instruction, so absolutely everyone fell within its scope: from the smallest traders to former industrialists. The instruction of 1926 disenfranchised peasants and artisans who employed hired labour, except in specially defined cases, as well as all private traders, regardless of the class of the patent they chose, clergymen and church staff which widened the circle of disenfranchised persons considerably. The 1930 instruction defined following persons who belonged to the group of those used hired labor: owners of commercial and industrial enterprises, those who hired out agricultural machinery, those who leased land, etc. The lack of clear criteria for categorising persons as "exploiters" and those who lived on unearned income led to a rather broad interpretation of the range of persons who were disenfranchised [Саламатова, 2018, с.128-140].

For instance, electoral commission of the Ukrainian city Mariupol distinguished the following groups of deprived persons: "shopkeepers and former shopkeepers, former whites, deprived of [rights] by the court, mentally ill, dependents of the deprived, persons who used hired labor, persons who lived on non-labor income, cult servants, prisoners" [ЦДАВО, Ф.413, оп.1, спр.478, с.21]. Many members of artels and craftsmen were also included in this category [ЦДАВО, Ф.413, оп.1, спр.478, с.41]. One can see that this group includes the category of "dependants of the deprived", which included their family members. This was done illegally, as central government instructions did not determine such a category. This also applies to members of the artels. Secretary of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR A.S. Yenukidze wrote to Joseph Stalin in 1930 that "in the same way, not only adults and children of the disenfranchised who have an independent income, but also their other relatives are deprived of voting rights just because they live in the same apartment with the them" [Докладная записка, 1930]. Therefore, one should conclude that the practice has significantly expanded the categories of persons deprived of voting rights. Members of the commissions tried to find out from higher authorities who should have been included in the deprivation of liberty category, but did not always receive answers to their requests, so they often acted at their own discretion.

Regarding the number of disenfranchised in the USSR and Soviet Republics, including Ukraine, both in general and for individual nationalities, there are no truly reliable statistics that would give the exact number of disenfranchised since their centralized accounting was not kept. Only limited data is available, and it is of questionable accuracy. Elena Shkolnikova writes that by 1930 there were about a million declassified Jews in the USSR, that is, a third of the Jewish population [Школьникова, 1996]. Gennadiy Kostyrchenko believes that Jews made up 29% of disenfranchised persons in Ukraine [Костырченко, 2003, с.101].

It should be borne in mind that different regions of Ukraine had different numbers of Jews, so when analysing the statistics, the correlation between the proportion of the Jewish population in the concrete location and the proportion of the deprived should obviously be taken into account. For example, 197428 Jews lived in the Left Bank sub-district, 682812 in the Right Bank sub-district [Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII, с.9, 282], 1574391 in the Polissia sub-district [Всесоюзный перепись людности 1926 року. Том XI, 1929, с.8], 384179 in the Stepove sub-district, 1122568 in the Dnipropetrovsk sub-district, and 40710 in the Hirnychnyi-Promyslov sub-district [Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII, 1929, с.8, 243, 336]. It can be assumed that in areas with a higher proportion of the Jewish population, there were more Jews who were deprived of their liberty. The same rule was evidently true in territories where traditionally many Jews were engaged in trade and craftsmanship. We would like to demonstrate this hypothesis using the example of the town of Mariupol.

Table 1. Composition of deprived in Mariupol in 1930¹

[Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII (1929), с.6; ЦДАВО, ф. 413, оп.1, спр.478, с.21].

Ethnicity	Share of the total population	The share of disenfranchised of the total number of disenfranchised	The share of disenfranchised to the total number of ethnic group living in the city
Ukrainians	32,8%	22,5%	6,8%
Russians	35,3%	35,2%	9,9%
Jews	17,7%	29,3%	16,3%
Greeks	10%	8,7%	8,2%
Other	4,2%	4,7%	2,1%

¹ This table was compiled by the author on the basis of data from the Mariupol Election Commission for 1930 and the USSR census of 1926. Although there is a difference between these events, we assume that from 1925 to 1930 the number of Mariupol population did not change much.

As we can see, although the Jews constituted only a third of the city's population, the number of deprived Jews was the largest in proportion to their numbers. A legitimate question arises: why? Has the same correlation existed elsewhere?

An analysis of the electoral legislation in the USSR during the interwar period indicates that disenfranchisement occurred on a social basis, and not on an ethnic basis. We assume that it was precisely the structure of the employment of the Jewish population in the Russian Empire and the USSR in the 1920s that led to a large number of deprived Jews, perhaps even more than among other nationalities. In the Russian Empire, Jews were forbidden to own land. According to Blank, at the beginning of the 20th century, 38.65% of them were engaged in trade, and 35.43% - handicrafts and handicrafts [Бланк, 1908, с.12-13]. It can be assumed that many of them used hired labor, therefore they fell under the category of "exploiters". The same applies to the category of persons who, during the time of the NEP in the USSR, were engaged in trade and various intermediary operations (most likely, many of them had such experience during the time of the Russian Empire). For instance, in Mariupol the largest group of deprived consisted of shopkeepers (70%) and members of their families (dependents of the dispossessed) - 14% [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снр.478, с.21]. All these people were declassified. In the documents of the and the The Central Committee of National Minorities under the All-Ukrainian Central Committee as well as of other organisations which were involved in the adjustment of different issues deals with Jews, we often met the term "Jewish declassified poor", which leads us to think about the large size of this group. One example: out of 32,000 artisans in the Vinnytsia district, 12,000 belonged to the declassified poor [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снр. 474, с.71].

The group of Jewish craftsmen was also large and, according to the 1926 electoral instructions, artisans were classed as deprived. On the one hand, historically there were many artisans among the Jews. Thus, in 1897, only in three provinces of the Russian Empire - Kyiv, Volyn and Podolsk, there were 120,971 Jewish handicraftsmen, there were more of them throughout the country [Марголин, 1910, с.11-12]. On the other hand the ORT documents show that in the 1920s the situation of many Jews was so desperate that they would take any job they wanted, even unknown ones [ДАКО, Ф.3669].

In 1926, there were 1 574 100 Jews who lived in Ukraine. According to official information, artisans consisted 19% of all self-employed Jews - 154 493 persons. The structure of this group was following: handicraftsmen - singles – 79 791 persons (51,7%), handicraftsmen using hired labor – 9 509 persons (6, 1%), handicraftsmen using the help of family members and members of artels – 21 281 persons (13,8%), family members helping handicraftsmen in their work – 15 919 persons (10,3%). In addition, there were: workers in the handicraft industry – 23 618 people (15,28%) and office clerks in the handicraft industry – 4 378 people (2,83%) [Еврейское население в СССР, 1932, с.13]. According to ORT data, in 1926, there were 154496 Jewish handicraftsmen in the Ukrainian SSR, 19301 of them used hired labor [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снр. 474, с.13]. In the Soviet electoral instructions, only artisans using hired labor were classified as dispossessed, but given the lack of clear criteria (for example, whether family members should be classified as exploited), we can assume that in fact their number was much higher.

The attitude of the Soviet authorities towards all artisans was ambivalent. On the one hand, they were poor laborer, i.e. they produced their own products, on the other hand, they were owners of tools, means of production and the goods produced. Accordingly, all artisans were divided into three groups, depending on the use of hired labor and four groups depending the turnover of money. Although these groups were treated differently, many artisans, including Jews, suffered from arbitrariness of authorities and unlegislated or additional taxation as we showed above. For example, single artisans from the town of Chornobyl, Kyiv district, appealed to the Main Bureau of the Jewish Section at the Central Committee of the Communist Party of Ukraine about the arbitrariness of the local financial inspector, who decided to illegally tax them and demanded to take a patent of the 2nd grade and pay large taxes [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снр. 78, с.5-6]. After the end of the NEP, this artisan and many others who found themselves in a similar situation could also be disenfranchised, since the transition to a patent of this level could be interpreted as (non-state) trading. Given the above arguments, as well as the fact that a certain group of people worked in the shadows and did not advertise their activities, we conclude that the number of declassified Jews among Jewish craftsmen and artisans was significant.

Soviet legislation established a clear list of rights that were additionally (except for electoral rights) deprived of the mentioned categories of the population, these are following: trade union membership, the right to be in agricultural cooperatives, to participate in the governing and auditing bodies of consumer cooperatives. In practice, however, the disenfranchised were equated to the non-labour category of the population. The loss of voting rights meant a number of serious restrictions in the social, economic and domestic spheres. Alexander Golfo named them "Stalin's outcasts" [Golfo, 2003].

Even representatives of the Soviet authorities themselves recognized this fact. Thus, Avel Enukidze in the Report of the Secretary of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR stated to Josef Stalin on March 1, 1930, the following: "Recently we noticed a non-class approach to the compilation of lists of persons deprived of voting rights... other motives that have nothing common with class attitudes often guide local authorities. The result is a direct distortion of the directives of the Party and the government, the struggle is not focused on the real class enemies; the blows of wrong practice are directed at loyal citizens only for personal, quarrelsome reasons... Disenfranchised are additionally subjected to such measures that not only do not allow them to return to working life, but put them and their families in an absolutely hopeless situation" [Докладная записка, 1930].

Especially severe were the economic restrictions - inability to find a job, loss of pensions and other social benefits, increased tax burden. For example, citizen Shevakh Rogovyi from Fastiv was excluded from the members of the artel of the disabled "Our Victory" only because he was deprived of voting rights [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, спр.479, с.41]. So, he could not receive pension from the state and earn money for living.

The practice of disenfranchising the children and relatives of deprived persons who lived in the same apartment was widespread in many areas, resulting in a significant increase in the number of disenfranchised persons. Children of such persons were immediately expelled from schools and other educational institutions. Despite the resolution of the RSFSR Council of People's Commissars of 31 January 1930, abolished this order, it seems that it was not always implemented [Докладная записка 1930].

For example, the Regional Bureau of National Minorities at the Proskuriv Regional Executive Committee sent a number of materials to the Central Committee of National Minorities at the Central Executive Committee, which stated that the former chairman of the Felshtyn Eurada (Proskuriv district), citizen Huberman is a *kurukl*, a bribe-taker, an element alien to the Soviet government. In its letter, the Proskuriv committee, noting that the daughter of Huberman is studying at the Kharkiv Medical Institute, asked the central authority to take appropriate measures and exclude her from the Medical Institute as the daughter of kulak-nepman parents [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, спр.479, с.183].

The 1926 instruction did not contain any guidelines on the eviction of disenfranchised people from municipal buildings. Even the resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR of 8 April 1929, "On restricting the residence of persons of non-labour categories in municipalised houses and on the eviction of former landlords" directly stated that "deprivation of voting rights in itself is not a ground for administrative eviction, if the persons deprived of voting rights..." are not former homeowners and do not have an income of more than 3,000 rubles per year [Докладная записка, 1930]. However, in practice, such evictions actually became the norm of life throughout the USSR and in Ukraine in particular.

The sharpness of the housing crisis, especially during industrialisation and the desire to encourage the nepmans to invest in housing construction, contributed to the expansion of this practice. The experts of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR (NKVD) calculated that in the biggest cities of the Republic more than 4000 families of the nepman and other unemployed were to be forcibly evicted: in Kharkov - more than 4000, in Kiev - more than 5100 and at least several thousand in Odessa [Щербина, 2014, с.35].

According to data from the Kyiv City Council, in 1928/1929, there were 36434 disenfranchised persons of all nationalities 6 шь 1930-1931 - 11000. This group consisted of 18630 men and 17844 women; 16678 of them lived from hired labour, 354 hired labour in previous years. This group included 444 merchants and clerks of the Russian Empire, 8387 family members of the disenfranchised persons in [Державний архів м.Києва. Фонд Р-1, оп.1, спр. 3825, с.40]. As for Moscow, there were 80000-90000 disenfranchised of all nationalities in 1929, 49923 at the beginning of 1930 and 24749 at the beginning of 1931 [Moine, 2001, p. 93].

As for Jews, by the time of the 1930-1931, out of 140256 Jews lived in Kyiv, 94949 persons had the right to vote [Державний архів м. Києва, Ф. Р-1, оп.1, спр. 3825, с.40-41]. However, the exact number of Jews who were deprived cannot be determined, as there is no information on the number of children and adolescents who were not allowed to vote.

In the second half of the 1920s, a campaign on eviction of the disenfranchised nepmans from their homes (and not just the nationalised ones) started. A number of Soviet decrees provided grounds for the eviction campaign.

The eviction campaign in Kyiv peaked in 1930. The central headquarter and four district headquarters, which co-ordinated the activities of special teams of 5-7 people each were set up for this purpose. These brigades were authorized to survey the housing stock and forward their results to the district headquarters, which in turn forwarded them to the central headquarter which had to make decisions on the eviction of the proposed persons. Central headquarter forwarded proposals to the institutions that had jurisdiction over the houses - the Housing Association, the Housing Construction

Department or the Office of Military Houses. They instructed the house managers to file an eviction suit in court. Eviction took place by the court decision.

In total, 265 brigades numbering 1600 people were founded in Kyiv. As of 27 January 1930, 176 brigades had completed their work, inspecting 1122 housing cooperatives, 42 communal houses, 275 private tenants' premises - a total of 1439 houses. The persons, who, according to the brigades, were subject to eviction, were registered: "almost certain - 747 people, those subject to review - 405, in total 1152 people."

Given some names mentioned in the archival documents, it can be assumed that there were many Jews among the candidates for eviction. Although at this stage we have not been able to establish a detailed profile of these individuals, some quotes from the brigades' documents allow us to establish their line of work. For instance, "in the Leninsky district, there were following persons: citizen Zorokhovich, deprived of voting rights, a foreign exchange worker, a clerk on General Trepov's estate during Russian Empire, who received money from abroad and was characterized as a fictitious dependent; a citizen Brynos, a collective factory worker, a non-labour element, deprived of voting rights; a citizen Tartakovsky, who was always trading with a 3rd grade (so he was considered a nepman) and hid this behind a membership card of Handicraft Credit Society "Kustpromkredit"; citizen Karant, who used to have a shop, was deprived of voting rights and [during the survey] hid behind a membership in the artel "Nova Zarya"; citizen Ginzburg - a relative of the former owner of the house that was surveyed, a non-native element who caught up to the union "Gobmys", whose husband has been purged from power; citizen Pargament, who has been purged from power, embezzler, "nestled" element; citizen Smolkin, a non-labour element, deprived of voting rights, who worked for his son, who has an iron trade in Yevbaz market; citizen Shilkrot, who has been purged from the artel as a speculator, deprived of voting rights; citizen Champaner, who had "all the time" (apparently during the NEP) three workers, and during the survey was a "fictitious peasant".

The following persons are mentioned in Zhovtnevyi district: G.V. Shvartsman, deprived of voting rights, a former meat trader, at the time of the survey a member of the RTS union, who worked in Sorobkop and whose whole family was deprived of voting rights; citizen Miretsky, a trader of the 3rd category until 1926 who was convicted of flour speculation in 1928 and in 1929, then became a peasant and had no voting rights. At the same time, one of his daughters, C.H. Myretska, was a Komsomol member, and the second daughter was an employee in the Paper Industry".

It was also stated that many people had debts for utilities. According to the report, there were "cases of arrears in rent, mainly among persons of non-labour categories". For instance, at 40 Neronovycha street, there lived citizens: Kobernik, who worked as a farmer and owed 701 rubles as of 1.1.1930, as well as a citizen Steinhof, the owner of a lodging house, whose debt amounted to 98 rubles, 68 kopecks." [Державний архів м.Києва, Фонд Р-1, оп.1, спр. 1654, с.1-5].

These quotes also demonstrate some of the survival strategies of the deprived Jews. We are referring to participation in "useful public work", as well as to joining trade unions or various artels and thereby conceal their past or change their social status.

Reports of the commissions noted that "the brigades were very successful in involving the working people in the identification of ... even those who had managed to change their colours, even to join trade unions and obtain voting rights. Especially many of them were found among artisans". Significant assistance to the work of the brigades provided the "working activists of the housing and communal fractions", which obviously included workers, party members, workers of Soviet state institutions.

However, there were also cases of opposition to the eviction companies as some homeowners or management of houses openly ignored the requirements to indicate the "non-labour element" and persons to be resettled. Thus, it was stated that "the list of disenfranchised persons was not provided to the brigade in the residential complex at 5/7 Kommunisticheskaya street, and in general its management did not facilitate the work of eviction team". Insufficient "attentiveness and persistence" in the eviction of non-labour elements was noted in the housing offices at Pyatakov, Engels 16, Revolution 32, Franko 26 streets and in the communal house at 25 October Street 16-18 [Державний архів м.Києва, Фонд Р-1, оп.1, спр. 1654, с.6-7].

However not only disenfranchised Jews living in cities were evicted from their housing. In rural areas, the space for violations was much greater. An analysis of archival documents does not always make it possible to determine whether such an eviction was "legal" or an abuse of power by the local authorities but it demonstrates results of this process.

Desperate evictees sent telegrams or appeals to the Central Committee of National Minorities under the All-Ukrainian Central Committee and other institutions in order to correct the injustice. One of such telegrams wrote following: "Seventeen Jewish families of Shpikov of Tulchinsky district by the order of the district executive committee on March 10, are evicted from their homes. The property was sold. Doomed to starvation. The lack of vacant apartments in the town will force us with young children to wander on the street." [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, спр. 526, с.17].

What were the main reasons for the eviction? The first is affiliation to the groups of anti-Soviet elements determined by the Soviet regulations. The second is arrears in payment of utility bills. The third is non-payment of taxes. For example, citizen Natanzon from Bila Tserkva district complained to the Central Committee of the National Minorities about the sale of his property for non-payment of taxes [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп. 526, с.17]. It should be taken into account that the payment of taxes was often awarded illegally. This refers to cases when single artisans who produced and sold their products themselves (according to the patent of the 1st grade) were forced to take a patent of the 2nd grade and pay tax on turnover [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп.479, с.84] as well as peasants farms, including medium-sized ones, which were taxed multiply by self-taxation. Obviously, this category included Abram Goldovsky, who was disabled and had no left hand. Despite this the head of village council took away 2 cows, 3,5 poods of flour and 4 poods of millet [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп.479, с.108].

Fourthly, according to a resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR issued 30 July 1931, all premises where trade had previously taken place should be transferred to cooperative organizations. However, owns of many businesses allowed during NEP often lived there and had nowhere to live after eviction. Leiba Morgulis fell under this article [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп.576, с.5-6, 10].

Quite often representatives of local authorities settled scores with their fellow villagers, especially if they were engaged in trade, craftsmanship, leased mills or shop premises before or after the 1917 revolution. For example, the village council of Chernyakhiv (Volyn) did not want to consider the case of Borys Yel'evych Vaksman only because he was away on business in Kharkiv during the investigation of his deal. At the same time, he and Feldman Musiy Shayevech were illegally deprived of voting rights only because their parents were traders [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп. 478, с.28-35].

This case demonstrates that quite often there was an unhealthy atmosphere on the ground - there were frequent cases of settling accounts, denunciations, which can be explained by envy, a desire to get rid of neighbors or get their property. For example, village council of Nova Ushitsa completely ignored the government's directives and systematically refused to restore the rights of the declassified Jews. The district executive committee was even forced to allocate a special commission to find out the reasons for the mass refusal to restore voting rights [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп. 478, с.40-41]. Leiba Duvidovich Roitman complained that the head of the Tovorski village council decided to take away his house and give it to his father. To do this, he was illegally overtaxed that resulted the impossibility to pay this "debt" [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп. 576, с.20].

Nathalie Moine that explored cases of moscovites who fought for the restoration of their rights, stated that 7,7% of the dossier of disenfranchised contained various denunciations [Moine, 2001, p.108-110]. Based on the documents we analyzed, it is impossible to determine the role of denunciations and anti-Semitism in disenfranchisement, which requires additional research. Given the manifestations of anti-Nisemitism during the wave of Jewish pogroms in Ukraine in the early 1920s, we can assume that these factors played an important role in such decisions of local election commissions and entailed a number of other abuses. However, unintentional mistakes have also been made in decision-making. For example, by 1930, 167 people (4.08%) were unjustly and wrongly deprived of their voting rights in Mariupol [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп. 478, с.21].

The mechanism for the reinstatement of rights was fixed in Soviet legislation. As Aleksander Golfo notes, it sought to transform Soviet aliens into laboring elements and useful, loyal to Soviet power citizens [Golfo, 2003, p.31]. It was used partly in response to a significant increase in the number of disenfranchised in the late 1920s. Officially, outcasts could be reinstated in rights if they engaged in socially useful labor at least 5 years and demonstrated loyalty to Soviet power [Golfo, 2003, p.32]. Thus, on April 7, 1930, Gopin Aron was refused reinstatement of his voting rights on the grounds that he had not had 5 years of socially useful work and had earned a non-working income before 1928 [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, снп. 478, с.8].

People developed different strategies of survival: fled to new regions, forged new identity papers or otherwise concealed their past. Many of them also tried to fight for restoration of their electoral rights and made (un)successful appeals for their reinstatement filling petitions for rehabilitation and deploying diversity of narratives strategies to vindicate themselves.

Sheila Fitzpatrick considers that the importance of petitions can be justified by the type of bureaucratic process established in the Soviet Union, which provided for the possibility of a formal appeal against even the most repressive measures [Fitzpatrick, 1997, p.80]. For researchers, such letters are a valuable source of information that allows to reconstruct partially the strategy of the struggle for the restoration of electoral rights, and in fact - for survival. Documents that we have found in the Ukrainian archives, support this thesis.

Decisions regarding the reinstatement of rights were made locally by the Soviet electoral commissions. Rejected petitions moved up the administrative hierarchy to the next electoral commission (Central Election Commission of Ukrainian SSR) for review. We found a number of

petitions and telegrams to the Central Committee of National Minorities under the All-Ukrainian Central Committee from Jews who complained on the unfair decisions of local electoral commissions [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, спр.576, с.2-5].

The rehabilitation of outcasts provided a vivid picture of the Soviet social-engineering project where all citizens had to work for the good of the state and build communism. The main condition for the restoration of voting rights was five years of productive work experience. However, it was quite difficult to get job for deprived persons and by the end of 1920s it was at all impossible.

The Resolution of the People's Commissariat of Labour of the USSR of 13 July 1929, forbade to register persons deprived of voting rights in the labour exchanges if they had been engaged in productive and socially useful work for less than five years and had not proved their loyalty to the Soviet government [Докладная записка, 1930]. Thus, a contradiction was formed - on the one hand, to regain voting rights it was necessary to have five years of work experience, and on the other hand, the disenfranchised persons were not registered at labour exchanges and could not get a job.

Many cases of disenfranchised persons were considered for a long time. The responsible authorities sent inquiries to the places of their (former) residence and demanded certificates about the applicants, which would confirm the right to the restoration of voting rights. The Central Committee of National Minorities under the All-Ukrainian Central Committee, whose responsibilities did not include the resolution of these issues, nevertheless took an active part in this process. Apparently, it was due to the large number of complaints, in particular from the Jews. However, local authorities often slow responded to the committee's requests. For example, representatives of the Central Committee of National Minorities under the All-Ukrainian Central Committee wrote four times to the Zolotonosha regional executive committee with a request to provide information about Aronska Malka Davidivna [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, спр. 478, с.9]. And it is not clear if it had received the feedback.

On 22 March 1930, the Presidium of the Central Executive Committee issued a secret resolution that allowed to restore the voting rights of certain categories of the declassified Jewish poor who had been engaged in trade in the past. Voting rights were also returned to former small traders who traded under patents of I and II grades, if they did not previously use hired labor and did not belong to the ministers of religious worship [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, спр. 478, с.16, 21-22].

Central Committee of the CPSU also issued a special order to return voting rights to Jews who traded in previous years on the 1st and 2nd grade and belonged to the declassified Jewish poor. This contributed to the revision of many cases and the restoration of the rights of a certain number of Jews. Apparently, this was due to the large number of Jewish declarants who had no means of subsistence. It is currently impossible to establish exact statistics, but it can be assumed that the number of Jews who were restored in their rights ranged from 10 to 30%. For example, in the Kamiansk district of Zaporizhzhia region their number was 34,9%, in Odesa district – 26,5%, in Mariupol – 22,9% (from 10.9% of the deprived who were restored in their rights), in Volyn - 30%, in Berdiansk district – 6,7% [ЦДАВО, Ф. 413, оп.1, спр.521, с.3]. Statistic from different districts is broadly similar and a certain difference most likely depends on the ethnic composition of the population.

Conclusions. Thus, it can be concluded that Jews made up a significant part of disenfranchised in the Soviet Union, including in the Ukrainian USSR, and experienced the same difficulties as representatives of other nationalities. However, many aspects require further in-depth research: finding out the objective number of Jews deprived of their voting rights and its connection with their place of residence, employment and ethnicity, compiling a social profile of the deprived, determining the role of anti-Semitism and denunciations in the deprivation of voting rights, comparing the situation with other Soviet republics, such as Russia and Belarus.

Acknowledgments. Author expresses sincere gratitude to the employees of archival institutions TsDAVO of Ukraine and DAKO for their assistance in preparing the article, as well as to the members of the editorial board of the journal for the consultations provided during preparation of the article for publication.

The Funding. The author did not receive financial support for research or authorship and/or publication of this article.

References:

- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv m.Kyieva** [State archiv of Kyiv city]. [in Ukrainian].
- DAKO** – Derzhavnyj arkhiv Kyivs'koyi oblasti [State archive of the Kyiv region]. [in Ukrainian].
- Dokladnaia zapyska** (1930). Dokladnaia zapyska sekretaria Prezydyuma TsYK SSSR A.S. Enukydze Y.V. Stalynu po voprosu o «lyshentsakh». [Detailed note of the secretary of the Presidium of the Central Committee of the USSR A.S. Enukidze I.V. Stalin on the question of the "dispossessed"]. 1 marta 1930 h. URL: <http://istmat.info/node/44977>. [in Ukrainian].

-
- Evrejskoe naselenie v SSSR. Materialy i issledovaniya.** [Jewish population in the USSR. Materials and research]. Vyp. 5. (1932). Pod red. L. Zinger, S. Engel', Z. Mindlin. Moskva: izd-vo "Emes", 1932. 100 s. [in Russian].
- Fitzpatrick, Sh.** (1996). Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s, *Slavic Review*, 55(1):78-105. [in English].
- Fitzpatrick, Sh.** (1997). Petitions and Denunciations in Russian and Soviet History, *Russian History* 24 (1-2):1-9. [in English].
- Fox, T.R.** (1985). E. H. Carr and Political Realism: Vision and Revision. *Review of International Studies*, 11 (1):1-16. [in English].
- Golfo, A.** (2003). *Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936*. Ithaka and London: Cornell University Press, 2003, 256 p. [in English].
- Konstantinov, V.** (2007). *Evrejskoe naselenie byvshego SSSR v XX veke (social'no-demograficheskij analiz).* [The Jewish Population of the Former USSR in the 20th Century (Socio-Demographic Analysis)]. Ierusalim: Lira. 305 s. [in Russian].
- Konstituciya** (1918). *Konstituciya (Osnovnoj zakon) Rossijskoj Socialisticheskoy Federativnoj Sovetskoj Respubliki. Prinyata V Vserossijskim s"ezdom Sovetov v zasedanii ot 10 iyulya 1918 goda.* [Constitution (Basic Law) of the Russian Socialist Federative Soviet Republic. Adopted by the V All-Russian Congress of Soviets in the meeting of July 10, 1918]. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm>. [in Russian].
- Kostirchenko, H.V.** (2003). *Tainaia polityka Stalina. Vlast y antyemytizm.* [Stalin's secret policy. Power and anti-Semitism]. Moskva: Mezhdunar. Otnosheniya, 784 s. [in Russian].
- Margolin S.O.** (1910). *Evrei-truzhenniki.* [Yevrei-truzhenniki]. Sankt-Peterburg: Razum. 48 s. [in Russian].
- Moine, N.** (2001). Can You Be Poor and Not Proletarian? Disenfranchisement in a Moscow Neighborhood in the 1920s and 1930s. *Le Mouvement Social Volume*, 196 (3): 89 - 114. [in English].
- Salamatova M.S.** (2018). Institut lisheniya izbiratel'nyh prav v Sovetskoj Rossii: ot Konstitucii 1918 goda k Konstitucii 1936 goda. [The institution of disenfranchisement in Soviet Russia: from the Constitution of 1918 to the Constitution of 1936]. *Novyj rakurs*, 3:122-140. [in Russian].
- Shcherbyna, I. V.** (2014). Vyselennia nepmaniv Ukrainy ta renatsionalizatsiia radianskoiu derzhavoiu yikh zhytla (kinets 1920-kh – pochatok 1930-kh rokiv). [Eviction of the Nepmans of Ukraine and renationalization of their housing by the Soviet state (late 1920s - early 1930s)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia «Istoriia» - Scientific Bulletin of Uzhhorod University, "History" series*, 2 (33): 34-39. [in Ukrainian].
- Shkolnykova, E.** (1996). *Transformatsiya evreiskoho mestechka v SSSR v 1930-e hodi (po materialam Hosudarstvennogo Arkhyva Rosyiskoi Federatsyy y evreiskoi pressy na ydysh y ruskom).* [Transformation of a Jewish settlement in the USSR in the 1930s (based on the materials of the State Archives of the Russian Federation and the Jewish press in Yiddish and Russian)]. URL: http://jhist.org/lessons_09/1930.htm [in Russian].
- Tihonov V.I., Tyazhel'nikova V.S., Yushin I.F.** (1998). *Lishenie izbiratel'nyh prav v Moskve v 1920 - 1930-e gody: Novye arhivnye materialy i metody obrabotki.* [Disenfranchisement in Moscow in the 1920s - 1930s: New Archival Materials and Processing Methods.]. Moskva: Izd-vo ob-niya "Mosgorarhiv", 256 s. [in Russian].
- Vsesoiuznyi perepys liudnosti 1926 roku.** (1929). [All-Union population census of 1926]. Tom XI: Ukrainska Sotsialistychna Radianska Respublika. Pidsumky po Respublitsi. Polissia: Natsionalist, Ridna Mova, Vik, Pysmennist. Moskva: Vydannia TsSU Soiuzu RSR, 210 s. [in Ukrainian].
- Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda.** (1928). [All-Union population census of 1926]. Tom XII: Ukrainskaya Socialisticheskaya Sovetskaya Respublika. Pravoberezhnyj podrajon. Levoberezhnyj podrajon. Central'noe statisticheskoe upravlenie SSSR, Otdel perepisi. Moskva: Izdanie CSU Soyuza SSR, 472 s. [in Russian].
- Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda.** (1929). [All-Union population census of 1926]. Tom XIII: Ukrainskaya Socialisticheskaya Sovetskaya Respublika. Stepnoj podrajon. Dnepropetrovskij podrajon. Gonopromyshlennyj podrajon. (1929). Moskva: Izdanie CSU Soyuza SSR, 464 s. [in Russian].

Тетяна Перга

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ»

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник (Україна)

Безправні євреї в УРСР у 1920-х – на початку 1930-х років: невідомі сторінки

Анотація. Мета статті – продемонструвати перспективні напрями дослідження євреїв-позбавленців в Українській РСР у 1920-х та на початку 1930-х років на основі архівних

матеріалів, проаналізованих автором до повномасштабної війни Росії та України. Автор досліджує зв'язок етнічності та структури зайнятості єврейського населення на території Української РСР з позбавленням виборчих прав, розкриває основних акторів – декласованих євреїв, причини їх позбавлення виборчих прав, помилки та зловживання влади у справі позбавлення виборчих прав, вплив позбавлення виборчих прав на економічне та соціальне життя та стратегії єврейського спротиву ситуації, в якій вони опинилися. **Методологія дослідження** заснована на аналізі першоджерел – архівних документів архівів України (ЦДАВО України та Державного архіву міста Києва), які ніколи не вводились у науковий обіг. **Наукова новизна** статті визначається відсутністю ґрунтовних досліджень євреїв-позбавленців Української РСР, оскільки основна увага вчених зосереджена на дослідженні РРФСР. Автор демонструє своє бачення щодо зв'язку етнічності, території та зайнятості єврейського населення з кількістю осіб, позбавлених виборчих прав та методології їх підрахунку. У статті виділяються фактори, які могли сприяти значній величині цієї групи – традиційна зайнятість євреїв торгівлею та ремісництвом у Смузі осіпості за часів Російської імперії, продовження цієї традиції за часів НЕПу, доноси, зведення рахунків із євреями місцевих активістів та бідняків, антисемітизм. У статті описується кампанія з переселення безправних мешканців Києва з житлового фонду, внаслідок якої багато євреїв було виселено зі своїх квартир, а також різні випадки свавілля місцевої влади. Автор показує спроби євреїв боротися за відновлення виборчих прав та результати цього процесу.

Ключові слова: позбавленці, євреї, СРСР, Українська РСР, виборчі права.

Sources and literature:

Golfo, A. (2003). *Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936.* Ithaka and London: Cornell University Press, 256 p.

Fitzpatrick, Sh. (1997). Petitions and Denunciations in Russian and Soviet History, *Russian History* 24 (1-2):1-9.

Fitzpatrick, Sh. (1996). Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s, *Slavic Review*, 55 (1):78-105.

Fox, T.R. (1985). E. H. Carr and Political Realism: Vision and Revision. *Review of International Studies*, 11 (1):1-16.

Moine, N. (2001). Can You Be Poor and Not Proletarian? Disenfranchisement in a Moscow Neighborhood in the 1920s and 1930s. *Le Mouvement Social Volume*, 196 (3): 89 - 114.

Бланк, Р. М. (1908). *Роль евреев в экономической жизни России.* Санкт-Петербург: Типография первой Спб. Трудовой артели. 1908. 64 с.

Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон (1928). Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 472 с.

Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Гонопромышленный подрайон. (1929). Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 464 с.

Всесоюзный перепис людности 1926 року. (1929). Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся. Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 210 с.

Державний архів м. Києва.

ДАКО – Державний архів Київської області.

Докладная записка (1930). Докладная записка секретаря Президиума ЦИК СССР А.С. Енукидзе И.В. Сталину по вопросу о «лишенцах». 1 марта 1930 г. URL: <http://istmat.info/node/44977>.

Еврейское население в СССР. (1932). *Материалы и исследования.* Вып. 5. (1932). Под ред. Л. Зингер, С.Энгель, З. Миндлин. Москва: изд-во “Эмес”, 100 с.

Константинов В. (2007). Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ). Иерусалим: Лира.305 с.

Конституция (1918). Конституция (Основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm>.

Костырченко, Г.В. (2003). *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм.* Москва: Междунар. Отношения, 784 с.

Марголин С.О. (1910). *Евреи-труженники.* Санкт-Петербург: Разум. 48 с.

Саламатова М.С. (2018). Институт лишения избирательных прав в Советской России: от Конституции 1918 года к Конституции 1936 года. *Новый ракурс*, 3:122-140.

.....
Тихонов В.И., Тяжельникова В.С., Юшин И.Ф. (1998). *Лишение избирательных прав в Москве в 1920 - 1930-е годы: Новые архивные материалы и методы обработки*. Москва: Изд-во об-ния "Мосгорархив", 256 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Школьников, Е. (1996). *Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском)*. URL: http://jhist.org/lessons_09/1930.htm.

Щербина, І.В. (2014). Виселення непманів України та ренаціоналізація радянською державою їх житла (кінець 1920-х – початок 1930-х років). *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*, 2 (33): 34-39.

Статтю надіслано до редколегії 08.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 20.02.2023 р.

Ігор Якубовський

Київський національний університет архітектури і будівництва

кандидат архітектури, доцент (Україна)

e-mail: yakubovskiy.iv@knuba.edu.uaORCID : <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2437025>**Спротив у середовищі уповноважених під час Голодомору 1932–1933 рр.
(за матеріалами районних газет Київської та Чернігівської областей)**

Анотація. *Мета дослідження* полягає у з'ясуванні особливостей відображення в районній пресі Київської та Чернігівської областей комплексу питань, пов'язаних зі спротивом у середовищі уповноважених під час Голодомору 1932–1933 рр. **Методологія дослідження** передбачає поєднання спеціально-історичних методів пізнання: порівняльного, контекстуального, структурно-функціонального аналізу. **Наукова новизна статті** полягає насамперед у тому, що проблема вперше стала об'єктом спеціального дослідження. На підставі матеріалів районних газет Київської та Чернігівської областей продемонстровано інформаційний потенціал районної преси для поглиблення наукових уявлень про відкритий і пасивний спротив стратегіям Голодомору серед уповноважених. **Висновки.** Районні газети, хоча й не можуть претендувати як джерела усіх фактів спротиву уповноважених, але містять представницький комплекс матеріалів, який однозначно свідчить про поширення протестних настроїв у цьому середовищі. Значна частина уповноважених різного соціального статусу – від рядових селян до секретарів райкомів та райвиконкомів – по всьому простору обох областей відкрито чи пасивно протестувала проти створення на селі умов, несумісних із життям. Несприйняття нереальних планів хлібозаготівлі та формування насінневих фондів, відкриті висловлювання з цього приводу, відмова уповноважених районного рівня (переважно представників номенклатури) виїжджати на село, самовільний від'їзд, імітація діяльності, небажання брати участь у надмірному вилученні хліба та в реалізації державної позики, а також небажання вимагати цього від інших – ось далеко неповний перелік форм спротиву уповноважених. Газети наповнені інформацією про покарання аж до судових вироків. Інформативні можливості районної преси дозволяють з'ясувати провідні тенденції, притаманні життєвим стратегіям уповноважених в обох регіонах.

Ключові слова: уповноважені, спротив, Голодомор, Київська область, Чернігівська область, районні газети.

Постановка проблеми. Функціонування інституту уповноважених було серцевиною механізму Голодомору. Уповноважених різного рівня розглядали як головний канал примусу селян до виконання вбивчих хлібозаготівельних планів, уособлення репресивної складової стратегій влади. На такому тлі інформація про спротив серед уповноважених набуває особливого відтінку. Вона не тільки демонструє множинність екзистенційного вибору навіть у лавах виконавців Голодомору, а й працює на руйнування спроб перекласти головну провину за вбивство голодом мільйонів українських селян на місцеві кадри. Непересічним джерелом для дослідження настроїв уповноважених є матеріали районних газет. Саме місцева преса, тримаючи руку на пульсі подій, за своїм призначенням була покликана висвітлювати практичну діяльність уповноважених на селі. Пропагування вигідних владі зразків та гостра критика тих, хто не виправдав довіри, задля примусу винних та настрашення інших належали до основоположних завдань районної преси. Це створювало фундаментальну підставу для фіксації повідомлень про низові практики уповноважених, що актуалізує необхідність дослідження інформаційних можливостей місцевої періодики, зокрема й на прикладі газет Київської та Чернігівської областей.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У науковій літературі проблема спротиву в середовищі уповноважених загалом Київської та Чернігівської областей зокрема, фактично лише позначена. Принагідно наводилися окремі факти без наміру всебічно дослідити й концептуалізувати питання. Магістральним напрямом стало увиразнення діяльності уповноважених з вилучення зерна, виконання планів формування насінневих фондів, нав'язування селянам державної позики, застосуванні репресій. Проблема спротиву була проігнорована навіть у кандидатській дисертації (Фільваркова, 2013) та в монографії (Стасюк, 2021), спеціально присвячених інституту уповноважених. Утім, останнім часом з'явилися окремі плідні спостереження в контексті спорідненої проблематики (Лисенко, 2012, с. 54–56; Старовойт,

.....
Лук'янець, 2020, с. 269). Відтак поточний стан вимагає акцентувати увагу на цьому непересічному аспекті, без урахування якого уявлення про поведінкові стратегії уповноважених, а звідси й про сам Голодомор будуть неповними.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати особливості відображення в районній пресі Київської та Чернігівської областей комплексу питань, пов'язаних зі спротивом у середовищі уповноважених під час Голодомору 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Відправним пунктом дослідження є врахування того принципового чинника, що у зв'язку з функціоналом районних газет наявні в них кількісні показники спротиву уповноважених не тотожні реаліям. Навіть не беручи до уваги цензурні обмеження на зміст газетних матеріалів, влада бодай з суто ідеологічних міркувань була зацікавлена в дотриманні на шпальтах газет балансу між позитивними для неї практиками та шкідливими, що неминуче вело до дозування інформації. Так само не міг не зазнавати деформацій і якісний бік повідомлень. На цьому тлі важливим є не тільки те, що інформацію про спротив уповноважених виявлено у більшості районних газет, а й висока концентрація повідомлень у більшості з них. Для прикладу, бахмацька «Прапор комуні» таврувала опір уповноважених 3, 6, 21, 24 вересня 1932 р. (Постанова а, 1932, с.2; Постанова б, 1932, с.2; Рішуче, 1932, с.1; Рось, 1932, с.2;). Коростенський «Поліський комунар» засуджував опір уповноважених 20, 24, 26 грудня 1932 р., 3 січня 1933 р. (Саботажники, 1932, с.2; Здобичанський, 1932, с.1; Доки, 1932, с.1; Ліквідувати, 1933, с.2).

Схожу картину спостерігаємо в бобровицькій газеті. 9 вересня 1932 р. у ній інкримінувалась бездіяльність уповноваженим райкому КП(б)У по селах Ярославка та Сухині (Про виконання, 1932, с.1). У наступному номері йшлося про те, що в с. Нова Басань уповноважені Заготзерна не виявляють мірчук (Серед, 1932, с.1). 24 вересня «дісталось» тим уповноваженим Заготзерна, які «не борються з таємним перемолом» (Райзаготзерно, 1932, с.2). Загальні звинувачення стосовно уповноважених різних рівнів газета друкувала 3, 6, 9, 21 жовтня. А от 18 листопада закиди вже конкретизувалися: у с. Піски уповноважений райкому Репулов ухиляється від роботи, уповноважений Піддубний «не вживав жодних репресій до твердоздавців» (Уповноважений, 1932, с.1;), а в с. Браниця уповноважений райкому Замула разом з головою сільради Навроцьким та головою колгоспу «Червона Браниця» Пилипенком подали неправдивий рапорт, що колгосп перевиконав план по сівбі, хоча насправді був недосів (Лицарі, 1932, с.3). Зі сторінок номера за 15 грудня стає відомо, що станом на 1 грудня у 13 «вирішальних сіл району» (на них припадало майже 75 % плану) надіслано уповноважених для «зламу куркульського саботажу». Але це мало що змінило. У Новій Басані уповноважений директор радгоспоб'єднання Багнюк з 5 до 10 грудня не збільшив виконання плану, у с. Свидовець уповноважений Богатирьов не витягнув з «куркулів» жодного кілограма, а примусові заходи були застосовані лише до двох контрактантів; голова Райспоживспілки Таранюк довго не хотів їхати уповноваженим у Стару Басань, а коли поїхав, то не застосував репресій, тому твердоздавці здають по 2–7 цнт. на день» (Опортуністи, 1932, с.1).

Подібна концентрація свідчить, що відповідні настрої були не маргінальним, а типовим явищем. Інформацію про спротив уповноважених зосереджено у кількох різновидах газетних публікацій: постанови обласних та районних органів влади, редакційні статті, судові рішення, дописи сількорів з місць. Газети повідомляють про різні форми як відкритого, так і пасивного опору. Однак у межах першого різновиду справа не пішла далі проявів індивідуального несприйняття планів хлібозаготівлі, яке декларувалося вголос, відмови виїжджати в село та самовільним виїздом із села, висловлювання вголос свого небажання брати участь у хлібозаготівлі. Пасивний опір був спрямований на тихий саботаж політично-господарських кампаній. Важливо, що відкритий та пасивний спротив матеріали районних газет фіксує серед уповноважених, призначених і районними установами, і сільрадами. До того ж притаманний він був усім соціальним групам уповноважених до представників районної номенклатури включно. Подекуди долучилися навіть секретарі райкомів та райвиконкомів.

Бодай декілька показових прикладів. Видрукувана у сквирській газеті постанова райкому КП(б)У від 5 лютого 1932 р. «Про уповноваженого РПК по хлібозаготівлі в с. Шамраївці т. Іваха» приписувала відкликати його з села, звільнити з посади парторга райкому КП(б)У та поставити питання про виключення з членів бюро за «опортуністичні балачки про нереальність плану хлібозаготівлі в с. Шамраївці» (Про уповноваженого, 1932, с.1). Невдовзі у Рокитному видрукувано постанову райкому КП(б)У від 11 лютого 1932 р., яка виключала з партії та знімала з посади уповноваженого в с. Пустоварівці, заступника голови районного Заготзерна, за розмови про нереальність хлібозаготівельного плану (Постанова с, 1932, с.1). 6 січня 1933 р. бобровицька газета надрукувала постанову обласного бюро КП(б)У «Про зрадницьку роботу голови Бобровицького РВК, члена партії Сидорова». Як уповноваженого по Новобасанській сільраді Сидорова звинувачували в тому, що він «поширював теорію про нереальність плану та

відсутність хліба в колгоспах, тоді як після перевірки та нової роботи с/р план виконала, і мала насіння та натурвидачу колгоспникам» (Про зрадницьку, 1933, с.1).

Набагато більше інформації газети містять про несприйняття планів уповноважених, рекрутованих з нижчих соціальних прошарків. Часами наводяться й прямі висловлювання уповноважених сільрад проти хлібозаготівельного плану. Часом районні газети проговорювалися про те, що уповноважені висловлювали свою незгоду навіть безпосередньо перед тими селянами, у яких слід було вилучати хліб. Так, у с. Рудьківка Бобровицького району уповноважений на другій сотні Савка Шелудько заявляв: «...я знаю, що у вас насіння немає громадяне, але мене ж уповноважили збирати» (Нещадно, 1933, с. 2). У Маціївській сільраді Прилуцького району член сільради, уповноважений на кутку Степаненко «зриває збори одноосібників і підбурює не приймати план» (Куркульська, 1932, с. 2). За повідомленням сквирської районної газети за 23 січня 1932 р., уповноважений сільради с. Горобівки Іван Маківський заявляв: «Коли я голова секції РСІ буду боротися за хліб, то втрачу довір'я населення» (Вивершити, 1932, с. 1).

Часто газети фіксують такі форми відкритого спротиву уповноважених, як відмова їхати до села та самовільний виїзд з нього. Газети наповнені інформацією про такі факти, починаючи вже з хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр. Для прикладу, надрукована у богуславській районній газеті постанова райкому КП(б)У та президії РКК від 3 січня 1932 р. подає цю проблему для влади в розгорнутому вигляді, відбиваючи поширеність обох проявів спротиву. Зокрема, на села не виїхало одразу вісім уповноважених райкому КП(б)У, інші самовільно повернулися (Постанова д, 1932, с.1).

Подібні приклади плавно переросли в практики хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. Зокрема, 29 липня 1932 р. коропська газета підкреслювала, що партійна трійка обласної контрольної комісії підтвердила постанову райкому КП(б)У про виключення з лав партії уповноваженого райкому Гриценка за виїзд з села Вільне та відмову повернутися (Редакційна а, 1932, с. 1). 11 серпня білоцерківська «Радянська нива» надрукувала постанову райкому КП(б)У від 8 серпня, один з пунктів якої вимагав розглянути за два дні справу трьох уповноважених райкому – Магдича, Продеуса та Райського. Вони самовільно залишили закріплені за ними села (Постанова е, 1932, с. 1). А настрої уповноважених Бахмацького району на початку 1933 р. добре передає передовиця від 20 лютого: «З 35 уповноважених на селі лише 9, решта відсиджують в районі» (Редакційна б, 1932, с. 1).

Пасивні форми спротиву були спрямовані на імітацію діяльності, гальмування процесу надмірного вилучення збіжжя, пошук «об'єктивних» причин невиконання плану чи формування насінневих фондів під посівну 1933 р. Зрештою, газети наповнені інформацією про небажання багатьох уповноважених виконувати завдання з мобілізації коштів, яка була абсолютно цинічним явищем на фоні масового голоду. Візьмемо, наприклад, повідомлення богуславського «Шлях колгоспника» від 18 січня 1932 р.: «Уповноважений райзаготконтори Христинко не зумів організувати як слід роботи на кутку. Він цілком поклався на бригаду, а сам увесь час сидів дома» (Піднести а, 1932, с. 1). Або інформація коропської газети, що в с. Риботин – кутковий уповноважений «куркульський плаксієв Кожеватий» обдурює сільраду, що хліба на кутку нема, а як тільки увійде в чю хату, хапається за живіт, бо «біль» живота перешкоджає йому провадити роботу за виконання хлібозаготівлі» (Не активісти, 1932, с. 1).

Не інакше, як фіксацію спроб не допустити голоду, слід розцінювати й повідомлення «Правди Прилуччини» за 27 січня 1932 р., що в хуторі Петрівський уповноважені сільради Шевченко, Бойко та Гаврющенко допомагали голові місцевого колгоспу Самохвалову подавати невірні відомості про зайвини хліба (Суворе, 1932, с. 1). Аналогічною є інформація коростенської районної газети від 18 грудня 1932 р. про те, що уповноважений райкому в Ушицькій сільраді Шейхет та голова сільради Ярошенко підписали акт про менший валовий збір зерна проти фактичного (Розкрадачів, 1932, с. 1). Промовистим є також повідомлення бахмацької районної газети від 3 березня 1933 р. про те, що уповноважені райкому та райвиконкому по Новій Басані та Ядлівці Хряпа й Коган «не контролюють керівників колгоспів, які вписують насіння в «одходи» (Покласти, 1932, с. 1).

Іноді окремі уповноважені зухвало поводитися з тими, хто волів витягнути в селян останнє. Богуславська районна газета зафіксувала факт, що у с. Дмитренки уповноважений райкому КП(б)У Ільченко порозумівся з головою комісії сприяння хлібозаготівель Тимошем Бурбаном на ґрунті того, щоб перешкодити викачуванню хліба прибулою буксирною бригадою (На опортунізм, 1932, с. 1).

Деякі уповноважені вигадували кумедні способи для пояснення свого невміння витягувати з селян станій хліб. Зокрема, «Правда Прилуччини» 12 лютого 1932 р. писала, що в с. Яблунівка уповноважений сільради Давиденко пояснював, що не здатний виявляти заможних селян у зв'язку зі своєю неписьменністю (Чому, 1932, с. 1). У Малинському районі

райуповноважений Савельєв відмовлявся їхати на село Владівка, «бо не вміє говорити з селянином» (Про хлібозаготівлю, 1932, с. 1).

Істотний потенціал мають матеріали газет про покарання уповноважених за те, що не задовольнили очікування влади. Це питання потребує окремого дослідження, тому тут обмежимося лише рамковими заувагами. Інформація про покарання є в кількох різновидах публікацій: постанови районних та обласних органів влади, репліки про рішення судів, редакційні статті, дописи з сіл. Як видно з повідомлень газет, стягнення на уповноважених накладали не тільки районні, обласні та республіканські чинники, а й сільради. До компетенції останніх належало покарання сільських уповноважених. Типовими різновидами покарання були виключення з партії, позбавлення посади, спрямування на низову роботу в село, ув'язнення. Саме буденність на сторінках районної преси повідомлень про покарання сигналізує про масштаби опору в середовищі уповноважених. А судові вироки, які передбачали ув'язнення, опосередковано свідчать про ту загрозу від спротиву уповноважених для втілення в життя курсу на організацію Голодомору.

Для прикладу, Коропський «Поліський комунар» у серпні 1932 р. розмістив на своїх шпальтах інформацію, що уповноваженому в с. Нехаївці М. Мисенку інкримінували «саботаж хлібоздачі» й засудили на 5 років ув'язнення (Саботажників, 1932, с. 1). А 24 серпня надрукована постанова бюро Коропського райкому КП(б)У «Про перебіг хлібоздачі по району та по селах Райгородку, Карильському, Риботині, Краснопілля» віддавала до суду уповноваженого райкому в Райгородку Бляхова (Про перебіг а, 1932, с. 1). Малинська газета помістила постанову райкому КП(б)У від 25 вересня 1932 р., де уповноваженого райкому в с. Малинівка Ільчука виключили з партії і зняли з посади завідувача районного відділу освіти за те, що відмовлявся доводити тверді завдання до одноосібників, заявляючи: «У Малинівці нема кому доводити твердого завдання, бо куркулів нема». Аналогічно вчинив уповноважений у с. Селищі Алексєєв, але відбувся доганою, бо визнав свою провину (Про перебіг б, 1932, с. 1). 24 жовтня ця ж газета писала про виключення з партії уповноваженого райкому по с. Мелені В. О. Стретовича (Про посилення, 1932, с. 1), а наступного ж дня надрукувала постанову райкому КП(б)У від 24 жовтня. Згідно з останньою уповноваженого по с. Лумля Шапіро виключали з партії, а уповноваженим райкому по селах Головки, Щербатівка, Макелевичі загрожували найсуворіші репресії, якщо за два дні завдання з твердоздавців не буде стягнено твердих завдань (Про стан, 1932, с. 1). Зрештою, 15 листопада розміщено в газеті чергову постанову райкому КП(б)У, якою позбавлено роботи уповноваженого райкому у с. Шершні заступника директора лісгоспу Литвиненка (Про заходи, 1932, с. 1).

У газету «Колективіст Глухівщини» у січні 1933 р. дуже промовисто охарактеризовано загальну тенденцію у ставленні уповноважених району до хлібозаготівлі: «...в більшості сіл району фактично припинили боротьбу за хліб, уповноважені створюють видимість хлібозаготівлі. Яскравий приклад цього Старикове, Єсмань і ряд інших сіл» (Редакційна с, 1933, с. 1). Ржищівська «Колективна нива» у ті ж дні фіксує демобілізаційні настрої серед голів колгоспів, парторгів та уповноважених з низки сіл: «Уповноважені сіл Березівка – Бондар, Юшки – Грінберг, Колеснище та М. Букрин – Батура і Кириченко, Тулинці – Путієнко, Горобіївка – Захожий, Драчі – Пасека обсиджуються в селах, а не ведуть роботи з хлібозаготівлі. Одні з них за останню п'ятиденку не заготовили жодного кілограма, а другі – від одного до трьох центнерів. Це і є демобілізація, становлення на шлях куркульського саботажу» (Піднести б, 1933, с. 1).

Висновки. У підсумку районні газети Київської та Чернігівської областей наповнені повідомленнями про різні форми відкритого та прихованого спротиву уповноважених, радикально розширюючи дослідницькі можливості, якщо порівняти з актуалізованими на сьогодні документальними матеріалами. Використання матеріалів районної преси дозволяє з'ясувати провідні тенденції, притаманні життєвим стратегіям уповноважених в обох регіонах. Районна преса руйнує стереотипні уявлення, у межах яких усіх уповноважених часто узагальнено вважають бездушними і цинічними виконавцями планів влади. Ситуація має мозаїчний вигляд. Опір створенню в українському селі умов несумісних з життям був у цьому середовищі масовим, особливо серед уповноважених сільрад. Відтак подальша деконструкція текстів районних газет дозволить продемонструвати множинність практик уповноважених, відмінності між регіонами за масштабами опору, корелювати цей чинник зі смертністю селян.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність працівникам бібліотек за сприяння в опрацюванні джерел.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Вивершити** (1932). Вивершити плани хлібозаготівлі. *Колективне село*. № 9. 23 січня. 1.
- Доки** (1932). Доки Лісовщина тупцюватиме. *Поліська комуна*. № 199. 26 грудня. 1.
- Здобичанський** (1932). Здобичанський «подарунок» веселівцям. *Поліська комуна*. № 198. 24 грудня. 1.
- Куркульська** (1932). Куркульська політика – ось причина відставання в Маціївці. *Правда Прилуччини*. № 115. 6 жовтня. 2.
- Лисенко, О.** (2012). Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. Упорядн. О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»*. 1928–1938. Чернігів.
- Лицарі** (1932). Лицарі пошани – чи замилювачі очей. *За суцільну колективізацію*. № 111. 24 листопада. 3.
- Ліквідувати** (1933). Ліквідувати відставання. *Поліська комуна*. № 196. 3 січня. 2.
- На опортунізм** (1932). На опортунізм і самоплин відповісти 100 відсотковим закінченням пляну хлібозаготівлі. *Шлях колгоспника*. № 114. 13 листопада. 1.
- Не активісти** (1932). Не активісти, а куркульські агенти. *Поліський комунар*. № 75. 2 листопада. 1.
- Нещадно** (1933). Нещадно вдарити по куркулях. *За суцільну колективізацію*. № 16. 21 лютого. 2.
- Опортуністи** (1932). Опортуністи Багнюк, Богатирьов, Таранюк знущуються з хлібозаготівель. *За суцільну колективізацію*. № 118. 15 грудня. 1.
- Піднести а** (1932). Піднести темпи хлібозаготівель. *Шлях колгоспника*. № 8. 18 січня. 1.
- Піднести б** (1933). Піднести боротьбу за виконання пляну. *Колективна нива*, № 2. 4 січня. 1.
- Покласти** (1933). Покласти край відставання. *Прапор Комуни*. № 20. 3 березня.
- Постанова а** (1932). Постанова правління Бахмацької РКС від 29 / VIII 1932 р. про Обмачівської артілі «Червона зірка». *Прапор Комуни*. № 118. 3 вересня. 2.
- Постанова б** (1932). Постанова Бахмацького райпарткому від 3 вересня 1932 р про виконання плану хлібозаготівель. *Прапор Комуни*. № 120. 6 вересня. 2.
- Постанова с** (1932). Постанова пленуму РПК від 11 лютого 1932 року. *Колгоспник Рокитянщини*. № 16. 13 лютого. 1.
- Постанова д** (1932). Постанова РПК «Про перебіг хлібозаготівлі в колгоспному секторі району». *Шлях колгоспника*. № 3. 5 січня. 1.
- Постанова е** (1932). Постанова РПК 8 серпня 1932 р. *Радянська нива*. № 101. 11 серпня. 1.
- Про виконання** (1932). Про виконання хлібозаготівлі *За суцільну колективізацію*. № 86. 9 вересня. 1.
- Про заходи** (1932). Про заходи щодо виконання річного пляну хлібозаготівель. *За більшовицькі темпи*. № 123. 15 листопада. 1.
- Про зрадницьку** (1933). Про зрадницьку роботу голови Бобровицького РВК, члена партії Сидорова. *За суцільну колективізацію*. № 2. 6 січня. 1.
- Про перебіг а** (1932). Про перебіг хлібоздачі по району та по селах Райгородку, Карильському, Риботині, Краснопіллі. *Поліський Комунар*. № 92. 24 серпня. 1.
- Про перебіг б** (1932). Про перебіг хлібозаготівель у районі. *За більшовицькі темпи*, Малін. № 101. 27 вересня. 1.
- Про посилення** (1932). Про посилення хлібозаготівель у районі. *За більшовицькі темпи*. № 112. 24 жовтня 1932 р. 1.
- Про стан** (1932). Про стан хлібозаготівель. *За більшовицькі темпи*. № 113. 25 жовтня. 1.
- Про уповноваженого** (1932). Про уповноваженого РПК по хлібозаготівлі в с. Шамраївці т. Іваха. *Колективне село*. № 15. 8 лютого. 1.
- Про хлібозаготівлю** (1932). Про хлібозаготівлю. *За більшовицькі темпи*. № 23. 29 лютого. 1.
- Райзаготзерно** (1932). Райзаготзерно з тайним перемолом не бореться *За суцільну колективізацію*. № 91. 24 вересня. 1.
- Редакційна б** (1932). Редакційна стаття. *Прапор Комуни*. № 69. 20 лютого. 1.
- Редакційна с** (1932). Редакційна стаття. *Колективіст Глухівщини*. № 9. 20 січня. 1.
- Редакційна а** (1932). Редакційна стаття. *Поліський комунар*. № 49. 29 липня. 1.
- Рішуче** (1932). Рішуче покінчити з самоплином. *Прапор Комуни*. № 125 21 вересня. 1.
- Розкрадачів** (1932). Розкрадачів хліба до суворої відповідальності. *Поліська комуна*. № 195. 18 грудня. 1.
- Рось** (1932). Рось та Карлаш зривають виконання хлібозаготівель. *Прапор Комуни*. № 126. 24 вересня. 2.
- Саботажники** (1932). Саботажники й їх посібники. *Поліська комуна*. № 196. 24 грудня. 2.
- Саботажників** (1932). Саботажників хлібоздавання суворо покарано. *Поліський Комунар*. № 91. 24 серпня. 1.

-
- Серед** (1932). Серед одноосібників не працюють. *За суцільну колективізацію*. № 87. 12 вересня. 1.
- Старовойт, С., Лук'янець, К.** (2020). «Чорні дошки» – репресивна складова Голодомору на сторінках української регіональної преси *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ: НБУ імені В. Вернадського. Вип. 26. С 258–275. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.26.258>
- Стасюк, О. О.** (2021). *Становлення, формування, діяльність тоталітарної інституції уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду: монографія*. Переяслав: Домбровська Я. М. 356 с.
- Суворе** (1932). Суворе попередження зривникам. *Правда Прилуччини*. № 11. 27 січня. 1.
- Уповноважений** (1932). Уповноважений на колесах. *За суцільну колективізацію*. № 108. 18 листопада 1932 р. 1.
- Фільваркова, А. В.** (2013). *Інститут уповноважених як інструмент здійснення більшовицької політики в українському селі (1928–1933 рр.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01. Історія України. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 184 с.
- Чому** (1932). Чому Яблунівка опинилася в прориві. *Правда Прилуччини*. № 17. 12 лютого 1932 р. 1.

Ihor V. Yakubovsky

Kyiv National University of Construction and Architecture
PhD (Architecture), Associate Professor (Ukraine)

The Resistance of the Commissioners During the Holodomor of 1932–1933 in the Local Media of the Kyivan and Chernihiv Regions

Abstract. *The article aims to research the specific reflection of the commissioners resistance in the local media of the Kyivan and Chernihiv regions during the Holodomor of 1932–1933. The research methodology includes the combination of number of historical methods: comparative, contextual, structural and functional analyses. The scientific novelty.* The article is a pioneer research of the above-mentioned problem. It was investigated the informational potential of the local media to deepen the scholars notions related to the open and passive resistance of the commissioners against the Holodomor strategies. **Conclusions.** *Despite the local newspapers could not inform about all cases of the resistance but they contain the representative massive of the materials which form clear evidence that the protest moods were the key feature of many commissioners. A significant part of the commissioners from different districts and social groups including the representatives of local authority protested against creating the circumstances which made survival impossible. The forms of resistance were: non-acceptance unreal plans of the grain procurement and of formation of seed fund with public declaring or not; rejection of the commissioners of district level (usually the representatives of local authority) to come to the villages; voluntary departure from there; imitation of activity; undesirability to take part in the grain expropriation and in the realization of state loan. The local newspapers contain a lot of materials regarding the punishment of the commissioners, even about court sentences. The information potential of the local media will make it possible to research the key trends inherent of existential strategies of the commissioners in both regions*

Key words: *commissioners, resistance, Holodomor, Kyivan region, Chernihiv region, local newspapers.*

References:

- Chomu** (1932). Chomu Yablunvka opynylasya v proryvi? [Why did Yablunivka lags behind?]. *Pravda Pryluchchyny*. №17. 12 February. 1. [in Ukrainian].
- Doky** (1932). Doky Lisovshchyna tuptsiuvatyme [How long will Lisovshchyna decelerate?] *Poliska Komuna*. № 199. 26 December. 1. [in Ukrainian].
- Filvarkova A. V.** (2013). *Institute of Commissioners as an Instrument of Bolshevik Policy in the Ukrainian Village (1928–1933 pp.)*. The thesis for a scientific degree of the doctor of historical sciences on a specialty 07.00.01 History of Ukraine. Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv National University. 184 p. [in Ukrainian].
- Kurkulska** (1932). Kurkulska polityka – os prychyna vidstavannya v Matsiivtsi [Profarmer policy is a cause of fall behind in Matsiivka]. *Pravda Pryluchchyny*. № 115. 6 October. 2. [in Ukrainian].
- Likviduvaty** (1933). Likviduvaty vidstavannya [Liquidate the lagging] *Poliska Komuna*. № 196. 3 January. 2. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2012). Silski aktyvisty: formuvannya hrupy, typu povedinky ta metody roboty. Kovalenko, O., Podkur, R., Vasylev, V., Lysenko, O. (eds.). *Nastroi ta povedinka naselennia*

Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii zhory 1928–1938. Zbirnyk dokumentiv [Moods and behavior of population of Chernihiv region during Stalin's revolution. 1928–1938. Collection of documents]. *Chernihiv*, 40–62. [in Ukrainian].

Lytsari (1932). Lytsari poshany – chy zamyliuvachi ochei [Chevaliers of respect or cheaters]. *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu. № 111. 24 November. 3.* [in Ukrainian].

Na oportunizm (1932). Na oportunizm i samoplyn vidpovisty 100 vidsotkovym zakinczenniam planu khlibozahotivli [To complete the plan of grain procurement as an answer to opportunism and non-interference]. *Shlyakh kolhospnyka. № 114. 13 November. 1.* [in Ukrainian].

Ne aktyvisty (1932). Ne aktyviasty a kurkulski agenty [They aren't activists but they are agents of farmers]. *Poliskyi komunar. № 75. 2 November. 1.* [in Ukrainian].

Neshchadno (1933). Neshchadno vdaryty po kurkulyakh [Mercilessly beat of farmers] *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu. № 16. 21 February. 2.* [in Ukrainian].

Oportunisty (1932). Oportunisty Bahnyuk, Bohatryov, Taranyuk znushchayutsya z khlibozahotivel [Opportunists of Bahnyuk, Bohatryov, Taranyuk abuse for grain procurement] *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu. № 118. 15 December. 1.* [in Ukrainian].

Pidnesty a (1932). Pidnesty tempy khlibozahotivel [To increase the tempo of grain procurement]. *Shlyakh kolhospnyka. № 8. 18 January 1932 p. 1.* [in Ukrainian].

Pidnesty b (1933). Pidnesty borotbu za vykonannya planu [To increase the struggle for carry out the plan]. *Kolektyvna nyva. № 2. 4 January. 1.* [in Ukrainian].

Poklasty (1933). Poklasty krai vidstavannyu [To stop the lagging]. *Prapor Komynu. № 20. 3 March. 1.* [in Ukrainian].

Postanova a (1932). Postanova pravlennya Bakhmatskoyi RKS vid 29 / VIII 1932 r. pro robotu Obmachivskoyi artili «Chervona zirka» [The resolution of rule of Bakhmach RKS related to Obmachiv collective farm of "Red star"]. *Prapor komuny. № 118. 3 September. 2.* [in Ukrainian].

Postanova b (1932). Postanova Bakhmatskoho raipartkomu vid 3 veresnya 1932 r. pro vykonannya planu khlibozahotivel [The resolution of Bakhmach district communist committee of January 3, 1932 related to the realization of plan of the grain procurement]. *Prapor komuny. № 120. 6 September. 2.* [in Ukrainian].

Postanova c (1932). Postanova plenumu RPK vid 11 lutoho 1932 roku [The resolution of plenum of district communist committee of February 11, 1932]. *Kolhospnyk Rokytyanshchyny. № 16. 13 February. 1.* [in Ukrainian].

Postanova d (1932). Postanova RPK "Pro perebih khlibozahotivli v kolhospnomu sektori rayonu [The resolution of district communist committee "About doing the grain procurement in the collective farms of district]. *Shlyakh kolhospnyka. № 3. 5 January. 1.* [in Ukrainian].

Postanova e (1932). Postanova RPK 8 serpnia 1932 r. [The resolution of district communist committee of August 8, 1932] *Radyanska nyva. № 101. 11 August. 1.* [in Ukrainian].

Pro khlibozahotivlyu (1932). Pro khlibozahotivlyu [About grain provurement]. *Za bilshovytski tempy. № 23. 29 February. 1.* [in Ukrainian].

Pro perebih a (1932). Pro perebih khlibozschi po rayonu ta po selakh Raihorodku, Karylskomu, Rybotyne, Krasnopilli [About doing of the grain procurement in the district and villagies of Raihorodok, Karylske, Rybotyn, Krasnopillia]. *Poliskui Komunar. № 92. 24 August. 1.* [in Ukrainian].

Pro perebih b (1932). Pro perebih khlibozahotivel u rayoni [About situation of the grain procurement in the district]. *Za bilshovytski tempy. № 101. 27 September. 1.* [in Ukrainian].

Pro posylennya (1932). Pro posylennya khlibozahotivel u rayoni [About intensification of grain procurement in district]. *Za bilshovytski tempy. № 112. 24 October. 1.* [in Ukrainian].

Pro stan (1932). Pro stan khlibozahotivel u rayoni [About situation of the grain procurement in the district]. *Za bilshovytski tempy. № 113. 24 October. 1.* [in Ukrainian].

Pro upovnovazhenoho (1932). Pro upovnovazhenoho RPK po khlibozahotivli v s. Shamraivtsi t. Ivakha [About Ivakh, commissioner of district communist committee for grain procurement]. *Kolektyvne selo. № 15. 8 February. 1.* [in Ukrainian].

Pro vykonannya (1932). Pro vykonannya khlibozahotivli [About realization of grain procurement]. *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu. № 86. 9 September. 1.* [in Ukrainian].

Pro zakhody (1932). Pro zakhody shchodo vykonannya richnoho planu khlibozahotivel [About measures to realization the year plan of grain procurement]. *Za bilshovytski tempy. № 123. 15 November. 1.* [in Ukrainian].

Pro zradnytsku (1933). Pro zradnytsku robotu holovy Bobrovytskoho RVK, chlena partii Sydorova [About treason of Sydorov, the chief of Bobrovytsya RVK and member of Communist party]. *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu. № 2. 6 January.* [in Ukrainian].

Rayzahotzerno (1932). Rayzahotzerno z taynym peremolom ne boretsia [District organ for grain procurement don't fight against secret grain grinding]. *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu. № 91. 24 September. 1.* [in Ukrainian].

-
- Redaktsiina a** (1932). Redaktsiina stattia. [Editor article]. *Poliskyi Komunar*. № 49. 29 July 1932. 1. [in Ukrainian].
- Redaktsiina b** (1932). Redaktsiina stattia. [Editor article]. *Kolektyvist Hlukhivshchyny*. № 9. 20 January. 1. [in Ukrainian].
- Redaktsiina b** (1932). Redaktsiina stattia. [Editor article]. *Prapor Komuny*. № 69. 20 February. 1. [in Ukrainian].
- Rishuche** (1932). Rishuche pokinchyty z samoplynom [Resolutely to finish the non-interference]. *Prapor Komuny*. № 125. 21 September. 1. [in Ukrainian].
- Ros** (1932). Ros ta Karlash zryvayut vykonannya khlibozahotivel [Ros and Karlash disrupt the realization of grain procurement]. *Prapor Komuny*. № 126. 24 September. 2. [in Ukrainian].
- Rozkradachiv** (1932). Rozkradachiv khliba do suvoroyi vidpovidalnosti [To punish severely the scoundgers of the grain]. *Poliska komuna*. № 195. 18 December. 1. [in Ukrainian].
- Sabotazhnykiv** (1932). Sabotazhnykiv khlibozdavannya suvoro pokarano [Saboteurs were severely punished]. *Poliskyi Komunar*. № 91. 24 August. 1. [in Ukrainian].
- Sabotazhnyky** (1932). Sabotazhnyky i yikh pisibnyky [Saboteurs and their aids]. *Poliska Komuna*. № 196. 24 December. 2. [in Ukrainian].
- Sered** (1932). Sered odnoosibnykiv ne pratsiyut [There is no acting among the individuals] *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu*. № 87. 12 September 1932. 1. [in Ukrainian].
- Starovoit, S, Lukyanets, K.** (2020). «Chorni doshky» – represyвна skladova Holodomoru na storinkakh ukrainskoi rehionalnoi presy [«Black boards» as repressive component of Holodomor on pages of Ukrainian regional press]. *Rukopysna ta knyzhova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Kyiv: NBU imeni V. Vernadskoho. 26. 258–275. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.26.258>
- Stasiuk O.** (2021). *Incipience, Formation and Doing of the Totalitarian Institution of Commissioner in UkrSSR During Holodomor-Genocide: Monograph* Pereyaslav: Dombrovska Y. M. 356 p. [in Ukrainian].
- Suvore** (1932). Suvore poperedzhennya zryvnykam [Its severe warning for offenders]. *Pravda Pryluchchyny*. № 11. 27 January. 1. [in Ukrainian].
- Upovnovashenyi** (1932). Upovnovazhenyi na kolesakh [Commissioner on the wheels]. *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu*. № 108. 18 November. 1. [in Ukrainian].
- Vyvershyty** (1932). Vyvershyty plany khlibozahotivel [To complete the plan of grain procurement] *Kolektyvne selo*. № 9. 23 January. 1. [in Ukrainian].
- Zdobychnyskyi** (1932). Zdobychanskyi «podarunok» veselivtsiam [The Zdobychany's «gift» to Veselivka dwellers]. *Poliska Komuna*. № 198. 24 December. 1. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 14.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.02.2023 р.

Nadia M. Kindrachuk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: nadia_kindrachuk@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7505-0668>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57794436900>**Tetiana V. Meleshchenko**

Ukrainian State University after Mykhailo Drahomanov

PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: t.v.meleshchenko@npu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1562-2932>Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAB-5161-2022>**The Place of Ukrainian National Motifs in the Art Culture of the Ukrainian SSR: 1960's – 1970's (the Theater and the Cinema Art Case Study)**

Abstract. *The focus of this article is the study of the place of Ukrainian national motifs in the art culture of the Ukrainian SSR during the 60's – 70's of the 20th century on the example of theatre and cinema art, demonstration of protest of the Ukrainian intelligentsia against russification and denationalization of the indigenous people of Ukraine. Research methodology.* During the research, such scientific methods as analytical-logical, historical-systemic, explanation, search, synthesis, comparison, complex selection were applied. The work also used the method of analysis is to find out the level of growth of national consciousness of Ukrainians. **Scientific novelty.** It was found that the beginning of the 1960's was characterized by a certain rise of Ukrainian issues in art culture, however since the second half 60's and during the 70's of the twentieth century the Ukrainian national motives began to be actively pushed out of the movie screens and theatrical stages of the USSR etc. It is argued that the opposition of the Ukrainian creative intelligentsia to the Soviet totalitarian system resulted in cultural and artistic nonconformism. **Conclusions.** Despite oppression and repression by the ruling communist elite, Ukrainian artists sought to promote Ukraine's past, reveal the multifaceted national culture of the indigenous people of the USSR, and demonstrate to the world its uniqueness and right to exist. The process of revival of the national face of Ukrainian culture, return from the depths of folk art, the relationship between national and spiritual was becoming irreversible. The spirit of free thought, moral and aesthetic innovations, struggle rights to indigenous art filled the activities of young talented Ukrainians.

Key words: art culture, national motives, Ukrainian nation, Ukrainian national revival, Ukrainian artists, Soviet power, denationalization.

The Problem Statement. During the 60's – 70's of the XXth century the ideologists of communism used all possible methods to impose on the titular nation of the USSR the idea that Ukrainians have never had their own national language and culture, but have drawn their roots exclusively from the «great culture of the fraternal Russian people». As an ideological tool for the formation of a totalitarian state and the spread of the «Russian great-power spirit», the CPU actively used theater and cinema, which were devoted to the ruling party and were a reliable tool for campaigning in the hands of the Communist Party leadership.

With the independence of Ukraine, democratization of socio-political life, opening access to many archival sources, favorable conditions were created for free, unbiased, methodologically balanced study of the Soviet past of the Ukrainian nation and expanding the field of national memory and historical consciousness of citizens. Therefore, a comprehensive study of the place of Ukrainian national motifs in the artistic culture of the USSR during the 60's – 70's of the twentieth century is extremely relevant and requires a special approach to study.

The Analysis of Sources and Recent Researches. The issue of Ukrainian culture and art in the USSR during second half of the XX century was highlighted in the works of such authors as: A. Yaremchuk (1994), N. Korniienko (1999), L. Krupnyk (2002), J. Sytnyk and O. Sytnyk (2020), V. Abakumova (2021), N. Kindrachuk and V. Vasylchuk (2022) and others. However, in the scientific literature the topic remains understudied. This enables us to continue working in this promising area.

The Purpose of the Article. Thus, the focus of this article is the study of the place of Ukrainian national motifs in the artistic culture of the USSR during the 60's – 70's of the twentieth century on the

.....
example of theatrical and cinematographic art, demonstration of all possible forms of protest of the Ukrainian intelligentsia against russification and denationalization of the indigenous people of Ukraine.

The Results of the Research. The Ministry of Culture of the Ukrainian SSR saw the primary goal of its activity in increasing the role of cultural institutions, in particular cinemas, in shaping the ideological and political worldview of every Ukrainian.

Archival documents show that according to the guidelines of the time, most filmmakers in the USSR worked in the spirit of so-called «socialist realism» and were burdened by the Soviet propaganda and demonstrating the «achievements» of communist society (DACHO, f. R-1339, d. 1., c. 774, p. 17). The cinemas of the republic, fulfilling a political order, did a lot of work to create a new, officially in demand movie poster, which was filled with works of «Soviet ideological and artistic sound» (DAKHO, f. R-5672, d. 3, c. 441, p. 1).

It should be noted that the CPU's ideological control limited the range of permitted topics in the cinema. Propagating communist reality, the Soviet film industry intensified its struggle against «Ukrainian bourgeois nationalism» and manifestations of «foreign ideology», which, according to state officials, glorified «the bourgeois system and its worthless way of life» (DADO, f. 5048, d. 4, c. 471, p. 36). These restrictions contributed to the emergence of colorless, gray and emotionless films in the USSR, which did little to meet the interests of many Ukrainians.

It should be emphasized that the role of Ukrainian national cinema in the period under study was minimized, while the number of Russian-language films increased, which in turn increased the russification of Ukrainian audiences. Archival documents indicate that for screenwriters who worked at the Moscow film studio, there were four approving instances, while for authors from Ukraine there were six such instances (TsDAHOU, f. 1, d. 70, c. 2043, p. 107), which, in turn, significantly complicated the release of Ukrainian film products. However, the film was not considered final until it was duplicated in Russian.

The fact that the funding of Ukrainian film studios was much lower than that of Russian ones also had a negative impact on Ukrainian film production. For example, researcher L. Krupnyk notes that for the production of feature films for O. Dovzhenko film studio 400 thousand rubles was allocated, and at «Mosfilm», for the same film – 550 thousand rubles (Krupnyk, 2002, p. 78) therefore, the number of films created in Russia has been constantly increasing. This situation stimulated the emergence of film schools in Russia, which were often filled with people from the Ukrainian SSR, which led to the outflow of the best creative forces from the Ukrainian land.

Disagreeing with the political oppression of Ukrainian national cinema, S. Paradzhanov, addressing the secretary of the Central Committee of the Communist Party of Belarus on ideology F. Ovcharenko in 1969, said: «I just want to ask: can the Ukrainian Soviet state in the second half of its existence not give the opportunity to a film director who has proven his professional level and creative scale, which is recognized by the whole film world, to make films that would enrich the art of the Ukrainian people» (Korogodsky et al., 1994, p. 180). However, due to his active national position, he, a world-class filmmaker suffered a brutal political repression by the party leadership. It should be emphasized that the creative career in the Ukrainian SSR among other contemporary Ukrainian filmmakers, including B. Ivchenko, Y. Illenko, I. Mykolaychuk, M. Mashchenko, L. Osyka, V. Denysenko, was extremely difficult due to national views as well.

By banning national motives in Ukrainian cinema, the communist authorities stimulated the influence of the Russian factor on Ukrainian artistic culture. Soviet ideologists tried to unite the history of the Ukrainian and Russian peoples through movie screens, to show their «common historical roots». The leitmotif of Soviet cinema is the «unbridled desire of the Ukrainian people for reunification with Russia» invented by Soviet ideologists.

It is worth noting that during the years of Brezhnev's «stagnation» the film industry of the Ukrainian SSR became even more distant from the national direction. The plot line of the films of that time was thoroughly permeated by the struggle against the «Ukrainian national bourgeois ideology». In particular, film broadcasting was intensively russified, Ukrainian scholars were purposefully persecuted and arrests and a series of political trials against dissident artists began.

It should also be noted that the processes of ideologization and russification also affected the Ukrainian theater. Order of the Ministry of Culture of the USSR № 55 of August 2, 1963 «on the ideological orientation of theatrical repertoire and increasing the role of theater in the communist education of workers» in the USSR created a new body – the Art Council, which determined readiness for public theatrical productions and exercised control by the ratio of the number of plays by Russian and Ukrainian authors (Communist Party of the Soviet Union, 1972, p. 367). The Art Council coordinated all its work with the leadership of the Ministry of Culture of the Ukrainian SSR, which in turn was under the control of the Ministry of Culture of the USSR. Such a closed system demonstrated the existence of a single mechanism for controlling artistic production, which was carried out centrally from Moscow.

In the early 60's of the twentieth century, during the collapse of Khrushchev's «thaw», the Soviet theme of Ukrainian theaters began to gradually displace the plays, which covered the history and life

of Ukrainians. Soviet ideologues often called the Ukrainian national repertoire openly «secondary», «outsider», «infantile», one that did not meet the requirements of the time, had no future development and was marked by «unstructured aesthetic space» (Korniienko, 1999, p. 310).

During the period under study, only a few dramas of folklore and everyday life by luminaries of Ukrainian drama were staged, in which directors had to weaken ties with the Ukrainian national cultural tradition. In this regard, the researcher N. Korniienko notes: «We must admit almost complete lack of highly artistic original national drama and, practically, non-use of one's own national classics in the Ukrainian theater» (Korniienko, 1999, p. 310). Instead, the repertoire policy of the time required the inclusion of ideologically colored performances in Ukrainian theaters, which would highlight the «full-blooded images of advanced people» of Soviet society (DAOO, f. R-7292, d. 2, c. 134, p. 3). According to archival documents, the issue of selecting the repertoire of Ukrainian theaters was constantly discussed in the propaganda and agitation department of the Central Committee of the Communist Party (DAIFO, f. R-1-P, d. 1, c. 2540, p. 62). Such a disappointing situation led to reducing the number of Ukrainian spectators in theatrical institutions of the Ukrainian SSR.

The extremely difficult situation at that time contributed to the spread of anti-Soviet artistic tendencies in the Ukrainian ethnic environment. For example, the Ukrainian literary critic and public figure I. Dziuba noted: «... I do not know who directs the repertoire and performance of many creative groups, but we must admit that the vast majority of them are not propagandists of Ukrainian art, they are not based on Ukrainian national culture» (Dziuba, 1998, p. 87).

Despite the official Soviet ideology, some theatrical groups in Ukraine still dared to cover and promote the Ukrainian past in their creative work. According to archival documents, M. Sadovsky Vinnytsia Theater and M. Gogol Poltava Theater in 1964, achieved 77,1 % of audience attendance of performances exclusively due to Ukrainian repertoire, which included such performances as «Banker» – O. Korniychuk, «Marina» – M. Zarudny, «Thyme smells like the sun» – O. Kolomiyets, «Natalka Poltavka» – I. Kotlyarevsky, «Haidamaki» – T. Shevchenko (DACHO, f. 1, d. 22, c. 215, p. 83).

Archival documents indicate that as of 1965 in the theater posters of M. Zankovetskaya Lviv Theater, I. Franko Ivano-Frankivsk Theater and O. Kobylanska's Chernivtsi Theater the play «Truth and Wrong» by M. Stelmakh was popular; The following plays were staged in the corresponding theaters: T. Shevchenko Volyn Theater and M. Shchorsa Zaporozhye Theater – «Oh, don't go, Hryts» by M. Starytsky; T. Shevchenko Dnipropetrovsk Theater – «Give the heart freedom and it will lead into captivity» by M. Kropyvnytsky; Artem Donetsk Theater – «Oh, don't go, Hryts» by M. Starytsky; P. Saksagansky Kyiv Theater – «on the eve of Ivan Kupala» by M. Starytsky; M. Kropyvnytsky Kirovograd Theater – «She-wolf» by O. Kobylanska; M. Gorky Crimean Ukrainian Theater, October Revolution Odessa Theater and M. Shchepkin Sumy Theater – «Fortune» by M. Zarudny; M. Gogol Poltava Theater – «Stolen Happiness» by Ivan Franko; T. Shevchenko Ternopil Theater – «Unforgettable» by O. Dovzhenko; Kherson Regional Ukrainian Music and Drama Theater – «Marusya Boguslavka» by M. Starytsky; T. Shevchenko Cherkasy Theater – «Zaporozhets on the Danube» by P. Gulak – Artemovsky (DACHO, f. 1, d. 22, c. 215, p. 18–25).

However, pro-Ukrainian theatrical work was not widespread in all regions of the USSR. The West and the Center of the Republic remained predominant in defending Ukrainianness. In general, the Ukrainian repertoire of theaters of the first half of the 1960's, due to ideological limitations, was a minority of the total number of the repertoire offered to the audience. Thus, analyzing archival documents, we see that the board of the Ministry of Culture of the USSR, considering the repertoire plans of drama and music-drama theaters of Soviet Ukraine, stated that for the season 1965–1966, among the new 204 productions of plays there were only 95 created by Ukrainian playwrights (DAKhO, f. R-5672, d. 3, c. 188, p. 11).

Speaking about the partial filling of theaters with Ukrainian themes, it should be emphasized that many creative teams of theater institutions had problems with knowledge of the Ukrainian language. In this context, we are talking about the East of Ukraine. According to the documents of the State Archives of Kharkiv region, the actors of Kharkiv Theater of Musical Comedy had problems with their knowledge of Ukrainian. Thus, the Deputy Head of the Kharkiv Regional Department of Culture E. Surina, in 1967 pointed out that half of the staff of their theater did not speak Ukrainian, which created serious difficulties for actors in performing the Ukrainian repertoire: «Last year's attempt to stage the play «Stupid fools» testified to the rather low level of knowledge of Ukrainian among the actors... The production «Sorochyntsi Fair», the premiere of which will take place on May 26 this year, was preceded by a large and painstaking work of the production team. The level of the Ukrainian language in the play «Sorochyntsi Fair» is satisfactory. Therefore, a consultant on the Ukrainian language has been invited to the next performance of the Ukrainian language theater «Trembita», the preparation for the production of which has already begun. It takes some time to master Ukrainian» (DAKhO, f. R-4785, d. 6, c. 51, p. 40).

It should be noted that knowledge of the Ukrainian language was not a priority for theaters in the East of the USSR, because the frequent tours of these theater troupes to Russia did not necessitate

improving the Ukrainian language. Thus, T. G. Shevchenko Kharkiv Ukrainian Drama Theater often toured in Moscow and Leningrad (DAKhO, f. R-5885, d. 3, c. 120, p. 1). According to archival data, only during 1962 in Moscow he performed 131 performances, which were staged in Russian (DAKhO, f. R-5885, d. 3, c. 120, p. 29).

Another negative factor that had a detrimental effect on the development of contemporary Ukrainian national art was a weak government funding of Ukrainian theaters and a lack of own funds.

It should be emphasized that if in the early 60's of the twentieth century Ukrainian issues, despite all the negative external and internal factors, still to some extent present on movie screens and theatrical stages, then since the second half of the 1960's the process of rapid and comprehensive displacement has begun. Archival sources indicate that with the beginning of the 1970's, the Ministry of Culture of the Ukrainian SSR, the Ukrainian Theater Society, and the Republican Committee of the Trade Union of Cultural Workers began to more actively direct the educational role of film networks and dramatic and musical-dramatic theaters in the USSR toward communist convictions the promotion of «close cultural friendship» of the peoples of the USSR and intolerance of «bourgeois ideology» (DAKhO, f. R-5672, d. 3, c. 441, p. 12).

Conclusions. Thus, the artistic culture of the Ukrainian SSR during the 1960's and 1970's was completely subordinated to the Soviet centralized command-and-control system. If the early 60's of the twentieth century were characterized by a certain rise of Ukrainian issues, then since the second half of this decade, the manifestations of the Ukrainian national «Self» began to be actively pushed out of the movie screens and theater stages of the USSR. In order to form a «one-Soviet international culture», a process of rapid and comprehensive eradication of the national component of the republic's artistic products took place. During the 1970's, the desire of Ukrainians for national and cultural revival through artistic culture suffered a devastating blow. Ukrainian artists with national conviction were accused of «Ukrainian bourgeois nationalism». Their works were considered «ideologically flawed», «artistically imperfect», «apolitical» and, accordingly, were not accepted for production.

Absolute subordination of the Ministry of Culture of the Ukrainian SSR to the Ministry of Culture of the USSR moved the development of Ukrainian art in the same direction with the culture of the Russian people, in which the role of Ukrainian-language art product was minimized. The Soviet government was not interested in the existence of professional Ukrainian art centers. Such a disappointing situation led to the decline of national culture.

However, despite the oppression and repression by the ruling communist elite, Ukrainian film directors, film actors, screenwriters, and playwrights tried to promote the Ukrainian past, reveal the multifaceted Ukrainian national culture, and demonstrate to the world the right to its own development.

Acknowledgements. The author expresses sincere gratitude to the editors for the opportunity to publish the article.

Funding. The author received no financial support for the research, authorship, and / or publication of this article.

References:

- Abakumova, V.** (2021). Updating the repertoire of the Ukrainian film studios in the context of the perestroika process. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*. 18. S. 199–209. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.18.226504>
- Dziuba, I.** (1998). *Internatsionalizm chy rusyfikatsiia. [Internationalism or Russification]*. Kyiv: Akademiia. 272 p. [in Ukrainian].
- Kindrachuk N., Vasylchuk V.** (2022). The Ukrainians' resistance to the anti-religious policy of the Soviet totalitarian state on the way of preserving their national and spiritual values: 1960's – 1970's. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*. 25. S. 189–199. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269552>
- Korniienko, N.** (1999). *Ukrainskyi teatr 1980–1990-kh rokiv – tsinnisni oriiientatsii ta kartyny svitu u viziiakh lideriv. [Ukrainian theater of 1980 – 1990's – value orientations and pictures of the world in the visions of leaders]*. *Pratsi teatroznavchoi komisii*. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. S. 308–344 [in Ukrainian].
- Korohodskyi, R. M., Shcherbatiuk S. I.** (1994). *Serhii Paradzhanov. Zlet, trahediia, vichnist: tvory, lysty, dokumenty arkhiviv, spohady, fotohrafii [Sergey Paradzhanov. Rise, tragedy, eternity: works, letters, documents of archives, memories, photographs]*. Kyiv : Spalakh LTD. 280 s. [in Ukrainian].
- Krupnyk, L. O.** (2002). *Derzhavna polityka u sferi ukrainskoho profesiinoho mystetstva (1965–1985): dysertatsiia kandydata istorychnykh nauk : 07.00.01. [State policy in the field of Ukrainian professional art (1965–1985): dissertation of the candidate of historical sciences: 07.00.01]*. Kyiv. 212 s. [in Ukrainian].
- Kommunistycheskaia partiia Sovetskoho Soiuzu.** (1972). *Kommunistycheskaia partiia Sovetskoho Soiuzu v rezoliutsiakh y resheniyakh s'ezdov, konferentsiy y plenumov TsK: v*

14 tomakh. [Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee: in 14 volumes]. Moskva : Yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury TsK KPSS. 8 (1959–1965). 572 p. [in Russian].

TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'ednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine].

DACHO – Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti [State Archives of Chernivtsi region].

DADO – Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk region].

DAIFO – Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region].

DAKHO – Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archives of Kharkiv Region].

DAOO – Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti [State Archive of Odesa Region] [in Ukrainian].

Sytnyk Yu. & Sytnyk O. (2020). Revival of a language national consciousness of the Ukrainians of Donetsk region under conditions of «perestroika» and during the first years of independent Ukraine. *Shkhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*. 15. S. 196–207. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.15.204979>

Надія Кіндрачук

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
доктор історичних наук, доцент (Україна)

Тетяна Мелешенко

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Місце українських національних мотивів у художній культурі УРСР: 1960-ті – 1970-ті рр. (на прикладі театрального та кінематографічного мистецтва)

Анотація. Метою статті є дослідження місця українських національних мотивів у художній культурі УРСР 60-х – 70-х рр. ХХ ст. на прикладі театрального та кінематографічного мистецтва, демонстрація протесту української інтелігенції проти русифікації та денационалізації корінного народу України. **Методологія дослідження.** Під час здійснення дослідження застосовано конкретні наукові методи, зокрема аналітико-логічний, історико-системний, пояснення, пошуку, синтезу, співставлення, комплексного добору. У роботі також використано метод аналізу – для з'ясування рівня зростання національної свідомості українців. **Наукова новизна.** З'ясовано, що початок 1960-х рр. характеризувався певним піднесенням української проблематики в художній культурі, проте вже з другої половини цього десятиліття і впродовж 1970-х рр. прояви українських національних мотивів активно почали витіснятися з кіноекранів та театральних сцен УРСР тощо. Аргументовано, що спротив української творчої інтелігенції радянській тоталітарній системі вилився в культурно-мистецький нонконформізм. **Висновки.** Незважаючи на утиски та репресії з боку правлячої комуністичної верхівки, українські митці намагалися в своїй творчості пропагувати українську минушину, розкрити багатогранну національну культуру корінного народу УРСР та продемонструвати перед усім світом її окремішність і право на самостійне існування. Незворотнього характеру набрав процес відродження національного обличчя української культури, повернення з глибин народної творчості, взаємозв'язку національного і духовного. Дух вільнодумства, морально-естетичні новації, виборювання права на автохтонне мистецтво наповнили діяльність молодих талановитих українців.

Ключові слова: художня культура, національні мотиви, українська нація, українське національне відродження, українські митці, радянська влада, денационалізація.

Джерела та література:

Abakumova, V. (2021). Updating the repertoire of the Ukrainian film studios in the context of the perestroika process. *Східноєвропейський історичний вісник*. 18. С. 199–209. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.18.226504>

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області.

ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

ДАЧО – Державний архів Чернівецької області.

Дзюба, І. (1998). Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ: Академія. 272 с.

Kindrachuk N., Vasylichuk V. (2022). The Ukrainians' resistance to the anti-religious policy of the Soviet totalitarian state on the way of preserving their national and spiritual values: 1960's – 1970's.

.....
Східноєвропейський історичний вісник. 25. С. 189–199. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269552>

Коммунистическая партия Советского Союза. (1972). *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 14 томах*. Москва: Издательство политической литературы ЦК КПСС. 8 (1959–1965). 572 с.

Корнієнко, Н. (1999). Український театр 1980–1990-х років – ціннісні орієнтації та картини світу у візіях лідерів. *Праці театрознавчої комісії*. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка. С. 308–344.

Корогодський, Р. М., Щербатюк С. І. (1994). *Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: твори, листи, документи архівів, спогади, фотографії*. Київ: Спалах ЛТД. 280 с.

Крупник, Л. О. (2002). *Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985): дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ. 212 с.

Sytnyk Yu., Sytnyk O. (2020). Revival of a language national consciousness of the Ukrainians of Donetsk region under conditions of «perestroika» and during the first years of independent Ukraine. *Східноєвропейський історичний вісник*. 15. С. 196–207. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.15.204979>

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Статтю надіслано до редколегії 22.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.03.2023 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК908(477.43/.44) "1920/1922"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-41-46>**Геннадій Кучеров**

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: kucherovgennadij@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7979-0855>

Оксана Палилюлько

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: Palululko1980@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9314-0461>

**Діяльність сільських «Просвіт» Подільської губернії у 1920–1922 рр.
(за документами Державного архіву Вінницької області)**

Анотація. Метою статті є з'ясування діяльності сільських «Просвіт» Подільської губернії та їхні взаємовідносини з радянськими органами влади у контексті зміцнення останніх. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковості, системності. Під час роботи були використані методи аналізу, синтезу, проблемно-хронологічний, історико-системний, узагальнення та ін. **Наукова новизна дослідження** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі маловідомих та невідомих раніше архівних матеріалів і документів, простежено становище сільських «Просвіт» Подільської губернії та особливості їхніх взаємовідносин з органами влади радянського режиму. Досліджено, що у перші роки становлення сільських «Просвіт» Подільської губернії радянські функціонери підтримували діяльність просвітницьких організацій, сподіваючись використати їх для пропагування своїх ідеологічних засад. Визначено і обґрунтовано порівняно лояльну політику режиму щодо просвітницьких організацій. **Висновки.** На початку 1920-років в умовах становлення більшовицького режиму на території Подільської губернії спостерігалось подальше утворення сільських «Просвіт», ініціаторами якого виступали як мешканці сіл, так і представники влади. Останні намагалися використати популярність товариств для зміцнення свого впливу на селі. Для виконання цього завдання діяльність осередків фінансувалася з державного бюджету. У міру зміцнення радянського режиму відбувалася систематична реорганізація просвітницьких організацій, а їхнє становище стало погіршуватися. Врешті-решт, не знайшовши в них масової підтримки у проведенні соціалістичних перетворень на селі, керівники України стали на шлях обмеження діяльності «Просвіт», а згодом і повної їхньої ліквідації.

Ключові слова: більшовики, діяльність, осередок, радянський режим, сільські «Просвіти», товариство.

Постановка проблеми. В останні десятиліття набувають поширення регіональні дослідження, а тематика наукових пошуків стає дедалі різноманітнішою. Відтак виявлення та використання якомога більшої кількості архівних матеріалів спроможне суттєво доповнити джерелознавчу базу окресленої проблеми. Зокрема, у державному архіві Вінницької області зосереджені документи, які безпосередньо висвітлюють питання щодо трансформації ставлення радянського режиму до просвітницьких товариств у 1920–1922 рр.

На нашу думку, дослідження питання про ставлення радянських функціонерів до «Просвіт» Подільської губернії сприятиме формуванню уніфікованого погляду науковців на порівняно активну їхню діяльність та процес ліквідації на початку 20-років ХХ ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Інтерес до історії «Просвіт» Подільської губернії відродився і посилювався з проголошенням незалежності України. Серед вчених, які цікавилися цією проблемою, варто відзначити А. Середяк (Середяк, 1993), Л. І. Євселевського і С. Я. Фарину (Євселевський & Фарина, 1993), Ж. Ковби (Ковба, 1993), В. С. Лозового (Лозовий, 1996), Т. Осташко (Осташко, 1997) та ін. Ці дослідники з'ясовували переважно культурно-освітні аспекти функціонування «Просвіт».

Діяльність подільського товариства розглядалася у дисертаційних дослідженнях. Так, функціонування «Просвіт» на Поділлі наприкінці ХІХ ст. – першій половині ХХ ст. вивчав О. М. Герман (Герман, 1995). Педагогічну та культурно-просвітницьку діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906–1923 рр.) розкрив Б. С. Кришук (Кришук, 2012).

«Просвіту» як чинник націотворення українського народу на початку ХХ ст. – в 20-х рр. ХХ ст. (на прикладі подільського товариства) з'ясувала О. В. Малюта (Малюта, 2001). У роботі Ю. В. Телячого, В. Р. Адамського, Б. С. Крищука (Телячий & Адамський & Кришук, 2020) відзначено величезну роль товариств у становленні та розвитку системи освіти у подільському регіоні на початку ХХ ст.

Осмислення історії просвітницьких товариств вимагає чималого часу і наукового аналізу. Попри значний доробок у вивченні цієї теми вітчизняними фахівцями, є аспекти, які потребують більш ретельного дослідження. До них відноситься історія сільських «Просвіт» Подільської губернії.

Метою статті передбачено проаналізувати становище та особливості діяльності сільських «Просвіт» Подільської губернії на початку 20-х років та їхні взаємовідносини з органами радянського режиму.

Виклад основного матеріалу. Діяльність «Просвіт» в Україні, зокрема на території Подільської губернії, стала предметом ретельної уваги з боку більшовиків. Справа у тому, що протягом 1917–1918 рр. останні у своїх намірах здобути владу в Україні не рахувалися з особливостями української дійсності, вважали діяльність просвітницьких організацій – виразників і поборників української культури, загрозливою для своїх планів. Відтак діяльність «Просвіт» заборонялася, а її представники – переслідувалися. До того ж, відкрита експансія викликала сильну протидію переважно сільського населення, що вилилося у народні повстання проти загарбників.

Ситуація кардинально змінилася напередодні третьої навали більшовиків. Відносно українських села політика більшовиків зазнала трансформації. Захопити Україну, не підкоривши за таких обставин сільське населення, було неможливо. Водночас вже враховувалася специфічна роль «Просвіт», які згуртовували більшість молоді та фактично всю культурно-освітню сферу.

Значною проблемою для комуністичного режиму стало й те, що йому бракувало відданих працівників, на яких можна було б опертись, а політпрацівників було обмаль. Тож відразу відмовитися від просвітницьких осередків, які мали величезну підтримку місцевого населення, було неможливо. Поширенню просвітництва на селі сприяло й те, що у першій половині 1920 р. Комуністична партія (більшовиків) України не визначила свого офіційного ставлення до «Просвіт», а це зі свого боку ставило у двояке становище Народний комісаріат освіти: чи підтримувати «Просвіти», чи ні. Народний комісар освіти УСРР В. Затонський був не проти діяльності просвітницьких товариств.

Завершення основних бойових дій та зміцнення влади радянського режиму спричинило часткову зміну ставлення до просвітницьких товариств. Виникла необхідність у зміні їхніх статутів відповідно до нових реалій. У 1920 р. позашкільний відділ народосвіти при Народному комісаріаті освіти (НКО) розпочав кампанію із реорганізації «Просвіт». Їм фактично нав'язували приймати зразковий (пролетарський) статут, за яким осередки мали допомагати радянському державному будівництву. Крім того, для зміцнення свого впливу у товариствах, Наркомосвіти вніс примітку до нового статуту, за якою не мали права бути членами «Просвіт» «капіталісти, поміщики, фабриканти, попи, куркулі й інші вороги Радянської влади» (ДАВіО, ф.р.-5009, оп.1, спр.21, арк. 230). Таке рішення суттєво звужувало соціальну основу осередків і послаблювало їх.

«Просвіти», які реорганізовувалися на підставі нового статуту, отримували назву радянських або «червоних Просвіт». Вони мали замінити у майбутньому старі осередки, історія яких була пов'язана з Українською Народною Республікою. Паралельно при «Просвітах» утворювалися осередки Комуністичної Спілки Молоді України (КСМУ), які розпочали активну боротьбу за здобуття прихильності сільської молоді. Використовуючи її безграмотність, застосовуючи адміністративний важіль впливу та фальсифікуючи інформацію, зокрема, про те, що КСМУ виконує ті ж функції, що і «Просвіти», представники Комуністичної партії (більшовиків) України та КСМУ намагалися завербувати її у свої структури. Спочатку це вдавалося – недосвідчена молодь записувалася у ці організації, проте ознайомившись із їхнім статутом, переважна більшість виписувалася з них. Водночас, залучаючи представників більшовицьких організацій до складу товариств і замінюючи членів правління, а також беручи їх на державне утримання, планувалося перетворити «Просвіти» на осередки соціалістичної культури на селах.

Крім того, створюючи практично наново систему просвітництва, більшовики пішли на ліквідацію аполітичної позашкільної сфери. Це виразилося в закритті позашкільних відділів і створенні у грудні 1920 р. при НКО Головного політично-освітнього комітету (Головполітосвіти), який був зобов'язаний встановити повний контроль над культурно-освітньою сферою, а отже, і над «Просвітами».

Значною перешкодою у діяльності «Просвіт» стала мобілізація просвітян до радянської армії. Особливо негативні наслідки це мало для тих осередків, в роботі яких брали участь

просвітяни – відповідальні за ту чи іншу ділянку роботи. Так, до Гайсинського повітвідділу народів 15 грудня 1920 р. звернулися селяни с. Шляхове, а також Тернівський волвідділ народів з проханням порозумітися з комісією по відстрочках, щоб були звільнені від військової служби голова «Просвіти» Х. Данильченко, режисер І. Сторожук і аматор М. Больтан, які були незамінними працівниками культурно-освітнього гуртка. З приводу подання була накладена резолюція про те, що від військової служби працівники «Просвіт» не звільняються (ДАВіО, ф.р.-841, оп.1, спр.10, арк.102). Як показувала практика, замінити мобілізованих просвітян виявлялося непосильною проблемою. У с. Березівка того ж повіту до складу аматорського гуртка входило 25 осіб. Через мобілізацію залишилося 14. Крім того, гурток не мав дівчат і виконувати жіночі ролі було нікому (ДАВіО, ф.р.-841, оп.1, спр.10, арк. 159). В окремих випадках просвітянам надавалася відстрочка.

При більшовиках тривала діяльність «Просвіт» із організації театральних заходів, які контролювалися владою. Зокрема, у с. Кисляк Подільської губернії музично-драматичний просвітницький гурток керувався у своїй діяльності інструкцією (ДАВіО, ф.р.-841, оп.1, спр.16, арк. 52). Відповідно до неї театральна секція мала за мету: 1) у формі розваги поширювати народну освіту й культуру; 2) добувати кошти для «Просвіти». Волосні театри користувались інструкцією, за якою дозволялося ставити лише вистави, рекомендовані повітполітосвітою. Вводилися пільгові квитки для червоноармійців та членів профспілок. В окремих випадках для військових вистави ставилися безкоштовно, за винятком тих, що організовувалися на користь «тижня фронту». Отримані кошти передавалися спеціальній комісії. Для приваблення людей похилого віку до просвітницької роботи організовувалися безкоштовні вистави. Загалом діяльність драматичних гуртків і театральних секцій стала головною з-поміж інших форм роботи подільських товариств. Саме до цієї сфери був прикутий підвищений інтерес радянського режиму і це не випадково: театральні структури приносили найбільше коштів, а вистави – дієвий засіб пропаганди і агітації. Ось чому контроль за ними посилювався. Згоду на постановку вистав давав волосний відділ народів після відповідної цензури. «Просвіти» повинні були мати квитаруса, який вів облік квитків. Врешті-решт керівники драматичних гуртків і театральних секцій складали фінансові звіти про надходження коштів.

У 1921 р. через посуху та виконання фантастичних хлібозаготівельних планів в Україні виник голодомор. Нестачу державних коштів (як допомогу голодуючим) режим частково компенсував фінансовими засобами «Просвіт». До того ж, просвітян зобов'язали влаштовувати концерти, лекції, мітинги, вистави тощо з метою залучення населення до добровільної допомоги голодуючим. Лише у Ямпільському повіті за сприяння здебільшого сільських просвітницьких товариств населення збрало 40 млн крб і 8 вагонів хліба (ДАВіО, ф.р.-254, оп. 1, спр. 162, арк. 30). Як бачимо, маніпулювання «Просвітами» з боку державних органів влади входило у повсякденну практику.

Як і раніше, у багатьох селах Поділля були створені просвітницькі товариства. Виникненню «Просвіт» значною мірою сприяли освітяни. У грудні 1921 р. на Поділлі відбулась учительська конференція Ляховецької волості Кам'янецького повіту. Делегати постановили краще організовувати діяльність «Просвіт», залучати до роботи молодь, формувати в неї політичну грамотність. Подібні настрої спостерігалися і у Вінницькому повіті цієї ж губернії. Мало-Чернятинська волосна конференція ухвалила рішення про негайне утворення «Просвіт» в усіх селах. Із цією метою передбачалося залучити освітян «і всі культурні сили, які мають у волості» (ДАВіО, ф.р.-1138, оп.1, спр.16, арк. 6).

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що на Поділлі збільшувалася кількість товариств. Навіть наприкінці 1921 р. утворювалися просвітницькі осередки. Зокрема, 21 грудня у с. Левухи Гайсинського повіту, що на Поділлі, утворено «Просвіту». Її головою обрано П. Поліщука, скарбником – М. Човгана, секретарем – С. Твердохліба. Членський внесок визначений у розмірі 5000 крб (ДАВіО, ф.р.-841, оп.1, спр.1, арк. 1). У губернії у 1921 р. нараховувалося 398 товариств (Пшук, 1957, с. 289). Цікаву статистику ми маємо у Ямпільському повіті: тут наприкінці 1921 р. нараховувалося 84 товариства, на 25 травня 1922 р. – 90, на 1 листопада 1922 р. – 84, на кінець року – 75 (ДАВіО, ф.р.-254, оп.1, спр.162, арк. 31, 65, 81, 93). Порівнюючи з іншими повітами, де відбувалося невелике скорочення товариств, тут ми бачимо тенденцію до збільшення їхньої чисельності аж до середини 1922 р. (і це при тому, що з січня 1922 р. сільські товариства перейшли на фінансування з місцевих бюджетів), що можна пояснити лише місцевими умовами та тимчасовою лояльністю чиновників до просвітництва. Частково не погоджуємося з тими науковцями, які виробили стереотипний погляд на ставлення радянського режиму до «Просвіт», який нібито скорочував їхню чисельність вже з 1920–1921 рр.

Поряд із реорганізацією товариств виникали нові «Просвіти». У їх творенні брали участь навіть представники правлячого режиму. Так, 5 березня 1922 р. з ініціативи інструктора політосвіти у с. Стрільниках Ямпільського повіту організоване товариство ім. Т. Шевченка (ДАВіО, ф.р.-837, оп.1, спр.128, арк. 1–2). Головою осередку був М. Шкурин, секретарем –

.....
П. Кардашевський, скарбником – П. Браток. За таких обставин просвітян доводили до відома, що осередок відкривається з дозволу політосвіти і підпорядковується лише йому. Отже, загальний контроль над діяльністю товариств із боку органів державної влади зберігався.

Від початку існування радянського режиму запроваджено державні свята, головним призначенням яких стало зміцнення ідеологічних стандартів, формування шанобливого ставлення до державних інституцій, піднесення авторитетності та здобутків офіційної влади. Загалом формування колективного світогляду та радянського стилю поведінки. Загальне керівництво відзначення свят покладалося на Губполітосвіти, які мали право залучати для цього усі наявні пропагандистські та культурно-освітні ресурси, зокрема й «Просвіт». 12 і 18 березня в усіх театрах ставили безкоштовні вистави, концерти, проводили вечори пам'яті, показували кіно для робітників і червоноармійців. У день 4-ї річниці Червоної армії «Просвіти» зобов'язані були організувати вистави, концерти-мітинги із доповідями на тему: «Організація, існування та значення Червоної армії». Водночас у березні 1922 р. сільські товариства регіону отримали розпорядження, крім Шевченківських днів, відзначати й наступні: 5-у річницю Лютневої і Жовтневої революцій, свято 22 січня (9 січня) 1905 р., День Паризької комуни та ін. У ці дні «Просвіти» зобов'язані були проводити мітинги. Щоб організувати святкування 5-ї річниці Жовтневої революції, створювалися комісії. У волосні комісії, у випадку відсутності представників комітету незаможних селян (КНС), КСМУ, комуністичних осередків, селянських будинків, запрошували просвітян (за залишковим принципом). Із приводу відзначення свят просвітяни проходили інструктаж (ДАВіО, ф.-р.-254, оп.1, спр.165, арк. 54). Відхилення від нього не допускалися.

Втручання органів влади у діяльність «Просвіт» інколи набувало комічного забарвлення. Так, гавришевський волвиконком запропонував місцевому товариству кожного разу після постановки вистав розбирати сцену через те, що вона «наводить неприємне враження на приходячу публіку своїм хаотичним виглядом і затемнює залу» (ДАВіО, ф.-р.-396, оп.4, спр.2, арк. 75).

Незважаючи на прагнення радянської влади підпорядкувати «Просвіти» своїй волі, інколи це супроводжувалося певними труднощами. У 1922 р. на місця були розіслані листи про переорганізацію товариств у сільбуду. У Кам'янецькому повіті передбачалося скликати конференцію політосвітніх робітників, де потрібно було розглянути це питання, а також питання щодо популяризації сільбудів. Проте форум не вдалось організувати через нестачу засобів. Брак коштів як державних, так і місцевих, спричинив гальмування всієї політосвітньої роботи у регіоні, зокрема, в Ольгопольському і Вінницькому повітах Подільської губернії (ДАВіО, ф.-р.-254, оп.1, спр.166, арк. 58; ф.-р.-254, оп.1, спр.107, арк. 40).

Зміцнюючи політосвітню роботу на селі, режим продовжував реорганізацію «Просвіт». Особливо завзято вона здійснювалася у краї навесні 1922 р. Документи Вінницького державного обласного архіву свідчать про те, що у Проскурівському повіті з 60 наявних осередків майже всі були реорганізовані; у Кам'янецькому повіті функціонували 32 реорганізовані товариства і 73 не реорганізованих (ДАВіО, ф.-р.-254, оп.1, спр.600, арк. 34). Процесу реорганізації осередків сприяли КСМУ, КНС та інші споріднені організації, в яких режим вбачав головних суб'єктів культурно-освітніх трансформацій. Проте, слід зазначити, що комсомол у селах – непересічне явище та свідомій молоді був чужим.

Практично всі товариства у 1922 р. переживали скрутні часи. Вони мали обмежені джерела прибутків, засоби для активізації своєї діяльності. За користування окремими речами, які надходили від держави, «Просвіти» сплачували гроші. За статутом осередки мали право на державну допомогу, на що зверталася увага повітових чиновників. Проте підтримку радянських органів отримувала невелика кількість товариств, що діяли виключно на комуністичних засадах. До того ж, нова економічна політика спричинила певну затримку реалізації культурно-освітніх завдань на селі, оскільки просвітяни залучалися до проведення різного роду господарських робіт у межах свого села і навіть повіту, продовольчої роботи на користь тих, хто голодував тощо (ДАВіО, ф.-р.-254, оп.1, спр.40, арк. 9).

Висновки. Зважаючи на сумний попередній досвід взаємовідносин із просвітницькими товариствами, радянський режим не наважився відкрито заборонити їх. Будучи прагматиками і шукаючи вигоду у всьому, представники радянського режиму намагалися скористатися величезною популярністю «Просвіт» серед сільського населення для того, щоб заручитися їхньою підтримкою у процесі насадження своєї доктрини. Для цього відбувалася реорганізація просвітницьких товариств. До їх складу плановірно вводилися представники більшовицьких організацій: КП(б)У, КСМУ, КНС та інших. Нечисленні організації, які погоджувалися працювати за таких умов, фінансувалися з державного бюджету. Так, зрозумівши марність своїх планів щодо перетворення «Просвіт» на слухняне знаряддя комуністичної пропаганди та агітації, радянський режим взяв курс на повну ліквідацію системи просвітництва.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Герман, О. М. (1995). *Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – «Історія України»). Чернівці, 24 с.

Євселевський, Л. І., Фарина, С. Я. (1993). *«Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис*. Київ, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 128 с.

Ковба, Ж. (1993). *«Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу*. Дрогобич: Відродження, 1993. 128 с.

Кришук, Б. С. *Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906–1923 рр.): дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки*. Хмельницький, 2012. 295 с.

Лозовий, В. С. (1996). Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)* (сс. 6–27). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», Іст.-культуролог. Поділ. Братство.

Малюта, О. В. (2001). «Просвіта» як чинник націотворення українського народу на початку XX ст. – в 20-х рр. XX ст. (на прикладі Подільського товариства). *Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (сс. 148–153). Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет.

Осташко, Т. (1997). Товариство «Просвіта» – осередки українського національно-освітнього руху за доби Центральної Ради. *Центральна Рада і український державотворчий процес: матеріали наукової конференції* (сс. 272–280). Київ: НАН України, Ін-т історії України.

Пшук, І. О. (відп. ред.). (1957). *Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів*. Вінниця: Держ. архів Вінницької обл., Вінницький обл. краєзн. музей, 627 с.

Середяк, А. (1993). Товариство «Просвіта» в період першої світової війни, визвольних змагань українського народу і їх поразки (1914–1928). *Нарис історії «Просвіти»*. Львів. Краків. Париж: Просвіта. С. 42–52.

Телячий, Ю. В., Адамський, В. Р., Кришук, Б. С. (2020). Розвиток освітньої справи в контексті діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі (початок XX ст.). *Сторінки історії*. 51, 102–124. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220179>

Gennadiy G. Kucherov

ERIHE «Kamenets-Podolsky State Institute»
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Oksana M. Palyiulko

ERIHE «Kamenets-Podolsky State Institute»
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

The Activities of Rural «Prosvits» of Podillia Province in 1920–1922. (on the Basis of the State Archive of Vinnytsia Region)

Abstract. The purpose of the article is to clarify the activities of rural «Prosvits» of the Podilsk province and their relationship with the Soviet authorities in the context of strengthening the latter. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, and systematicity. During the work, methods of analysis, synthesis, problem-chronological, historical-systemic, generalization, etc. were used. The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, on the basis of little-known and previously unknown archival materials and documents, the situation of rural «Prosvits» of Podillia province and the peculiarities of their relationship with the authorities of the Soviet regime were traced. It has been established that in the early years of the formation of rural «Prosvits» of the Podilsk province, Soviet officials supported the activities of educational organizations, hoping to use them to promote their ideological principles. The comparatively loyal policy of the regime in relation to educational organizations is defined and substantiated. **Conclusions.** At the beginning of the 1920s, under the conditions of the formation of the Bolshevik regime in the territory of the Podillia province, the further formation of the village «Prosvits» was observed, the initiators of which were both the inhabitants of the villages and the

representatives of the authorities. The latter tried to use the popularity of the associations to strengthen their influence in the village. To fulfill this task, the activities of the centers were financed from the state budget. As the Soviet regime strengthened, educational organizations were systematically reorganized, and their situation began to deteriorate. In the end, not finding mass support among them in carrying out socialist transformations in the countryside, the leaders of Ukraine set out to limit the activities of «Prosvits», and later their complete liquidation.

Key words: Bolsheviks, activity, cell, Soviet regime, rural «Prosvits», society.

References:

- DAVIO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti [State archive of Vinnytsia region]. [in Ukrainian]
- Gherman, O. M.** (1995). *Dijalnistj tovarystva «Prosvita» na Podilli naprykinci XIX i v pershij polovyni XX stolittja* [Activities of the Prosvita Society in Podillya at the end of the 19th and the first half of the 20th century]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – Istorii Ukrainy. Chernivtsi, 24 s. [In Ukrainian].
- Kovba, Zh.** (1993). «Prosvita» – svitlo, znannja, dobro i volja ukrajinskogho narodu [«Prosvita» means light, knowledge, goodness and will of the Ukrainian people]. Droghobych: Vidrodzhennja, 128 s. [in Ukrainian].
- Kryshhuk, B. S.** (2012). *Pedagoghichna ta kulturno-prosvitnycja dijalnistj tovarystva «Prosvita» na Podilli (1906–1923 rr.)* [Pedagogical and cultural-educational activities of the «Prosvita» society in Podilla (1906–1923)]: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 – Zagalna pedagoghika ta istorija pedagoghiky. Khmeljnyckyj, 295 s. [In Ukrainian].
- Lozovyj, V. S.** (1996). Dijalnistj Podiljskoi «Prosvity» v 1906–1914 rr. [Activities of Podiliska «Prosvita» in 1906–1914]. *Prosvitnyckyj rukh na Podilli (1906–1923 rr.)* (ss. 6–27). Kam'janecj-Podiljskij: Kam'janecj-Podiljske misjke tovarystvo «Prosvita», Ist.-kuljturologh. Podil. Bratstvo. [in Ukrainian].
- Maljuta, O. V.** (2001). «Prosvita» jak chynnyk naciotvorennja ukrajinskogho narodu na pochatku XX st. – v 20-kh rr. XX st. (na prykladi Podiljskogho tovarystva) [«Prosvita» as a factor in the nation-building of the Ukrainian people at the beginning of the 20th century. – in the 20s of the XX century. (on the example of the Podolsk society)]. *Podillja u konteksti ukrajinskoji istoriji: Materialy Vseukrajinskoji naukoivoj konferenciji* (ss. 148–153). Vinnycja. [in Ukrainian].
- Ostashko, T.** (1997). *Tovarystvo «Prosvita» – osередky ukrajinskogho nacionaljno-osvitnjogho rukhu za doby Centraljnoji Rady* [«Prosvita» Society – centers of the Ukrainian national educational movement during the days of the Central Rada]. *Centraljna Rada i ukrajinskyj derzhavotvorchij proces: materialy naukoivoj konferenciji* (ss. 272–280). Kyjiv. [in Ukrainian].
- Pshuk, I. O.** (Ed.). (1957). *Podillja v period vidbudovy narodnogho ghospodarstva (1921–1925 rr.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Podillia during the reconstruction of the national economy (1921–1925): Collection of documents and materials]. Vinnycja: Derzh. arkhiv Vinnyckoji obl., Vinnyckyj obl. krajezn. muzej, 627 s. [in Ukrainian].
- Seredjak, A.** (1993). *Tovarystvo «Prosvita» v period pershoji svitovoi vijny, vyzvolnykh zmaghanj ukrajinskogho narodu i jikh porazky (1914–1928)* [«Prosvita» society during the First World War, the liberation struggles of the Ukrainian people and their defeat (1914–1928)]. *Narys istoriji «Prosvity»* (ss. 42–52). Ljviv. Krakiv. Paryzh : Prosvita. [in Ukrainian].
- Teljachyj, Ju. V. & Adamskyj, V. R. & Kryshhuk, B. S.** (2020). Rozvytok osvitnoji spravy v konteksti dijalnosti tovarystva «Prosvita» na Podilli (pochatok KhKh st.). *Storinky istoriji – Pages of history*. 51, 102–124. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220179>
- Yevselevskyi, L. I. & Faryna, S. Ya.** (1993). «Prosvita» v Naddnyprianskii Ukraini. *Istorychni narys* [«Prosvita» in Dnieper Ukraine. Historical essay]. Kyiv: Vseukrainske tovarystvo «Prosvita» im. Tarasa Shevchenka, 128 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.12.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.03.2023 р.

Тетяна Каросва

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: urasim@i.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/ABA-9476-2020>**Топонімічні практики в пострадянській Вінниці (1992–2022)**

Анотація. Мета роботи. З'ясувати специфіку топонімічних практик у пострадянській Вінниці 1992–2022 рр. **Методологія.** В основі методологічного підходу концепція «соціального виробництва простору» Анрі Лефевра, тобто ідея про створення простору як (від)творення наявної системи соціальних відносин. Його послідовник Маоз Азаряху в топонімічній політиці та практиці віддає пріоритет імпульсу, що йде від державних структур, правлячих партій, муніципалітетів тощо. Чим глибшими і значимішими представляються владі зміни, що відбуваються в суспільстві, тим швидше та рішучіше вона йде на перейменування. **Наукова новизна.** Простежено, як трансформація регіонального суспільства відбивалася на топонімічній практиці у Вінниці. Встановлено, що нині її специфікою є активна позиція трьох акторів: міської влади, професіоналів та місцевої громади. **Висновки.** Масштаб впливу кожного з акторів є різним і залежить від конфігурації взаємодії між ними, хоч зрештою ухвалення рішення залишається за владою. З боку міської влади топографічна практика – це прояв комеморативної політики на місцевому рівні, який засвідчує входження міської влади в націєтворчий процес, і є складовою репутаційної політики. Готовність влади діяти характеризується довірою до професіоналів, а також тим, як організований процес перейменування та найменування, забезпечена ритмічність обговорення та ухвалення рішень. Професіонали, у Вінниці – історики, намагаються вплинути на символічне конструювання вінницької ідентичності, скориставшись вікном політичних можливостей, в тих межах, які громада готова прийняти. Події останніх років засвідчили, що міська громада включена в обговорення не лише прописаною законодавчою рамкою, а й реальністю, уявленням міської влади про «сильну громаду».

Ключові слова: топонімія, топоніміка, топонімічна політика, топонімічна практика, деколонізація, деколонізація, Вінниця.

Постановка проблеми. Усі постсоціалістичні країни Центральної та Східної Європи пройшли етап переосмислення та реконфігурації культурного ландшафту своїх населених пунктів. Нові політичні режими прагнули утілити своє трактування системи цінностей та свою ідеологію в публічному просторі, тим самим вплинути на ідентичність населення та його колективну пам'ять. Вони сподівались конструювати такий просторово-часовий континуум, що відповідав би новій сторінці в історії країни. Одним з об'єктів, до якого була прикута особлива увага, стала топонімія.

Україна не є виключенням з цієї практики. Вона почала реалізовувати її будучи ще однією із союзних республік СРСР. За доби перебудови з демократизацією суспільного ладу під тиском демократичних сил депутатські корпуси населених пунктів один за одним ухвалювали рішення про перейменування одіозних комуністичних топонімів. Якщо у перші роки незалежної держави процес більш-менш тривав, то десь з другої половини 1990-х рр. значно уповільнився, і надалі зміни у публічному просторі відбувалися скоріше завдяки новим топонімам. Наступний рішучий крок обумовили події Революції Гідності та ухвалений пакет законів, який отримав назву «декомунізаційний», що запустило унормовану новою владою деколонізацію топонімії. У 2022 р. російсько-українська війна (з 2014 р.) спровокувала ініційовану знизу деколонізацію публічного простору. Вінниця не залишилась осторонь цих процесів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Узагальнення досвіду топонімічної політики та практики топонімічної номінації здійснюється в усіх постсоціалістичних країнах. В Україні, крім чисельних історико-краєзнавчих студій, також є спроби теоретизування. Наявні публікації реалізуються в контексті вивчення колективної пам'яті та практики комеморації, а також культурної географії. Топонімія в них розглядається як прояв ідеології. Вважається, що основною тенденцією топонімічної політики та практики є націєбудівний наратив з акцентами на боротьбі за українську незалежність.

Вінниця як окреме поселення вже потрапляла в поле зору вчених. Активними дослідниками деколонізації міської топонімії є київські географи О. Гнатюк та А. Мельничук

.....
(Gnatiuk, 2022; Gnatiuk O., Melnychuk A., 2020; Melnychuk A., Gnatiuk O., 2019), які підґрунтя її успішності вбачають в зусиллях професійного середовища істориків та діяльності специфічної міської політичної еліти. Т. Кароєва як учасниця робочої групи з декомунізації описала організацію та засади її роботи (Кароєва, 2017). Історик К. Кузіна розглянула радянізацію вінницького міського простору в 1920–1930-х рр., акцентуючи увагу на перейменуванні вулиць як способі переписування колективної пам'яті (Кузіна, 2016). Але досі немає узагальненого погляду на трансформацію топонімії Вінниці пострадянського часу.

Теоретичним підґрунтям публікації є ідея соціолога Анрі Лефевра про створення простору як (від)творення існуючої системи соціальних відносин (Lefebvre, 1974). Наслідуючи йому, антрополог Маоз Азаряху стверджує, що перейменування вулиць – це перевірений та ефективний спосіб нав'язати та розповсюдити своє бачення національної історії з наміром створити нову колективну пам'ять у суспільстві (Azaryahu, 2011, с. 29). На його думку, національна держава завжди буде намагатися втрутитися в публічний простір, а масові перейменування повсякчас пов'язані з періодами значних зсувів у соціальному та політичному житті країни; імпульс до переозначення публічного простору йде від державних структур, правлячих партій, муніципалітетів тощо. Що глибшими та значимішими уявляються владі зміни, які відбуваються в суспільстві, то швидше та рішучіше йде вона на перейменування (Azaryahu, 1996). Вчений вважає, що найменування вулиць у комеморативних цілях є фундаментальною рисою сучасної політичної культури.

Мета статті: з'ясувати специфіку практики топонімічної номінації в пострадянській Вінниці.

Виклад основного матеріалу. З перебудовою та гласністю в СРСР заговорили про політичні та економічні реформи, зміни суспільного життя. На тлі чисельних викривальних публікацій з минулого радянського ладу активне населення почало задаватися питаннями й щодо змісту міської топонімії.

На початок 1988 р. у Вінниці налічували 795 топонімів (Цікаво, 1989), серед яких у новому світлі означились одіозні назви. Для врегулювання конфліктних ситуацій і прибирання надто дискусійних назв створили спеціальну комісію при міськвиконкомі. До її складу ввійшли представники міськкому КПУ, радянських органів влади, міського та районних депутатських корпусів, міської інтелігенції, національно свідомих кіл. Це були люди дуже різних світоглядних позицій, які мали взаємодіяти між собою на тлі ідеологічного розлому та шукати точки перетину інтересів. Першим наслідком спільних дій стало зникнення 3 назв (Семена Будьонного, Андрія Жданова, Климента Ворошилова) упродовж 1989–1990 рр. Комуністичні та радянські фігури першого ряду ще були недоторканими, хоча рішення про демонтаж вінницького пам'ятника Леніну ухвалено ще в 1990 р. Його реалізували весною 1992 р. (в єдиному обласному центрі Центральної України).

У 1991 р. з проголошенням незалежності України, як і в інших постсоціалістичних країнах, мало розпочатися переозначення міського простору. У Вінниці більш-менш активна його стадія тривала з 1992 до 1996 рр. Її ідеологічне спрямування можна охарактеризувати як «національно-демократичне», що спиралося на певне культивування національної історії та культури. Консенсус був досягнутий на тому, що з міської топонімії прибрали одіозні символи комуністичного та радянського минулого: топоніми, що містили слово «комуністичний», та прізвища постатей, що уособлювали стару владу, Володимира Леніна, Фелікса Дзержинського, Станіслава Косіора, Рози Люксембург, Карла Лібкнехта, Клари Цеткін тощо. Усього перейменовували за ці роки 22 топоніми (14 назв). Нова влада мала реформувати публічний простір, але поки сама не знала, яким він має бути, а допустити громадську ініціативу ще не наважувалася. Вулицям або повертали історичні назви (Хлібна, Театральна), або присвоювали імена видатних загальноукраїнських (Михайла Грушевського, Володимира Винниченка) та регіональних (Кирила Стеценка, Родіона Скалецького) діячів. Наймасовішим було перейменування 1992 р., яке зачепило 9 назв і пунктирно засвідчило незалежність держави.

Надалі спосіб формування комісії з перейменування не змінився. Щоправда зникли лише представники міськкому КПУ (але не члени компартії), прийшли інші чиновники та депутати. Їхні світоглядні уявлення поступово трансформувалися разом із суспільством. Це яскраво простежується в історії перейменувань: наприклад, вулиця Ворошилова перетворилася на вулицю Червоного козацтва (1990), згодом – 50-річчя Перемоги (1995), вулиця Клари Цеткін – на історичну Ольгінську (1993), а вже наступного року – на вулицю Родіона Скалецького.

Останнє перейменування «національно-демократичного» етапу реалізовано у 1996 р., коли до 5-ї річниці незалежності України замість вулиці Леніна з'явилася вулиця Соборна, хоча відповідне рішення вперше ухвалили у 1993 р. На цьому реформаторський запал міської влади щодо топонімії завмер, хоча громадські ініціативи намагалися активізувати процес. Політична визначеність Центральної України залишалась аморфною. Влада на місцях ухвалювала ситуативні рішення, уникаючи відкритого протистояння з представниками протилежних

ідеологічних таборів. А місцеве населення, зайняте економічним виживанням, значною мірою самоусунулось від відповідальності за публічний простір, звично делегуючи повноваження владі.

Попри всі економічні проблеми Вінниця поступово зростала. Якщо після кількох уніфікацій топонімічної системи у 2005 р. залишилось 669 топонімів (Каталог, 2005), то надалі завдяки впорядкуванню дачних масивів у 2011 р. зафіксували вже 812 (Про затвердження, 2011). Нові урбаноніми наче підкреслювали невизначену політичну орієнтацію регіону. Так звані нейтральні назви заповнили міські документи: вулиці Ранкова, Подільська, Ентузіастів, Аграрна, Добрих сусідів, всілякі проїзди та тупики – Березовий, Бузковий, Вільховий, Вербний, Весняний, Горобиний, Горіховий, Ромашковий, Суничний, Черемховий, або нескінченні – Автомобілістів, Хіміків, Харчовиків, Цукровиків, Енергетиків, Журналістів тощо. З цього масиву вибивалися лише площі Василя Стуса (2003) та Івана Богуна (2005), бульвар Свободи (2005), вулиці Пилипа Орлика (2004), Юлії Рябчинської (2004), академіка Ющенка (2005) та Петра Калнишевського (2011). У 2000 р. перейменували вулицю 9 січня на архітектора Артинова, а у 2003 р. вулицю Чекистів – на В'ячеслава Чорновола. Майже 20-річна (1997–2013) історія міста дала лише 9 назв зі змістовим наповненням, решта 167 служили орієнтації на місцевості. У планах до 2012 р. було ще кілька проєктів, наприклад, перейменувати вулицю Козицького на вулицю Чубинського, Ленських подій – на Якова Гальчевського, а також прибрати імена Володарського, Тарногородського, Карла Маркса, Фрунзе тощо. Утім тодішня аморфність міської еліти, з одного боку, дозволяла існувати комісії з перейменування, а з іншого, гальмувала її рішення.

На тлі політичної ситуації, яка склалася в країні 2013 р. напередодні підписання Угоди про асоціацію України з ЄС і після рішення Кабінету Міністрів України про призупинення підготовки до її підписання (21 листопада) вінницька міська влада зайняла чітку позицію. 28 листопада міські депутати ухвалили рішення про однозначну підтримку європейського курсу України, і, маніфестуючи свою оцінку подій, перейменували сквер Козицького на Європейську площу (Шуткевич, 2013). Через місяць, на наступній сесії, вони перейменували також Музейну площу в площу Тараса Шевченка.

У світлі подій Євромайдану зими 2013–2014 рр. подальші кроки міської влади щодо топонімії виглядали логічними. На мапі міста з'явилися Майдан Небесної Сотні та площа Героїв Майдану, а пізніше того ж року новоствореним вулицям надали імена Зелмана Ваксмана, Володимира Забаштанського, генерала Гандзюка, професора Шульги тощо.

У 2015 р. з ухваленням пакету законів, що дістав узагальнювальну назву «декомунізаційний», в Україні розпочалася декомунізація публічного простору, яка охопила не лише пам'ятники та меморіальні дошки, а й міську топонімію. У Вінниці створено робочу групу, яка мала виявити в міському просторі об'єкти, що містили візуальну комуністичну символіку, та розробити пропозиції щодо зміни міських урбанонімів, які прямо чи опосередковано асоціювалися з комуністичним і радянським минулим. Завдяки діяльності цієї групи упродовж 2015–2016 рр. перейменовано 147 (85 назв) з 836 міських топонімів, або 17,6 %. Замість старих прийшли нові назви, орієнтовані на відновлення місцевої традиції, закріплення в офіційній топонімії загальноурадянських місцевих позначень, меморіалізацію місцевих діячів і популяризацію загальноукраїнських постатей. 82,3 % нових топонімів цієї хвилі перейменувань прив'язано до краю. Навіть серед відомих загальноукраїнських імен обиралися такі, що мали стосунок до подільського краю. Метою такого акцентування на місцевому матеріалі було і є підсилення локальної ідентичності вінничан.

Не всі пропозиції робочої групи щодо пере(на)йменування міська громада сприйняла позитивно. Люди достатньо активно обговорювали їх у соціальних мережах, а головне, вони надсилали свої ідеї, коментарі та зауваження. Усього на електронну адресу групи звернулися понад 400 дописувачів, а на поштову адресу міської ради надійшло понад 70 звернень (Кароева, 2017, с.199). Потім активісти прийшли на громадські слухання. У грудні 2015 р. ініціативна група переконала присутніх у тому, що вулиця Тарногородського замість Деснянської має називатися іменем Сергія Зулінського, її мешканця, військового, який загинув в АТО у 2014 р. Інша група категорично не погоджувалася з варіантом перейменування вулиці Іванова, проте не мала зустрічних пропозицій, тому рішення відклали до наступних громадських слухань, що відбулися вже у квітні 2016 р. Усього 5 назв додатково узгоджувалися навесні.

Оскільки у травні 2015 р. територію міста збільшили за рахунок земель навколишніх сільських рад у межах об'їзної дороги, постала необхідність зняти дублювання назв вулиць та провести їх декомунізацію. Цей крок виконано у 2016–2017 р.

Найменування нових вулиць надалі відбувалося з урахуванням регіонального контексту на тлі зростання державницької свідомості населення. На початок 2022 р. міська топонімічна система охоплювала 1057 топонімів.

З початком повномасштабного російського вторгнення в Україну 1922 р. у суспільстві виник потужний запит на дерусифікаційні заходи. У Вінниці пропозиції щодо перейменування міської топонімії готувала Рада з питань історії, культурної спадщини та топоніміки, яка виникла на основі робочої групи, що проводила деколонізацію публічного простору міста. Ця Рада створена у 2016 р. як дорадчо-консультативний орган при Вінницькому міському голові на постійній основі.

Оскільки нормативних документів, які стали б орієнтиром для діяльності Ради у новому трансформаційному процесі, не було, її члени, фахові історики, запропонували ідеологію деколонізаційних, а не дерусифікаційних заходів. Такий підхід дозволив більш виважено підійти до перейменування. Та чи інша постать, на пошану якої колись названо вулицю або тепер пропонувалося назвати, оцінювалася з погляду діяльності на користь регіону або України. Такий підхід пояснює, чому зникли з міської топонімії українці – Володимир Немирович-Данченко, Петро Запорожець, Гнат Мороз, проте з'явилися росіяни – Микола Костомаров, Василь Сильвестров. Своєрідною перевіркою претендентів на перейменування була відповідь на питання: «Чи могла ця назва виникнути в міській топонімії незалежної країни? Чи вона є наслідком впливу метрополії?».

Перші перейменування в квітні та травні проходили за скороченою процедурою, стосувалися 9 назв і скоріше мали заявити про позицію міста, тобто були проявом репутаційної політики міської влади та репутаційної позиції міської громади. Згодом робота набула системного та виваженого характеру. Під час громадських обговорень не всі пропозиції Ради вінничани зустріли з розумінням, іноді не погоджуючись із конкретними посталями, іноді висловлюючи зустрічні пропозиції. 19 з 78 назв, які запропонували для обговорення у червні 2022 р., не пройшли. Часом це були імена дуже поважних українських діячів, наприклад, Сергія Єфремова або Василя Липківського. Замість них виникли нові імена, особливо військових, які загинули на російсько-українській війні. Восени депутатський корпус на двох сесіях проголосував за деколонізаційні зміни. Результатом спільних зусиль наприкінці року перейменовували 204 урбаноніми (86 назв), з них понад половина – 108 урбанонімів (45 назв) – стосувалася історії та культури подільського краю.

Нині топонімія Вінниці змінилася кардинально. Озираючись на її історію ХХ – початку ХХІ ст., погоджуєшся з тим, що будь-яка влада намагалася у власних цілях використовувати можливість впливу на топонімічний ландшафт міста. Найактивнішим переписувачем вінницької топонімії (85,8 %) виявилася радянська влада у 1921 р., яка й надалі у міжвоєнний період з меншими темпами, але продовжувала цей процес по другому та третьому колу. Імперське переосмислення простору 1910 р. позначилось на 81,2 % міської топонімії. Пострадянське переозначення вінницького топонімічного ландшафту охопило 45,5 % топонімів 1988 р. Це набагато менше, ніж імперське та радянське перейменування, але відчутне для того, щоб констатувати, що у місті хоч із запізненням, але відбувся процес, характерний для постсоціалістичних країн.

Час виявить успішність і перевірить сталість нового означення простору, а поки можна оцінити дієвість цих процесів: міську владу, професіоналів та міську громаду.

Вінницька дійсність підтвердила загальний теоретичний постулат: влада прагне вплинути на публічний простір, маркуючи його у своєму трактуванні. За рішеннями вінницьких міських можновладців щодо топонімії можна виявити специфіку її трансформації, особливо останніх десятиліть. Регіональна політична еліта Вінниччини, як і багатьох інших регіонів, спочатку формувалася на основі радянської партійної номенклатури, яка мала відповідну систему цінностей і світоглядних оцінок, і лише поступово державницький дискурс змусив її змінитися, набути національно свідомого забарвлення. Звідси витокі бляклої топонімічної політики до 2013 р.

На думку дослідника вінницької регіональної еліти М. Горбатюка, серед представників міської влади врешті-решт перемогла проєвропейська частина, завдяки чому європейський курс розвитку Вінниці затвердився. Крім того, серед вінничан закріпилася ідея «сильної громади». Серед місцевої еліти є розуміння, що проблема розбудови держави криється в недостатньому розвитку громадянського суспільства, звідси посилена увага до його формування. Водночас вчений зазначає, що цінності та ідентичності політичної еліти Вінниці «не є сталими і цілком сформованими – вони чутливі до загальнодержавної політичної кон'юнктури і політичних орієнтацій місцевого населення, під впливом яких перебувають у стані перманентних змін» (Горбатюк, 2020, с. 200).

Аморфність позиції міської влади 1991 – початку 2010-х рр. проглядається не лише в динаміці та спрямуванні пере(на)йменувань, а й у ставленні до організації їх проведення. В очах влади ситуація не була певною, тому комісії з перейменування збирали разово або ігнорували. Самі комісії були атомарними вже за способом формування. Полярність та різновекторність позицій членів, відсутність ядра – професіоналів із виваженою фаховою оцінкою, – все це

заважало виразненню діяльності комісій. Її учасникам складно було заявити єдину позицію і просунути її.

Ядром робочої групи / Ради, яка розробляла пропозиції для перейменування, у 2015–2017 та 2022 рр., були одні й ті ж історики. Це представники трьох різних поколінь, різної фахової спеціалізації, які, дотримуючись єдиного державницького дискурсу, водночас різнилися світоглядними переконаннями. Вивчаючи проведення декомунізації у Вінниці, О. Гнатюк зазначав, що цей процес вирізнявся скоріше інклюзивним, ніж ексклюзивним підходом до складання нової топонімії, реалізованим через одночасно різні з'єднання історичних контекстів (Gnatiuk, 2022, с. 52). І це була очевидна заслуга професійного середовища.

Саме історики обговорювали пере(на)йменування перед тим, як їх запропонувати їх усьому складу робочої групи / Ради. За відсутності єдиної позиції між фахівцями, а таке також траплялося, дискусія розгорталася вже між всіма членами групи, що сприяло більш виваженішому рішенню. Загальний склад робочої групи / Ради за вісім років значно змінився, оскільки поновлювався склад міського депутатського корпусу, чиновників та представників громадських організацій. Можна вважати, що історики були тією константою, яка задавала і тримала основний вектор діяльності групи, зокрема у 2022 р. – деколонізаційний. Вони, послуговуючись фаховою підготовкою, свідомо намагалися вплинути на конструкцію культурного ландшафту міста, формувати просторову ідентичність вінничан. (Іноді навіть брендували територію, наприклад, за допомогою назв «Мури», «Царина», «Єрусалимка», «Замкова», «Стрілецька».) Прагнення підкреслити вінницькість міської топонімії призвело до того, що нині 256 назв (45,8 %) або 462 топоніми (43,7 %) асоціюються з містом та краєм. Цілком зрозуміло, що реакція громади на впізнавані українські імена – прихильніша, але історики прагнули уникати радянської практики тиражування лише певних прізвищ тепер уже українського пантеону. Водночас вони розуміли, що потрібно зберегти вписаність в український культурний та символічний простір.

Упродовж останніх восьми років ще одним важливим актором змін стала сама міська громада, яка долучилася до всіх трансформаційних процесів через громадські обговорення та листування. Безумовно, це – не тільки заслуга місцевої влади, а й вимоги українського законодавства. Наскільки бездоганно реалізовувався цей процес? Тут можна сперечатися і щодо результативності, і щодо процедури, але з роками активність вінничан зростала, вони частіше намагалися наголосити на своїй пропозиції (5 у 2015–2017 рр. проти 19 у 2022 р.).

Вінницький досвід перейменувань 2022 р. продемонстрував, що трансформація суспільної атмосфери з початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації вплинула на радикалізацію вінницької міської громади більше, ніж уявлялось. Це проявилось, по-перше, у готовності містян до зникнення старих та неприйнятті нових назв, по-друге, у більшій активності щодо пропонування своїх варіантів назв, по-третє, в ініціативах пропонування таких борців за українську незалежність, як Степан Бандера та Роман Шухевич, адже тривалий час у громаді спостерігалось контрверсійне ставлення до них.

Загалом загальний напрям перейменувань 2022 р. на регіоналізацію топонімії був дотриманий, але деякі конкретні результати виявилися суперечливими, і, на погляд експертів, зумовлені емоційним станом суспільства. Один із його проявів – алогічне несприйняття деяких пропозицій. Уже згадувалося, що з огляду на різні обставини вінничани не погодилися з відомими іменами українських достойників. Зовсім дивна ситуація склалася з єврейською тематикою. У 2015 р. вінничани із захопленням зустріли входження в офіційну топонімію давньої назви Єрусалимка, мікрорайону, що фізично був знищений за нацистської окупації міста у 1942 р. Понад 70 років назва району давнього компактного проживання євреїв у середмісті жила лише в міському фольклорі, а тепер здобула визнаний статус і стала предметом гордості вінничан. З 2016 р. вулиця Натана Альтмана також прижилася у свідомості містян, так само, як і вулиця Шолом-Алейхема, що давно була. Проте дві спроби 2022 р. прищепити ім'я засновника єврейської літератури мовою їдиш вінничанина Іцхака Лінецького виявилися марними. Так само двічі не мали успіху пропозиції перейменувати вулиці на пошану нашого земляка Івана Трейка, одного з генералів УПА. (Урешті-решт його ім'ям названо нову вулицю.)

Результатом активного втручання в міську топонімію стало те, що з усіх вінницьких урбанонімів з понад столітньою історією лише Липовецька, Набережна та Нагорна вулиці зберегли свої первинні назви, і ще 12 відновили історичні назви. Так втрачається відчуття тяглості міської традиції, яка має сприяти формуванню локальної ідентичності населення. Назви, пов'язані з місцевими подіями, місцевими героями, мають допомагати самовизначенню вінничан, окресленню їхньої індивідуальності як спільноти, сприяти зростанню поваги та любові до рідного міста. От чому історики так багато уваги приділяли поверненню історичних назв та популяризації імен, пов'язаних з краєм.

Висновки. Отже, нині в практиці топонімічної номінації Вінниці діють три актори: міська влада, професіонали та міська громада. Масштаб впливу кожного є різним і залежить від конфігурації взаємодій між ними, хоча, зрештою, ухвалення рішення залишається за владою. З

боку міської влади топографічна практика – це прояв комеморативної політики, який засвідчує входження першої до націєтворчого процесу, і є складовою репутаційної політики. Готовність міської влади діяти підтверджує те, як організований процес пере(на)йменування, як забезпечена ритмічність обговорення та ухвалення рішень. Професіонали, у Вінниці – історики, намагаються вплинути на символічне конструювання вінницької ідентичності, скориставшись віком політичних можливостей, у тих межах, які громада готова прийняти. Події останніх років засвідчили, що міська громада включена в обговорення не лише прописаною законодавчою рамкою, а й реальністю, уявленням міської влади про «сильну громаду».

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Azaryahu, M.** (1996). The power of commemorative street names. *Environment and Planning D: Society and Space*, 14, 311–330. URL: http://aktuality.fsv.cuni.cz/upload/Azaryahu1996_Power_Commemorative_Street-Names.pdf (accessed 17.12.2022).
- Azaryahu, M.** (2011). The critical turn and beyond: the case of commemorative street naming. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 10(1), 28–33. URL: <http://www.acme-journal.org/index.php/acme/article/view/883/739> (accessed: 24.12.2022).
- Gnatiuk, O.** (2022). Nation-Building by Virtue of the Local Renaissance. «Exemplary» Decommunization of Street Names in Vinnytsia, Ukraine. In S. Basik (Ed.), *Encountering Toponymic Geopolitics: Place Names as a Political Instrument in the Post-Soviet States* (pp. 52–69). London. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003293057-3>
- Gnatiuk, O., Melnychuk, A.** (2020). Ideologic Storms in the Still Waters: Postrevolutionary Life of Urban Spaces in Vinnytsia, Ukraine. In V. Mihaylov (Ed.), *Spatial Conflicts and Divisions in Post-socialist Cities* (pp. 171–188). Springer, Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-61765-3_10
- Lefebvre, H.** (1974). L'Espace social. In H. Lefebvre, *La production de l'espace* (pp. 83–96). Paris: Anthropos.
- Melnichuk, A., Gnatiuk, O.** (2019). Public perception of urban identity in post-Soviet city: the case of Vinnytsia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 68 (1), 37–50. DOI: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.68.1.3>.
- Горбатюк, М.** (2020). Регіональні політичні еліти: ключові актори та специфіка їх формування. Вінниччина. В М. Кармазіна, Т. Бевз, М. Горбатюк, О. Зорич. *Регіональні політичні еліти в Україні: особливості формування, цінності та ідентичності (кінець 1991–2019 рр.)* (с. 41–88, 152–201). Київ.
- Кароєва, Т.** (2017). З досвіду робочої групи щодо «декомунізації» публічного міського простору Вінниці: погляд історика. *Місто: історія, культура, суспільство*, 2, 196–206.
- Каталог** вулиць, проспектів, бульварів, провулків, площ м. Вінниці (2005, Червень 9). *Вінницька газета*, с. 2–3.
- Кузіна, К.** (2016). Радянізація міського простору Вінниці у 1920–1930-ті рр. *Нові сторінки історії Донбасу*, 25, 171–178.
- Про затвердження** назв вулиць, проспектів, бульварів, провулків, площ м. Вінниці (2011, Березень 22). *Вінницька газета*, с. 1.
- Цікаво...** (1989, Декабрь 30). *Резонанс*, с. 4.
- Шуткевич, О.** (2013, Листопад 29). І буде площа Європейська. *Вінницька газета*, с. 1.

Tetiana R. Karoyeva

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Toponymic Practices in the Post-Soviet Vinnytsia (1992–2022)

Abstract. The purpose of the research. To find out the specifics of toponymic practices in post-Soviet Vinnytsia in 1992–2022. **Methodology.** The methodological approach is based on the concept of «social production of space» by Henri Lefebvre, that is, the idea of creating space as a (re)creation of the existing system of social relations. His follower Maoz Azaryahu in toponymic policy and practice gives priority to the impulse coming from state structures, ruling parties, municipalities, etc. The more profound and significant changes in society seem to the authorities, the faster and more decisively they go to renaming. **Scientific novelty.** It is traced how the transformation of regional society was reflected in the toponymic practice in Vinnytsia. It is established that now its specificity is the active position of three actors: city authorities, professionals, and the local community. **Conclusions.** The scale of influence of each of the actors is different and depends on the

configuration of interaction between them, although ultimately the decision remains with the authorities. On the part of the city authorities, topographical practice is a manifestation of commemorative policy at the local level, which certifies the entry of the city authorities into the nation-building process, and is a component of reputation policy. The readiness of the authorities to act is characterized by trust in professionals, as well as by the way the process of renaming is organized, and the rhythm of discussion and decision-making is ensured. Professionals, in Vinnytsia – historians, are trying to influence the symbolic construction of Vinnytsia's identity, taking advantage of the window of political opportunities, within the limits that the community is ready to accept. The events of recent years have shown that the city community is included in the discussion not only by the prescribed legislative framework but also by the reality, the city authorities' idea of a «strong community».

Key words: toponymy, toponymics, toponymic policy, toponymic practices, decommunization, decolonization, Vinnytsia.

References:

- Azaryahu, M.** (1996). The power of commemorative street names. *Environment and Planning D: Society and Space*, 14, 311–330. URL: http://aktuality.fsv.cuni.cz/upload/Azaryahu1996_Power_Commemorative_Street-Names.pdf (accessed 17.12.2022). [in English]
- Azaryahu, M.** (2011). The critical turn and beyond: the case of commemorative street naming. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 10(1), 28–33. URL: <http://www.acme-journal.org/index.php/acme/article/view/883/739> (accessed: 24.12.2022). [in English]
- Gnatiuk, O.** (2022). Nation-Building by Virtue of the Local Renaissance. «Exemplary» Decommunization of Street Names in Vinnytsia, Ukraine. In S. Basik (Ed.), *Encountering Toponymic Geopolitics: Place Names as a Political Instrument in the Post-Soviet States* (pp. 52–69). London. [in English] DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003293057-3>
- Gnatiuk, O., Melnychuk, A.** (2020). Ideologic Storms in the Still Waters: Postrevolutionary Life of Urban Spaces in Vinnytsia, Ukraine. In V. Mihaylov (Ed.), *Spatial Conflicts and Divisions in Post-socialist Cities* (pp. 171–188). Springer, Cham. [in English] DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-61765-3_10
- Horbatiuk, M.** (2020). Rehionalni politychni elity: kliuchovi aktory ta spetsyfika yikh formuvannia. Vinnychchyna [Regional political elites: key actors and specifics of their formation. Vinnychchyna]. In M. Karmazina, T. Bevez, M. Horbatiuk, O. Zorych. *Rehionalni politychni elity v Ukraini: osoblyvosti formuvannia, tsinnosti ta identychnosti (kinets 1991–2019 rr.)* (pp. 41–88, 152–201). Kyiv. [in Ukrainian].
- Karoieva, T.** (2017). Z dosvidu robochoi hrupy shchodo «dekomunizatsii» publichnoho miskoho prostoru Vinnytsi: pohliad istoryka [Abstract of practical activity of a workgroup on «decommunization» of public area of the town of Vinnytsia: historian's view]. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo – City: History, Culture, Society*, 2, 196–206. [in Ukrainian].
- Kataloh** vulyts, prospektiv, bulvariv, provulkiv, ploshch m. Vinnytsi [Catalog of streets, avenues, boulevards, alleys, squares of Vinnytsia] (2005, June 9). *Vinnytska hazeta – Vinnitsa newspaper*, s. 2–3. [in Ukrainian].
- Kuzina, K.** (2016). Radianizatsiia miskoho prostoru Vinnytsi u 1920–1930-ti rr. [The Sovietization of Vinnitsa' urban environment in the 1920–1930-ies]. *Novi storinky istorii Donbasu – New pages of Donbass history*, 25, 171–178. [in Ukrainian].
- Lefebvre, H.** (1974). L'Espace social. In H. Lefebvre, *La production de l'espace* (pp. 83–96). Paris: Anthropos. [in French]
- Melnichuk, A., Gnatiuk, O.** (2019). Public perception of urban identity in post-Soviet city: the case of Vinnytsia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 68 (1), 37–50. [in English] DOI: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.68.1.3>
- Pro zatverdzhennia nazv vulyts, prospektiv, bulvariv, provulkiv, ploshch m. Vinnytsi** [On approving the names of streets, avenues, boulevards, alleys, and squares in the city of Vinnytsia] (2011, March 22). *Vinnytska hazeta – Vinnitsa newspaper*, p. 1. [in Ukrainian].
- Shutkevych, O.** (2013, November 29). I bude ploshcha Yevropeiska [And there will be the European Square]. *Vinnytska hazeta – Vinnitsa newspaper*, p. 1. [in Ukrainian].
- Tsikavo...** [Interesting...] (1989, December 30). *Rezonans – Resonance*, p. 4. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 05.01.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.02.2023 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:[572.1/.4:001.5](100)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-54-62>

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: inna.nikolina@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-5929>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3659867/inna-nikolina>

Інна Мазур

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: inna.mazur@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7266-4031>

Researcher ID Web of Science: ACC-8312-2022

Теорії антропогенезу та їх еволюція в науковому дискурсі

Анотація. Метою статті є спроба здійснити огляд трьох груп теорій походження людини, зокрема, еволюційної, креаціоністської і космічної з аналізом їх переваг і недоліків та встановлення взаємозв'язку між ними. Адже людство завжди цікавила історія його походження, люди повсякчас намагались визначити своє місце в природі. Метою статті також є з'ясування зміни поглядів людства на своє походження в різні часи. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів: історизму, наукової об'єктивності, системного підходу в аналізі історичних процесів, що розглядаються. Ефективними виявилися такі спеціальні історичні методи, як проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, історико-системний. **Наукова новизна дослідження** визначається тим, що, використовуючи здобутки як вітчизняних, так і зарубіжних науковців та надбання палеоантропології, генетики, філософії та інших наук, автори пропонують власний погляд на проблему походження людства. **Висновки.** У пошуках істини свого походження людство знаходиться постійно й означене питання завжди перебуває в центрі уваги. Сьогодні наукові кола оперують великою кількістю теорій антропогенезу. На основі аналізу історіографічної бази авторами дослідження встановлено, що загальноновизнаної теорії, до якої схилялись би всі науковці, не існує, оскільки жодна з них не є остаточно доведеною. Походження людини є предметом вивчення багатьох наук, таких як палеоантропологія, історія, теологія, генетика, філософія та інші. Відповідно до цього є чимало теорій антропогенезу, які розглядають людину як біологічну, духовну істоту або продукт діяльності інших позаземних цивілізацій. У дослідженні подано аналіз трьох груп теорій, визначено причини домінування еволюційної теорії в науці, яка на сьогодні є вдосконалена й побутує як синтетична.

Ключові слова: теорія, антропогенез, еволюція, людина, креаціонізм.

Постановка проблеми. Одними з найбільш складних є питання щодо походження й еволюції людини. Точної відповіді до цього часу ніхто не може дати. Основними теоріями походження людини є еволюційна, креаціоністська і космічна, хоча домінує в науці все ж перша, яка на сьогодні вдосконалена й побутує як синтетична.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Упродовж тривалого часу вивчення проблем антропогенезу і його теорій не залишалося поза увагою науковців. Останніми роками з'явилося чимало наукових досліджень, присвячених саме проблемі походження людства. Цікавими є праці С. Сорокіної, Е. Ташбаєвої, Ч. Рашидової (Сорокіна, & Ташбаєва, & Рашидова, 2018), Ю. Шеляг-Сосонко (Шеляг-Сосонко, 2008), А. Гапоненко (Гапоненко, 2006), Л. М. Гомлі (Гомля, 2011) та інших, в яких автори виділяють ряд проблем еволюційної теорії антропогенезу та доводять її правильність. О. Германюк у своєму доробку аналізує проблеми теорії креаціонізму, робить співставлення її з теорією еволюції Ч. Дарвіна та виділяє проблеми впровадження ідей креаціонізму в Україні (Германюк, 2012). Вдаються до порівняння цих двох теорій у своєму дослідженні О. Шустова та Г. Сидоров (Шустова & Сидоров, 2009). Проблематику космічної теорії походження людства у своїх публікаціях активно висвітлювали І. Скорбач (Скорбач, 2013), І. Сало (Сало, 2014).

Метою статті є спроба здійснити огляд трьох груп теорій походження людини, зокрема, еволюційної, креаціоністської і космічної з аналізом їх переваг і недоліків, та встановлення взаємозв'язку між ними. Адже людство завжди цікавила історія його походження, вони повсякчас намагались визначити своє місце в природі. Метою статті також є з'ясування зміни поглядів людства на своє походження в різні часи.

Виклад основного матеріалу. У пошуках істини свого походження людство знаходиться постійно й означене питання завжди перебуває в центрі уваги. Сьогодні наукові кола оперують великою кількістю теорій антропогенезу. Зачатки ж антропології тісно пов'язані з античною філософією. Так, давньогрецький філософ Анаксимандр вважав, що людина зародилась у дорослому стані всередині величезних риб, «кормилася наче акула», а згодом вийшла на суходіл (Безпалов, 2019, с. 105). Емпедокл походження органічних істот взагалі пояснював досить оригінально. Так, на його думку, відбувалося об'єднання різних органів із наступним виживанням уже досконалих індивідів, одним із яких і є людина (Мартенко, 2019, с. 33). Зі свого боку Арістотель визнав панівне становище людини у природі завдяки її мисленню, членороздільній мові, прямоходінню, він же у своїй класифікації живих організмів поряд з людиною помістив вищих приматів (Помагайбо, 2015, с. 7–8). Давньоримський анатом Клавдій Гален, який був лікарем гладіаторів і римської знаті, також шляхом тривалих спостережень, вказував на схожі риси у фізіології людей і приматів. Зокрема, у «Анатомічних процедурах» він писав, що зі всіх живих істот найбільше схожі на людину вищі примати по внутрішніх органах, м'язах, артеріях, нервах, кістках. Водночас Гален вважав людину єдиним божим творінням на Землі (Фридман, 1985).

Середньовічні натурфілософи стверджували божественне походження людини. Означена думка була тотальною аж до XVIII ст., поки Карл Лінней не об'єднав людину в одну групу з іншими приматами (Рохлина, 1936; Кондратюк, 2007, с. 631).

Автором першої еволюційної теорії був француз Жан Батист Ламарк, який у своїй праці «Філософія зоології» обґрунтував тезу про походження людини від мавп (Помагайбо, 2015, с.10) та висловив думку, що сучасні вищі примати, зокрема шимпанзе і горили, в майбутньому повинні перетворитися на людину (Сабадишин, 2008, с. 230). Еволюційна теорія Ламарка не була визнана сучасниками, але вона стала підґрунтям для наступного етапу розвитку еволюціонізму.

Згодом, Е. Геккель, німецький анатом та зоолог у книзі «Натуральна історія світобудови» навів таку генеалогічну послідовність: «напівмавпи – мавпи – людина» і вважав прямими предками людини антропоморфних мавп (близьких до сучасних гібонів) (Сегеда, 2001). Зауважимо, що на генеалогічному дереві ссавців і хребетних Е. Геккель помістив людину поруч з орангутаном та горилою. Крім того, Е. Геккель не розділяв думку Ч. Дарвіна стосовно Африки як можливої прабатьківщини давніх людей, а сучасних людиноподібних мавп натураліст вважав не предками, а скоріше родичами людини (Колчинский, 2015, с. 449).

У 1864 р. німецькими біологами Е. Геккелем та Ф. Мюллером був сформульований біогенетичний закон, який мав засвідчити еволюційність антропогенезу. Так, науковцями стверджувалося, що кожен індивід в онтогенезі копіює історію розвитку свого виду, тобто онтогенез є коротким повторенням філогенезу. У 1866 р. у роботі «Загальна морфологія організмів» опубліковано сфабриковану ідентичність ембріонів. Зробив це, зокрема, Е. Геккель у своїх 24 малюнках ембріонів на різних стадіях розвитку черепахи, кролика, саламандри, риби, курчати, свині, корови і людини, що являлися свідомою піддробкою, адже насправді вигляд у них є зовсім іншим. Спростував зображення Е. Геккеля у 1874 р. ембріолог, професор Хіз (Губернаторова, 2016, с.152).

Наукову теорію еволюції розробив і здійснив її впровадження в концепцію антропогенезу Ч. Дарвін. За ним усі живі організми еволюціонують від спільних предків. Крім того, потенційно кожен вид здатний породити значно більше особин, ніж їх доживає до дорослого віку. Проте кількість дорослих особин кожного виду тварин чи рослин зберігається все ж стабільною. Спостереження в природі показують, що для всіх живих організмів властива мінливість ознак (Дарвін, 2003). Так, природний відбір був визнаним одним із провідних чинників антропогенезу. Ч. Дарвін вперше науково сформулював проблему рушійних сил еволюції людини, зазначивши, що людина є результатом впливу середовища. Тож це ніщо інше, як данина вченню Жана Батиста Ламарка, але Дарвін все ж вважав, що головним фактором еволюції є природний добір, мінливість і спадковість (Гапоненко, 2006). Світогляд дарвінізму ґрунтується на випадковій зміні фізичної будови, яка внаслідок природного відбору сприяє появі досконалих форм і цей процес є безупинним. Біорізноманітність є визначальною і є сутністю життя (Шеляг-Сосонко, 2008, с.23).

У праці «Походження людини і статевий відбір» Ч. Дарвін вдається до порівняння анатомо-фізіологічних якостей *Homo sapiens* і вищих ссавців, шукаючи подібності (Дарвін, 2013, с.2). Спосіб дії статевого відбору визначався вибором більш привабливого партнера за різними ознаками.

Варто зазначити, що всередині прибічників еволюційної теорії не було єдності у поглядах, скоріше їх диференціація. Так, у середині 1870-х рр. зародилась еkleктика поглядів дарвінізму і ламаркізму, прихильники якого вважали успадкування набутих ознак більш важливішим чинником еволюції, чим відбір. Як реакція на нього вже у 80-х рр. XIX ст. з'являється течія неодарвінізму, засновником якої був німецький генетик А. Вейсман. Він же пояснював усі ознаки організму діяльністю відбору. Поширились і антидарвіністські концепції еволюції: неоламаркізм, телеогенез, неокатастрофізм-сальтаціонізм. Їх розробники рішуче відкидали дійсність природного відбору (Колчинский, 2015, с.23).

Усе це відбувалось і тому, що коли Ч. Дарвін публічно оприлюднив свою теорію «еволюції органічного світу» (поступових переходів від одного біологічного виду до іншого), викопна фауна не дозволяла йому безапеляційно довести її. Проте актуалізм Ч. Лайєля у праці «Основи геології» підтвердив її тим, що збільшення глибини ерозійного врізу, тобто розмиву раніше відкладених осаdkів призводить до підняття земної кори і пониження рівня моря. Тобто усі перехідні види, які повинні були існувати, таким чином мали бути знищеними (Половка, 2013).

Надалі дискусії між представниками різних еволюційних традицій тривали. Так, на рубежі XX ст. нідерландський науковець Хуго де Фріза сформулював мутаційну теорію еволюції. Суть якої зводилась до того, що новий вид може виникнути стрибкоподібно, у результаті одиничних мутацій в геномі, що не пов'язувалося ніяк з природним відбором, про який стверджував Ч. Дарвін (Баженов, 2014, с.53).

Популяризація самої еволюційної ідеї була пов'язана уже з розквітом палеонтологічних даних і їх популярністю в суспільстві. Зауважимо, що теорія природного відбору набула популярності десь у 30-х рр. XX ст. У 1947 р. за кураторства Національної дослідницької ради США в штаті Нью-Джерсі пройшла конференція, де зустрілись науковці в галузі біології, палеонтології, екології, морфології з Великобританії та США. Усі вони притримувались думки про те, що природний відбір рухає еволюцію вперед (Колчинский, 2015, с.25).

Цікаво, що Ч. Дарвін у праці «Походження видів шляхом природного відбору» уникнув питання про походження людини, справедливо вважаючи, що потрібно спочатку читачу звикнути з фактом самої еволюції.

У науковому світі є багато критичних зауваг щодо необґрунтованості деяких положень теорії Ч. Дарвіна. Ці прогалини вимагають подальшого аналізу, теоретичної і експериментальної перевірки. В останні роки найбільший вклад у розвиток уявлень про антропогенез внесли три наукових напрямки: палеоантропология, генетика і еволюційна психология.

У своїй праці «Походження видів» Ч. Дарвін майже за 100 років до розшифрування структури ДНК вгадав по суті механізм еволюції. Аналіз ДНК дав підтвердження цій теорії, адже наявність спадкової мінливості є вкрай важливою для еволюції. Якби ж ДНК була стійка до змін, це означало би спростування теорії (Сорокіна, 2018). Спадкові метаморфози в популяції в конкретних напрямках здійснюються під дією мутацій, популяційних хвиль, ізоляції, природного відбору. Генетичний ресурс живих організмів може змінюватись під впливом зовнішніх чинників різного походження. Якщо індивід виявляється стійкішим, аніж його одноплемінники, то він має перевагу у відтворенні потомства, яке успадкує його корисні ознаки. Предки людини у результаті численних міграцій, пристосувань до нових умов постійно видозмінювались, що й призвело до появи неоантропа. На сьогодні синтетична теорія має потужну доказову базу (Поправко, 2016, с.158), а наукові здобутки Ч. Дарвіна становлять її фундамент, бо логічно пояснюють біорізноманітності (Блюм, 2009).

На сучасному етапі людство володіє даними, що підтверджують родинні зв'язки людини і антропоїдів. Встановлено багато спільного у будові та функціонуванні голосового апарату людини і шимпанзе. Апендикс мають як людина, так і вищі примати. В орангутана збільшений розмір 41 поля кори головного мозку – саме цей відділ мозку людини має складний механізм, що забезпечує мовлення. В антропоїдів, як і в людей, є чотири групи крові (Гомля, 2011, с.118–119). Наймовірніша схожість людини і вищих приматів простежується і в генотипі. Геном людини і шимпанзе співпадає на 91 % (Смирнов, 2011, с.126) – 98 % (Даниленко, 2017, с.17). І справа тут не у подібності ДНК, справа у характері. У спеціалістів з молекулярної генетики кровна спорідненість людини і шимпанзе не викликає сумнівів. Цікаво, що для шимпанзе більш близьким родичем є людина, ніж будь-який інший примат (Марков, 2015).

До того ж, у людини наявні так звані рудиментарні органи – ті, що виконують важливі функції у тварин і втратили свої функції в ході еволюційного процесу в людини. (Губернаторова, 2016, с.151).

У еволюції *Homo sapiens* антропологи звертають особливу увагу і на питання щодо харчування антропоїдів. Так, встановлено, що австралопітеки витрачали на мозкове живлення 11 % загальної енергії, а пітекантроп, котрий з'явився 1 млн р. тому, витрачав на розумову діяльність 17 %. Означений прогрес відбувся завдяки переходу на м'ясне харчування, що є

цінним джерелом білків. Австралопітек – масивний, який споживав лише рослинну їжу, став тупиковою гілкою в еволюції людства (Юнкер, 2013, с.127).

Взагалі в еволюційному процесі людини загальноприйнято виділяти чотири особливості нашої анатомії: збільшення об'єму мозку (за показником маси мозку відносно маси тіла), добре розвинута кисть, зміни у морфології зубної системи та прямоходіння. Так, за кожною з цих унікальних рис *Homo sapiens* вирізняється не стільки наявністю ознаки, стільки ступенем її розвитку (Горобець, 2021, с.273).

Тож синтетична теорія еволюції (синтез другої третини ХХ ст. даних і концепцій генетики, екології, систематики, біогеографії, морфології з теорією природного відбору) наразі успішно розвивається, формуються нові напрямки досліджень. Зараз, зокрема, є уявлення, що еволюція це складний спряжений процес, який здійснюється в межах основних рівнів організації живого (Ситник, 2009, с.5–6).

Креаціонізм – це вчення про творіння. Стихийний креаціонізм виявляється вже в казках і міфах. Креаціонізм у біології представлений безліччю варіантів, такими як: теїзм (вчення про одноразовий акт творіння і повна або часткова незмінність видів); катастрофізм (вчення про багаторазові акти творіння); концепція інволюції (творець створив організми найбільш досконалі і різноманітні, у ході свого подальшого розвитку вони деградує і знижується рівень їх видового різноманіття); деїзм (вчення про одноразовий акт творіння, після якого світ розвивається за своїми уже природними законами). Деїзм зараз є найпоширенішою формою креаціонізму (Галкін, 2018, с.6).

Науковий креаціонізм проводить активну пошукову роботу наукового матеріалу, який би засвідчив божественне творення людини. Заради справедливості варто зазначити, що розробник еволюційної теорії Ч. Дарвін вважав: «Життя з його різними проявами Творець спочатку вдихнув в одну або обмежене число форм, (... – Авт.) з такого простого початку розвинулося і продовжує розвиватися нескінченне число найпрекрасніших і найдивовижніших форм» (Дарвін, 2013, с.2). До речі, Ч. Дарвін вважав себе агностиком і нічого не заперечував категорично, і стверджував про неможливість доказів на користь панівного вчення. Відносно ж еволюційної теорії він був категоричним противником використання своїх робіт «проти християнства і теїзму» (Шустова, 2009).

Загалом у релігійних віруваннях існують різні оповіді про походження людства. На думку теологічного еволюціонізму, в шести днях творіння можна спостерігати вихідні уявлення про еволюцію світу і людини. Згідно з переконаннями прибічників телеологічної концепції за «день» можна вважати сотні, а можливо й тисячі років (Губернаторова, 2016, с.134). Зауважимо, що окремі теологи не заперечують біологічну еволюцію як таку. Зокрема, вони вважають, що організми можуть перетворюватись на більш високоорганізовані форми, але цей процес відбувається завдяки волі Бога. Інші представники табору креаціоністів, шестиденники, тлумачать Книгу Буття буквально (Губернаторова, 2016, с.134).

Взагалі з виходом у світ у 1871 р. праці Ч. Дарвіна «Походження людини і статевий відбір» теологи пройшли шлях від повного відкидання дарвінівської теорії з позицій Біблії до певного прийняття її постулатів. Так, прибічники креаціонізму у своїх доведеннях виходять з того, що нині природні процеси не створюють життя, не здійснюють формоутворення видів чи вдосконалення тих що є, та стверджують, що надприродним шляхом (Вищим Розумом) було створено все живе (Германюк, 2012).

Неокреаціоністський рух є намаганням утвердити креаціонізм, ціллю якого не є тлумачення Біблії. Так, ідея «розумного задуму» визнає, що вік Землі значно давніший ніж 4 млрд років і одні види з'являлись і еволюціонували, інші – вимирали, але все це відбувалось завдяки Божому задуму. Головний аргумент у недавно виявленому науковцями «антропному принципі», згідно з яким наша планета виключно така, якою ми її бачимо, оскільки в ній ми існуємо, то є спостерігачами, які і задаються питанням щодо властивостей Всесвіту. (Губернаторова, 2016, с.134–135).

Неокреаціонізм ґрунтується на тому, що усі живі організми були створені з певним набором генів, які продовжують процес рекомбінації. Є припущення, що таким чином могли бути створені «доадамиди», в образі неандертальців, пітекантропів, австралопітеків. Креаціоністи, зокрема, вважають, що неандертальці володіли мовою, мали примітивне мистецтво, однак вимерли через різні захворювання. Людина ж сучасного фізичного типу наділена святим духом, а їх попередники – ні. Прибічники теорії стверджують, що *Homo sapiens* є неспорідненим з ранніми антропоїдами. Для пояснення цього твердження, креаціоністи людський родовід розпочинають від «мітохондріальної Єви» і «ігрек-хромосомного Адама» та вірять, що в часи «ігрек-хромосомного Адама» жили й інші чоловіки, чий генетичний матеріал виявився тупиковим. Вважається, що Всесвітній потоп був карою Бога для очищення людства (передусім «доадамідів») від його гріхів. Цим релігійна теорія намагається пояснити вимирання

.....
попередників Homo sapiens (Юнкер, 2013, с.142–146). Вони переконані, що можливість самозародження життя складних форм із простих неорганічних молекул є мінімальною.

Науковці Р. Юнкер і З. Шерер не заперечують можливість макроеволюції, адже заперечення еволюції приховувало б потребу діяльності Бога й протиставляло себе очевидному: багатий світ живої природи є реальним фактом, хоча людству сьогодні є невідомим створення нових видів. Таким же секретом залишається раптове зникнення живих організмів. Палеонтології вже відомі факти різних перебудов природи, таких як наступ-відхід льодовиків, потужні землетруси, якими дарвінівська теорія пояснює причини вимирання організмів (загибель непристосованих і збереження стійких форм), однак не пояснює механізми таких процесів (Юнкер, 2013: 55).

Зазначимо, що цілий ряд науковців визнають існування Творця як усього навколишнього світу, так і різноманітних форм життя на нашій планеті. Обидві теорії антропогенезу, мабуть, будуть мати своїх прихильників і опонентів завжди, оскільки не можуть бути однозначно відкинутими або погодженими (Германюк, 2012).

Поширеною є також теорія інопланетного походження людства. Так, німецький науковець Г. Е. Ріхтер у 1865 р. заявив про занесення якоюсь космічною надцивілізацією живих організмів на Землю з космічного простору, разом з космічним пилом чи метеоритами. Після цього, на його думку, стартувала еволюція. Цю концепцію називають «гіпотезою панспермії». Нова наукова думка отримала позитивний відгук серед таких світил, як лікар-фізіолог Г. фон Гельмгольц, хімік С. А. Ареніус, фізик В. Томпсон, біолог Ф. Крик. Гіпотезу панспермії розвивав і український вчений В. Вернадський. Зауважимо, що достовірних підтверджень про позаземне виникнення мікроорганізмів немає, але знайшли їх на метеоритах, тобто вони мають значну стійкість до космічного випромінювання (Скорбач, 2013.). Так, 22 квітня 2012 р. у каліфорнійському небі пролетів і вибухнув метеорит «Саттерз Мілл». Науковці Аризонського університету знайшли його частинки, дослідили та виявили в складі органічні компоненти, що містять сірку та кисень.

На думку американських дослідників, формування перших форм життя – одноклітинних організмів – прямо пов'язане з тим, що такі ж метеорити кілька млрд років тому приносили на Землю ці ж речовини. Багаті водні ресурси та високі температури нашої планети посприяли хімічним реакціям, завдяки яким з'явилося життя. Відкриття цих нових речовин у складі метеориту свідчать, що органічні матеріали мали складнішу природу, ніж науковці вважали дотепер, і з них будувалися перші клітини на Землі (Безп'ятчук, 2013). Це відкриття також може слугувати підтвердженням реальності гіпотези панспермії. До речі, стародавня китайська та й індійська філософія також вважали людину часткою космосу. Адепти теорії поземного втручання вважають, що все у Всесвіті взаємозалежне і керівництво усім здійснюється із так званого Всесвітнього центру на інформаційно-енергетичному рівні, який назвали Абсолют. Прихильники креаціоністської теорії не сприймають назву Абсолют, коли тривалий час існує зрозуміла для всіх назва – Бог (Сало, 2014, с.116).

Так, у пошуках істини свого походження людство знаходиться постійно й означене питання перебуває у центрі уваги вчених. Сьогодні наукові кола оперують значною кількістю теорій антропогенезу. На основі аналізу історіографічної бази авторами дослідження встановлено, що загальновизнаної теорії, до якої схилялись би всі науковці, не існує, адже жодна з них не є остаточно доведеною. Походження людини є предметом вивчення багатьох наук, таких як палеоантропология, історія, теологія, генетика, філософія та інші. Відповідно до цього є достатньо теорій антропогенезу, які розглядають людину як біологічну, духовну істоту або продукт діяльності інших позаземних цивілізацій. У дослідженні подано аналіз трьох груп теорій, визначено причини домінування еволюційної теорії в науці, яка на сьогодні є вдосконалена й існує як синтетична.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Баженов, Л. В. (2014). *Історія первісного суспільства*: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 296 с.

Безпалов, І. (2019). Філософія мілетської школи. *Європейський філософський та історичний дискурс*, Т.5, (1), 102–109.

Безп'ятчук, Ж. (2013). *Метеорит «Саттерз Мілл» пролив світло на історію життя на Землі*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25105721.html>.

- Блюм, Я. Б., & Барштейн, В. Ю.** (2009) Ювілей Чарльза Дарвіна в медальєрному мистецтві. *Вісник НАН України*, (2), 51 – 55. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Blium_Yaroslav/Yuvilei_Charlza_Darvina_v_medaliernomu_mystetstvi.pdf?PHPSESSID=ave8d2ta8qcfo8ub74ob3pl0e6
- Галкін, О. Ю., & Тітова, Л. О.** (2018). *Основи еволюційної теорії*: Навчальний посібник з дисципліни «Біологія розвитку та основи еволюційної теорії» для студентів спеціальності 162 – Біотехнології та біоінженерія спеціалізації «Промислова біотехнологія». Київ: КПІ імені Ігоря Сікорського, 121 с. (електронне видання). URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/25110/1/Osnovy.pdf>
- Гапоненко, А. В.** (2006). *Загальна екологія*. Лекції для студентів I курсу. URL: <http://ibib.ltd.ua/antropogenez-22206.html>.
- Германюк, О. В.** (2012). Теорія креаціонізму: основні ідеї та проблеми впровадження в Україні. URL: https://eprints.ua.edu.ua/1410/1/Hermanjyk_06071.pdf
- Гомля, Л. М.** (2011). *Еволюційне вчення*. Для студентів біологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Полтава: АСМІ, 136 с.
- Горобець, Л.** (2021). *Слідуй за розбитим черепом. Історія еволюції скелета*. Київ: Віхола, 336 с.
- Губернаторова, Л. И.** (2016). *Естественнонаучная картина мира: учебное пособие*. Владимир: Изд-во Владимирского государственного университета, 226 с.
- Даниленко, Л. І., Громова, Т. В., Підгора, Н. В., Носасва, І. П., Куриленко, І. Р., Хижняк, К. І. та ін.** (2017). *Генетика людини з основами медичної генетики*. Навчально-методичний посібник для вчителя. Черкаси: ЧОІПОПП Черкаської обласної ради, 185 с.
- Дарвін, Ч.** (2003). *Происхождение видов путём естественного отбора*. Москва: Тайдекс Ко. URL: https://librebook.me/on_the_origin_of_species_by_means_of_natural_selection
- Дарвін, Ч. П.** (2013). *Происхождение человека и половой отбор*. Москва: Книга по Требованию, 464 с.
- Колчинский, Э. И.** (2015). *Единство эволюционной теории в разделенном мире XX века*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 824 с.
- Кондратюк, С. Я.** (2007). Вдячні нащадки славетного природознавця мають переваги у XXI столітті (до 300-річчя від дня народження Карла Ліннея). *Український ботанічний журнал*, Т. 64, (5), 629–633.
- Марков, А.** (2015). *Эволюция человека. Книга первая: Обезьяны, кости и гены*. Москва: Аст 464 с. URL: https://batrachos.com/sites/default/files/pictures/Books/Markov_2011_E%60volyutsiya%20cheloveka_1_Obez'yany%60,kosti%20i%20geny%60.pdf.
- Мартенко, О. Л., & Павлишин О. І.** (2019). Взаємозв'язок мислення свідомості та мови в концепціях античних мислителів. *Юридична психологія*, (2), 31–38. DOI: <https://doi.org/10.33270/03192502.31>
- Половка, С. Г.** (2013). Перехрестя природничих наук. *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*, Т. 9, (2), 161–169. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/1629/1/1_%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%85%D1%80%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA.pdf
- Помагайбо, В. М., Петрушов, А. В., & Власенко, Н. О.** (2015). *Основи антропогенезу*. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: «Академвидав», 176 с.
- Поправко, О. В.** (2016). *Антропология: навчальний посібник*. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 285 с.
- Рохлина, М. Л.** (1936). Линней и его «Система природы». *Наука и жизнь*, (6). URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/32022>.
- Сабадишин, Р. О., & Бухальська, С. Є.** (2008). *Медицина біологія: Підручник для студентів вищих медичних навчальних закладів I та II рівнів акредитації*. Вінниця: Нова книга, 368 с.
- Сало, І.** (2014). Антропогенез як космологічно обумовлена еволюція життя на землі. *Світогляд – Філософія – Релігія*. Збірник наукових праць, (5), 114–122.
- Сегеда, С. П.** (2001). *Антропология: навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Київ: Либідь, 335 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seheda_Serhii/Antropologhiia.pdf.
- Ситник, К. М.** (2009). Еволюція еволюційної ідеї (до ювілею Ч. Дарвіна). *Український ботанічний журнал*, Т. 66, (1), 3–13.
- Скорбач, І.** (2013). *Походження життя на землі*. Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД». URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/154>

.....
Сорокіна, С. І., Ташбаєва, Е. Н., & Рашидова, Ч. Р. (2018). Молекулярно-генетичні та біохімічні докази еволюції. *Наукові записки екологічної лабораторії Уманського державного педагогічного університету*.

URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/9404/1/Sorokina%202018.pdf>

Фридман, Э. П. (1985). Занимательная приматология. Москва: Знание, 192 с. URL: <http://bourabai.ru/library/primatology23.htm>.

Шеляг-Сосонко, Ю. Р. (2008). Біорізноманітність: концепція, культура та роль науки. *Український ботанічний журнал*, Т. 65 (1), 3–25.

Шустова, О. Б., & Сидоров, Г. Н. (2009). *Еволюціонізм і креаціонізм: наука чи філософія?* Омськ: Изд-во ФГТУ ВПО ОмГАУ, 200 с. URL: <http://ibib.ltd.ua/osmyslenie-sinteticheskogo-podhoda-voprosu-17852.html>

Юнкер Р., & Шерер З. (2013). *Еволюція: критичний підручник*. Тернопіль: Мандрівець, 332 с.

Inna I. Nikolina

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Inna V. Mazur

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Theories of Anthropogenesis and their Evolution in Scientific Discourse

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to review three groups of theories human's origin, in particular evolutionary, creationist and cosmic, with an analysis of their advantages and disadvantages and establishing the relationship between them. After all, mankind has always been interested in the history of its origin, people have constantly tried to determine their place in nature. The purpose of the article is also to establish the change in the views of mankind on its origin at different times. The research methodology is based on the use of general scientific principles: historicism, scientific objectivity, a systematic approach in the analysis of the historical processes under consideration. Such special historical methods as problem-chronological, comparative-historical, descriptive, historical-systemic proved to be effective. The scientific novelty of the research is determined by the fact that, using the achievements of both domestic and foreign scientists and the acquisition of paleoanthropology, genetics, philosophy and other sciences, the authors offer their own view on the problem of the origin of mankind. Conclusions.* In search of the truth of its origin, mankind is constantly and this question is in the circle of the eternal. Today, scientific circles operate with many theories of anthropogenesis. Based on the analysis of the historiographical base, the authors of the study found that there is no generally accepted theory that all scientists would be inclined to, since none of them has been fully proven. The origin of mankind is the subject of study of many sciences, such as paleoanthropology, history, theology, genetics, philosophy and others. In accordance with this, there are many theories of anthropogenesis that consider a person as a biological, spiritual being or a product of the activities of other extraterrestrial civilizations. The study presents an analysis of three groups of theories, identifies the reasons for the dominance of the evolutionary theory in science, which today has been improved and exists in the form of a synthetic one.

Key words: theory, anthropogenesis, evolution, human, creationism.

References:

Bazhenov, L. V. (2014). *Istoriya pervisnogho suspilstva: navchaljno-metodychnyj posibnyk dlja studentiv istorychnogho fakul'tetu dennoji formy navchannja* [History of primitive society: educational and methodological guide for students of the history faculty] Kam'janecj-Podiljskij: FOP Sysyn O. V., 296 p. [in Ukrainian].

Bezpalov, I. (2019). *Filosofija miletskoji shkoly* [Philosophy of the Miletus school]. *Jevropejskij filofs'kij ta istorychnyj dyskurs – European philosophical and historical discourse*, Т.5, (1), 102–109. [in Ukrainian].

Bezp'jatchuk, Zh. (2013). *Meteoryt «Satterz Mill» prolyv svitlo na istoriju zhyttja na Zemli* [Meteorite «Sutters Mill» strait light on the history of life on Earth] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25105721.html>. [in Ukrainian].

Bljum, Ja. B., & Barshtejn, V. Ju. (2009) *Juvilej Chardza Darvina v medaljernomu mystectvi. [Anniversary of Chardz Darwin in medal art].* Visnyk NAN Ukrajinj – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine., (2), 51–55. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bljum_Yaroslav/Yuvilei_Charlza_Darvina_v_medaliernomu_mystetstvi.pdf?PHPSESSID=ave8d2ta8qcf08ub74ob3pl0e6 [in Ukrainian].

- Danylenko, L. I., Ghromova, T. V., Pidghora, N. V., Nosajeva, I. P., Kurylenko, I. R., Khyzhnjak, K. I. et al** (2017). *Ghenetyka ljudyny z osnovamy medychnoji ghenetyky*. Navchaljno-metodychnyj posibnyk dlja vchytelja. [Human genetics with the basics of medical genetics. Initial-methodical help for the teacher]. Cherkasy: ChOIPOPP Cherkasjkoji oblasnoji rady, 185 p. [in Ukrainian].
- Darvin, Ch.** (2003). *Proiskhozhdenie vidov putem estestvennogo otbora*. [Origin of species through natural selection]. Moskva: Taydeks Ko. URL: https://librebook.me/on_the_origin_of_species_by_means_of_natural_selection [in Russian].
- Darvin, Ch. P.** (2013). *Proiskhozhdenie cheloveka i polovoy odbor*. [The origin of man and sexual selection]. Moskva: Kniga po Trebovaniyu, 464 p. [in Russian].
- Fridman, E. P.** (1985). *Zanimatel'naya primatologiya* [Interesting primatology]. Moskva: Znanie, 192 p. URL: <http://bourabai.ru/library/primatology23.htm> [in Ukrainian].
- Ghalkin, O. Ju., & Titova, L. O.** (2018). *Osnovy evolucijnoji teoriji: Navchalnyj posibnyk z dyscypliny «Biologhija rozvytku ta osnovy evolucijnoji teoriji» dlja studentiv specialnosti 162 – Biotekhnologhiji ta bioinzhenieriji specializaciji «Promyslova biotekhnologhija»*. [Fundamentals of evolutionary theory: Study guide] Kyjiv: KPI imeni Ighorja Sikorsjogho, 121 p. (elektronne vydannja). URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/25110/1/Osnovy.pdf> [in Ukrainian].
- Ghaponenko, A. V.** (2006). *Zaghaljna ekologhija*. Lekciji dlja studentiv I kursu. [General ecology. Lectures for 1st year students] URL: <http://ibib.ltd.ua/antropogenez-22206.html>. [in Ukrainian].
- Ghermanjuk, O. V.** (2012). *Teorija kreacionizmu: osnovni ideji ta problemy vprovadzhennja v Ukrajinu* [Theory of creationism: main ideas and problems of implementation in Ukraine]. URL: https://eprints.oa.edu.ua/1410/1/Hermanjuk_060712.pdf [in Ukrainian].
- Ghomlja, L. M.** (2011). *Evolucijne vchennja. Dlja studentiv biologhichnykh specialnostej vyshhykh navchalnykh zakladiv* [Evolutionary teaching. Textbook for students of biological specialties of universities]. Poltava: ASMI, 136 p. [in Ukrainian].
- Ghorobecj, L.** (2021). *Sliduj za rozbytym cherepom. Istorija evoluciji skeletal* [Follow the broken skull. History of skeletal evolution] Kyjiv: Vikhola, 336 p. [in Ukrainian].
- Gubernatorova, L. I.** (2016). *Yestestvennonauchnaya kartina mira: uchebnoe posobie*. [Natural science picture of the world: textbook]. Vladimir: Izd-vo Vladimirs'kogo gosudarstvennogo universiteta, 226 p. [in Russian].
- Junker R., & Sherer Z.** (2013). *Evolucija: krytychnyj pidruchnyk* [Evolution: a critical textbook]. Ternopilj: Mandrivecj, 332 p. [in Ukrainian].
- Kolchinskiy, E. I.** (2015). *Yedinstvo evolyutsionnoj teorii v razdelenom mire XX veka*. [The unity of evolutionary theory in the divided world of the 20th century]. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 824 s. [in Russian].
- Kondratjuk, S. Ja.** (2007). Vdjachni nashhadky slavetnogho pryrodoznavcja majutj perevagh y u XXI stolitti (do 300-richchja vid dnja narodzhennja Karla Linneja). [Grateful descendants of the famous naturalist have advantages in the XXI century (to the 300th anniversary of the birth of Carl Linnaeus)] *Ukrajins'kyj botanichnyj zhurnal – Ukrainian botanical journal*. T. 64, (5), 629–633. [in Ukrainian].
- Markov, A.** (2015). *Evoljutsiya cheloveka. Kniga pervaya: Obez'yany, kosti i geny*. [Human evolution. Monkeys, bones and genes]. Moskva: Ast 464 p. URL: https://batrachos.com/sites/default/files/pictures/Books/Markov_2011_E%60voljutsiya%20cheloveka_1_Obez'yany%60,kosti%20i%20geny%60.pdf. [in Russian].
- Martenko, O. L., & Pavlyshyn O. I.** (2019). Vzaemozv'jazok myslennja svidomosti ta movy v koncepcijakh antychnykh myslyteliv. [Interrelationship of thinking, consciousness and language in the concepts of ancient thinkers] *Jurydychna psykholohija – Legal psychology*, (2), 31–38. DOI: <https://doi.org/10.33270/03192502.31>. [in Ukrainian].
- Polovka, S. Gh.** (2013). *Perekhrestja pryrodnychnykh nauk* [Crossroads of natural sciences]. *Gheopolityka i ekogheodynamika rehioniv – Geopolitics and ecogeodynamics of regions*, T. 9, (2), 161–169. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/1629/1/1_%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%85%D1%80%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA.pdf [in Ukrainian].
- Pomaghajbo, V. M., Petrushov, A. V., & Vlasenko, N. O.** (2015). *Osnovy antropoghenezu*. Pidruchnyk dlja studentiv vyshhykh navchalnykh zakladiv. [Fundamentals of anthropogenesis. Textbook for university students]. Kyjiv: «Akademvydav», 176 p. [in Ukrainian].
- Popravko, O. V.** (2016). *Antropologhija: navchalnyj posibnyk*. [Anthropology: a textbook for students]. Melitopolj: Vyd-vo MDPU im. Boghdana Khmeljnyckjogho, 285 p. [in Ukrainian].
- Rokhlina, M. L.** (1936). Linney i ego «Sistema prirody». [Linnaeus and his «System of Nature»] *Nauka i zhizn – Science and Life*, (6). URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/32022>. [in Russian].
- Sabadys'hyn, R. O., & Bukhaljs'ka, S. Je.** (2008). *Medychna biologhija: Pidruchnyk dlja studentiv vyshhykh medychnykh navchalnykh zakladiv I ta II rivniv akredytaciji*. [Medical biology: A textbook for

.....
students of higher medical educational institutions of I and II levels of accreditation]. Vinnycja: Nova knygha, 368 p. [in Ukrainian].

Salo, I. (2014). Antropoghenez jak kosmologichno obumovlena evoljucija zhyttja na zemli [Anthropogenesis as a cosmologically conditioned evolution of life on earth]. *Svitoghljad – Filosofija – Religijija – Worldview – Philosophy – Religion*. Zbirnyk naukovykh pracj, (5), 114–122. [in Ukrainian].

Segheda, S. P. (2001). *Antropologhija: navchaljnyj posibnyk dlja studentiv ghumanitarnykh specialjnostej vyshhykh navchaljnykh zakladiv*. [Anthropology: a textbook for students of specialized humanitarian universities] Kyjiv: Lybidj, 335 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seheda_Serhii/Antropolohiia.pdf [in Ukrainian].

Sheljagh-Sosonko, Ju. R. (2008). Bioriznomanitnistj: koncepcija, kuljtura ta rolj nauky [Biodiversity: concept, culture and role of science]. *Ukrajinsjkyj botanichnyj zhurnal – Ukrainian botanical journal*, T. 65 (1), 3–25. [in Ukrainian].

Shustova, O. B., & Sydorov, Gh. N. (2009). *Evoljucionizm i kreacionizm: nauka chy filosofija?* [Evolutionism and creationism: science or philosophy?] Omsjk: Izdatelstvo FGhTU VPO OmGhAU, 200 p. URL: <http://ibib.ltd.ua/osmyslenie-sinteticheskogo-podhoda-voprosu-17852.html> [in Ukrainian].

Skorbach, I. (2013). *Pokhodzhennja zhyttja na zemli* [Origin of life on earth.]. Materialy XVIII Mizhnarodnoji naukovy-praktychnoji internet-konferenciji «Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretjogho tysjacholittja u krajinakh SND». URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/154> [in Ukrainian].

Sorokina, S. I., Tashbajeva, E. N., & Rashydova, Ch. R. (2018). Molekuljarno-ghenetychni ta biokhimichni dokazy evoljuciji [Molecular-genetic and biochemical evidence of evolution]. *Naukovi zapysky ekologichnoji laboratoriji Umansjkogho derzhavnogho pedaghoghichnogho universytetu – Scientific notes of the ecological laboratory of the Uman State Pedagogical University*. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/9404/1/Sorokina%202018.pdf> [in Ukrainian].

Sytnyk, K. M. (2009). Evoljucija evoljucijnoji ideji (do juvileju Ch. Darvina) [Evolution of the evolutionary idea (on the anniversary of Charles Darwin)]. *Ukrajinsjkyj botanichnyj zhurnal – Ukrainian botanical journal*, T. 66, (1), 3–13. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 01.12.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.03.2023 р.

Людмила Гуцало

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: lyudmilagucalo@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2627-3520>ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3577632>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58121434100&origin=recordPage>**Становище римлянки у I столітті н. е.**

Анотація. Мета статті – на основі аналізу різнопланової історіографічної літератури всебічно дослідити становище римлянки в I ст. н. е. **Методологія дослідження.** Методологічну основу статті склали принципи науковості, історизму, об'єктивності, системності, міждисциплінарного підходу. Застосовано методи аналізу та синтезу. Кожен із цих методів у конкретній ситуації був результативним. Використання наукової методології забезпечило об'єктивне висвітлення означеної проблематики. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що авторкою комплексно досліджено проблему участі римлянок у суспільному та політичному житті держави. Крім того, проаналізовано основні заходи соціально-політичної сфери та типології притаманних жіноцтву ролей на основі співставлення матеріалів різних джерел. Закцентовано увагу на виявленні оціночних суджень римських авторів, ставленні римського суспільства як до особистостей жінок, так і до їх діянь. **Висновки.** У I ст. римські жінки не тільки виховували своїх дітей, але й були готові брати активну участь у громадському та політичному житті держави поряд із чоловіками. Римлянки знатного стану пробивалися в чоловічий простір римської політики і вимагали визнання, рівності та лідерства. Найвпливовішими були матері імператорів, а вже потім дружини. Імператор Цезар Август робив спроби, хоча й безуспішні, обмежити жіночу активність шляхом реанімації традиційних республіканських цінностей, які базувалися на уявленні про жінку як дружину і продовжувачку роду, можливості і обов'язки якої не виходили б за межі приватної сфери. У період принципату у жінок, пов'язаних із імператорською сім'єю, з'являються важелі впливу на прийняття політичних рішень. Будучи залученими до імперської пропагандистської політики, вони змогли набути особистого авторитету в римському суспільстві.

Ключові слова: античне суспільство, ґендер, емансипація, жінка, матрона, принципат, Римська імперія.

Постановка проблеми. У сучасній науці значної уваги приділяється вивченню окремих соціальних груп, зокрема й виокремлених за ґендерним принципом. Інтерес до цієї сфери історичного знання виникає у зв'язку з сучасним місцем жіноцтва в соціальній структурі. Сучасна європейська цивілізація була створена на основі античної і закономірно увібрала в себе багато її рис. Порушена в дослідженні проблема сприятиме зрушенню ґендерних стереотипів й упереджень у сучасному суспільстві, адже, не дивлячись на віддаленість часів існування Стародавнього Риму від сучасності, деякі установки, виявлені в дослідженні античного суспільства, залишаються актуалізованими й сьогодні.

Аналіз досліджень та публікацій. Означена тематика є актуальною в сучасному науковому дискурсі, викликає дослідницький інтерес. В українській історіографії цей напрям набуває окреслень, його становлення певною мірою проходить під впливом зарубіжних науковців.

Представницям імператорської сім'ї: дружинам, донькам і передусім матерям римських імператорів, – присвячені монографічні дослідження Кетрін Едвардс (Edwards, 1993), Емми Саутон (Southon, 2019), Річарда Баумана (Bauman, 1992). Автори аналізують не лише впливову та маніпулятивну роль римських жінок у державних, законодавчих та громадських справах, а й появу жіночих політичних та визвольних рухів. Показано, що історія римських жінок у той період характеризується цілісністю та безперервністю, неухильним розширенням їхньої ролі в суспільних справах.

Низка науковців досліджували окремі постаті римської історії. Так, Агріппіні – матері Нерона, дружині Клавдія, сестрі Калігули – присвячені монографії Емми Саутон (Southon, 2019; Southon, 2023) та Ентоні Барретта (Barrett, 1996a; Barrett, 1996b). Також Барретт реконструює портрет Лівії – дружини першого римського імператора, Цезаря Августа, і матері другого, Тиберія (Barrett, 2002). Деякі історики, як наприклад, Елізабет Бартман (Bartman, 1999),

.....
вважають, що художній образ Лівії був відображенням концепції сучасників про появу нової соціальної ролі й нового для жінки статусу в політичному житті Імперії. Міріам Гріффін досліджувала правління Клавдія, значне місце в біографії якого займали його відносини з дружинами (Griffin, 1990). Наукові розвідки Лео Пеппе представляють цікавий міждисциплінарний підхід до визначення правового статусу жінки в римському суспільстві (Perre, 2016; Perre, 1984). Томас Шпет розглядав можливості реального жіночого впливу на політичні процеси в Римській імперії. Він не вважає ранню історію Римської імперії періодом «жіночого правління». На його думку, жінки могли втручатися в політику, але це було обумовлено не прагненням їх до влади та могутності, а бажанням зміцнити авторитет та статус сім'ї (Späth, 1994). Загалом становище римлянки у I ст. потребує вивчення й узагальнень.

Мета статті – на основі аналізу різнопланової історіографічної літератури всебічно дослідити становище римлянки у I ст.

Виклад основного матеріалу. Римлянка впродовж усього свого життя підпорядковувалася. Спочатку була батьківська влада (*patria potestas*) над донькою, потім – влада чоловіка (*manus*) над дружиною, а після їх смерті вона перебувала під опікою (*tutela mulierum*) найближчого родича за чоловічою лінією – агната. (Förtsch, 1935, р. 29–30). Необхідність постійної опіки над жінкою пояснювалась тим, що вона не могла самостійно приймати рішення через свою «жіночу природу».

За давньоримською традицією усе життя жінки проходило в межах фамілії (*familia*). Її життя суттєво різнилося від життя чоловіка і за сферою діяльності, і за нормами поведінки та дозвіллям. Ще Колумелла зазначав, що «домашня робота була долею матрони, бо батьки сімейств, повернувшись додому після громадської діяльності, відкладали всі турботи» (Perre, 1984, р. 71).

Сфера самореалізації римлянки, як і гречанки, обмежувалася. Усі її жіночі чесноти були пов'язані з сім'єю. Вона пряла вовну, допомагала чоловікові та була покірною (Гуцало, 2022; Hutsalo, 2022).

З раннього віку римській дівчинці наголошували, що її головна роль – бути гарною дружиною, господинею, вірною товаришкою свого чоловіка, підкорятися та поступатися йому. Після одруження чоловіки користувалися практично необмеженим пануванням стосовно своєї дружини.

Аж до кінця I ст. до н.е. чоловік, за законом, міг убити свою дружину за подружню зраду. За певних обставин дружина могла бути засуджена на смерть, навіть якщо її не спіймали на місці злочину. Підставами для розлучення могли стати упертість і «погана поведінка» дружини. Виховання дітей та ведення домашнього господарства було лише частиною всіх обов'язків жінки. На неї покладалися сімейні справи. Умови соціальної активності жінок залишали бажати кращого: через традиційні уявлення про нестійку ментальну систему жінки вона не могла виступати в суді, приймати рішення, що впливають на долю суспільства.

Зазначимо, що у пізньореспубліканський період, зокрема у I ст. до н.е., для римських аристократок характерна політична активність, вони намагалися публічно впливати на ситуацію у республіці. Серед них: мати Марка Брута – Сервілія, дружина Марка Антонія – Фульвія, донька відомого оратора Гортензія – Гортензія та інші. Німецький історик Фрідріх Мюнцер демонстрацію політичної активності цих аристократок називає політичним вакуумом (Münzer, 1920, р. 358). Набуття римлянками певної частки свобод, їх участь у політичному житті країни можна пояснити кризою римського суспільства в період формування монархічної системи.

Емансипація матрон була хаотичною, вважалася синонімом загального падіння моральності й однією з причин падіння Республіки. Тому новий політичний лад намагався поставити цю силу під контроль, вважаючи нівелювання її проявів запорукою стабільності.

Варто зауважити, що укладання Октавіаном Августом нової системи політичної влади – монархічної – посприяло возвеличенню його фамілії над іншими та формуванню імператорського дому. Все політичне життя країни звужувалося до кола монаршої родини, де зі зрозумілих причин головну роль відігравали особи імператорської фамілії. Тому простежується продовження традиції Пізньої республіки обговорювати політичне життя саме в родинному колі, оскільки громадське життя країни залишалося закритим для жіноцтва.

Найвпливовішою жінкою епохи Августа була Лівія Друзілла. Вона стала не лише його дружиною, а й матір'ю імператора Тиберія, бабусею імператора Клавдія, прабабусею імператора Калігули і прапрабабусею імператора Нерона. Особистість Лівії вельми неоднозначна, проте ця жінка мала очевидний вплив. Лівія певною мірою визначала династичну політику імператора Августа, схиляючи його при виборі спадкоємця на бік свого сина – Тиберія (Suet. Tib., 12–13). Говорячи про її постать, варто згадати про велике значення, яке Лівія мала для принцепса. Це можна оцінити за кількістю почесностей, які були надані їй як за життя Августа, так і після його смерті. Так, за життя чоловіка вона отримала від нього повну правоздатність і

особисту недоторканість, а згодом, після смерті імператора, стала першою жрицею культу Божественного Августа (Dio., XLIX, 38, 1).

За заповітом чоловіка Лівію зараховано до роду Юліїв і вона отримала ім'я Августі. «Неабиякі лестоці виявляли сенатори ... перед Августом. Одні вважали, що її слід іменувати матір'ю, інші – матір'ю батьківщини», – зазначає Тацит (Тас. Ann., I, 14). Самостійний культ Лівії переривається вже у II ст. (Barrett, 2002, p. 224).

Політична роль Лівії за Августа полягала в тому, що вона впродовж усієї кар'єри імператора виступала як його головна радниця, цікавилася державними справами. Дружина принцепса мала безсумнівний авторитет, особливий статус у суспільстві. Вона влаштовувала пишні домашні прийомі, реалізуючи при цьому свій вплив і владу, була заступницею тих, хто потребував цього.

У «Анналах» Тацита вона наділена виключно позитивними характеристиками, як порядна дружина, гарна мати і просто вихована жінка: «Святість домашнього вогнища вона оберігала за старовинним звичаєм, була привітною, ніж було заведено в жінок у давнину; була велелюбною матір'ю, поблажливою дружиною і вправною помічницею у хитромудрих задумах чоловікові і вдавано потурала синові» (Тас. Ann., V, 1).

Після зведення на престол свого сина у руках Лівії зосередилася величезна влада, Тиберій змушений був рахуватися з її думкою. Але сподівання матері на спільне з сином управління державою не виправдалися. «...Він не визнавав своєю співправителькою і не міг відкараскатися її зазіхань, бо ж саму владу він отримав як дарунок від неї» (Тас. Ann., IV, 57). Поступово їх стосунки стали погіршуватися, він став обмежувати надані Лівії почесті і став правити самостійно.

Тиберій неодноразово стверджував, що «почесті жінкам слід всіляким чином обмежувати, що він буде дотримуватися такої ж міри в усьому, чим його самого буде наділено, а насправді, охоплений заздрощами і вважаючи, що звеличення матері принижує його самого, він не дозволяв призначати їй ліктора і навіть заборонив споруджувати жертovníк Удочеріння і все таке інше» (Тас. Ann., I, 14).

Ентоні Барретт поділяє думку античних істориків, що Лівія як дружина першого римського імператора Цезаря Августа і мати другого – Тиберія, мала надзвичайний для жінок того часу вплив (Barrett, 2002).

Історикиня Елізабет Бартман вважає, що образ Лівії в римській літературі був відображенням концепції сучасників про появу нової соціальної ролі, нового для жінки статусу в політичному житті Римської імперії. Уже в період принципату у жінок, пов'язаних із імператорською сім'єю, з'являються важелі впливу на прийняття політичних рішень (Bartman, 1999, p. 22).

У I ст. у Римі безпрецедентного для жінки рівня влади досягла Агріппіна Молодша. За Тацитом, Агріппіна підкорила Клавдія своїй волі, і «своїми підступами й витівками штовхала Клавдія до найжорстокіших дій» (Тас. Ann., XII, 59). Історик критично ставиться до Агріппіни, характеризуючи її, він часто вказує на неприборканість, лицемірство, розпусту, владолюбство: «честь, порядність, сором – усе це ніяк не зіставляється з владою» (Тас. Ann., XII, 65), називає її одержимою «усіма пороками безмежного владолюбства, що знаходило підтримку у Палланта» (Тас. Ann., XIII, 2). Вона не побоялася отруїти Клавдія, бо «бажала синові дати верховну владу, але перенести його владування не могла б» (Тас. Ann., XII, 64).

Але незабаром Нерон, за повідомленнями Тацита та Светонія, мав захищатися від владолюбства своєї матері, і не знайшов кращого способу, як убити її (Тас. Ann., 13, 20, 3; 14, 3–13; Suet. Nero, 34.1).

Відповідно до античних джерел, Агріппіна досягла свого успіху шляхом змови проти свого брата – імператора Калігули, отруїла свого чоловіка – імператора Клавдія, і контролювала свого сина – імператора Нерона, переспавши з ним. Але Ентоні Барретт, спираючись на археологічні, нумізматичні та історичні дані, стверджує, що Агріппіні дали неправильну оцінку. Зокрема, зазначає, що попри свою амбітність вона пробилася завдяки здібностям і рішучості, а не сексуальній привабливості, і її політичний внесок у той час був позитивним. Барретт вважає єдиною справжньою невдачею Агріппіни її сина. Це чудовисько, яке вона сама створила, вбило її за жажлих і насильницьких обставин (Barrett, 1996b).

У текстах римських істориків Агріппіна постає як чоловікоподібна жінка, яка прагне влади. У її руках імператор Клавдій був «іграшкою», бо був людиною з обмеженими розумовими здібностями (Späth, 1994). Але погодимось із думкою Кетрін Едвардс, що до аналізу подібних речей варто ставитись із обережністю, оскільки римська аристократія, бажаючи висловити своє незадоволення принцепсом, часто фокусувала увагу на його схильності потрапляти під вплив жінок, бо легко було підірвати авторитет імператора, насміхаючись над ним за те, що ним керують або підступна дружина, або владна мати (Edwards, n. d.).

Висновки. Отже, можна стверджувати, що римські жінки не тільки виховували своїх дітей, але й були готові брати активну участь у громадському та політичному житті держави поряд із чоловіками. Римлянки знатного стану пробивалися в чоловічий простір римської політики і вимагали визнання, рівності та лідера. Найвпливовішими були матері імператорів, а вже потім дружини.

Перший представник принципату – імператор Цезар Август робив спроби, хоча й безуспішні, обмежити жіночу активність шляхом реанімації традиційних республіканських цінностей, які базувалися на уявленні про жінку як дружину і продовжувачку роду, можливості і обов'язки якої не виходили б за межі приватної сфери.

У період принципату у жінок, пов'язаних із імператорською сім'єю, з'являються важелі впливу на прийняття політичних рішень. Будучи залученими до імперської пропагандистської політики, вони змогли набути особистого авторитету в римському суспільстві.

Подяка. Авторка статті щиро вдячна всім учасникам редакційної колегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Гуцало, Л. (2022). Генеза ґендерної рівності в Стародавній Греції. *Літопис Волині*, 3, 199–204. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.32>
- Светоній, Транквіл. (2012). *Життєписи дванадцяти цезарів* / перекл. П. Содомори. Львів: СПОЛОМ, 280 с.
- Таціт, К. (2013). *Аннали. 3 часу відходу божественного Августа* / пер. О. Кислюк. Київ: Український письменник, 700 с.
- Barrett, A. (1996b). *Agrippina: sex, power, and politics in the early Empire*. New Haven: Yale University Press. 330 p.
- Barrett, A. (1996a). *Agrippina: Mother of Nero*. London: B.T. Batsford. 360 p.
- Barrett, A. (2002). *Livia : First Lady of Imperial Rome*. New Haven & London: Yale University Press. 425 p.
- Bartman, E. (1999). *Portraits of Livia: Imaging the Imperial Woman in Augustan Rome*. New Haven: Cambridge University Press. XXIV + 242 p.
- Bauman, R. A. (1992). *Women and Politics in Ancient Rome*. London: Routledge. 294 p.
- Dionis, Cassi Cocceiani (1890). *Historia Romana*. V. I–V. Dindorf. Lps., Teubner. 369 p.
- Edwards, C. (1993) *The politics of immorality in ancient Rome*. Cambridge. 244 p.
- Edwards, C. (n.d.) *Women and Power: The Empresses of Ancient Rome*. URL: <http://www.bbc.co.uk/programmes/articles/4jflWp2sbv2J1xcHq6pKN3J/women-and-power-the-empresses-of-ancient-rome>.
- Förtsch, B. (1935). *Die politische Rolle der Frau in der römischen Republik*. Stuttgart. 126 p.
- Griffin, M. (1990). Claudius in Tacitus. *Classical Quarterly*, 40 (2), 482–501. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0009838800043056>
- Hutsalo, L. (2022). The role of women in the social and political life of Ancient Athen. *Grail of Science*, 16, 582–584. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.06.2022.101>
- Münzer, F. (1920). *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart. 358 p.
- Peppe, L. (1984). *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*. Milano: Giuffrè. 182 p.
- Peppe, L. (2016). *Civis Romana. Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenenza e dell'identità femminili in Roma antica*. Lecce: Grifo, 510 p.
- Southon, E. (2019). *Agrippina: The Most Extraordinary Woman of the Roman World*. New York: Pegasus Books. 222 p.
- Southon, E. (2023). *A Rome of One's Own: The Forgotten Women of the Roman Empire*. Abrams Press. 320 p.
- Späth, Th. (1994). «Frauenmacht» in der frühen römischen Kaiserzeit? Ein kritischer Blick auf die historische Konstruktion der «Kaiserfrauen». *Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt*. Köln & al., pp. 159–205.

Liudmila V. Hutsalo

Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The Status of the Roman Woman in the 1st Century AD

Abstract. The purpose of the article is to comprehensively investigate the status of Roman women in the 1st century AD based on the analysis of various historiographical literature. The

methodology of the research is based on the principles of scientificity, objectivity, systematicity, historicism, interdisciplinary approach and also includes methods of analysis and synthesis. Each of them was effective in a specific situation. The use of scientific methodology provided an objective coverage of the mentioned issues. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that the author comprehensively examines the problem of the participation of Roman women in the social and political life of the state. In addition, the main measures of the socio-political sphere and the typology of roles inherent in women were analyzed based on the comparison of materials from various sources. Attention is focused on revealing the evaluative judgments of Roman authors, the attitude of Roman society both to the personalities of women and to their actions. **Conclusions.** In the 1st century Roman women not only raised their children, but were also ready to take an active part in the public and political life of the state alongside men. Roman women of noble status made their way into the male space of Roman politics and demanded recognition, equality and a leader. The most influential were the mothers of the emperors, and only then the wives. The emperor Caesar Augustus made unsuccessful attempts to limit women's activity by reviving traditional republican values, which were based on the idea of a woman as a wife and the continuation of the family, whose opportunities and duties would not go beyond the private sphere. During the period of the Principate, women connected to the imperial family gain leverage over political decision-making. Being involved in the imperial propaganda policy, they were able to acquire personal authority in Roman society.

Key words: ancient society, gender, emancipation, woman, Matrona, Principate, Roman Empire.

References:

- Barrett, A. (1996b). *Agrippina: sex, power, and politics in the early Empire*. New Haven: Yale University Press. 330 p. [in English].
- Barrett, A. (1996a). *Agrippina: Mother of Nero*. London: B.T. Batsford. 360 p. [in English].
- Barrett, A. (2002). *Livia : First Lady of Imperial Rome*. New Haven & London: Yale University Press. 425 p. [in English].
- Bartman, E. (1999). *Portraits of Livia: Imaging the Imperial Woman in Augustan Rome*. New Haven: Cambridge University Press. XXIV + 242 p. [in English].
- Bauman, R. A. (1992). *Women and Politics in Ancient Rome*. London: Routledge. 294 p. [in English].
- Dionis, Cassi Cocceiani (1890). *Historia Romana*. V. I–V. Dindorf. Lps., Teubner. 369 p. [in Spanish].
- Edwards, C. (1993) *The politics of immorality in ancient Rome*. Cambridge. 244 p. [in English].
- Edwards, C. (n. d.) *Women and Power: The Empresses of Ancient Rome*. URL: <http://www.bbc.co.uk/programmes/articles/4jflWp2sbv2J1xcHq6pKN3J/women-and-power-the-empresses-of-ancient-rome>. [in English].
- Förtsch, B. (1935). *Die politische Rolle der Frau in der römischen Republik*. Stuttgart. 126 p. [in German].
- Griffin, M. (1990). Claudius in Tacitus. *Classical Quarterly*, 40 (2), 482–501. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0009838800043056> [in English]
- Hutsalo, L. (2022). Geneza gendernoi rivnosti v Starodavnii Hretsii [Genesis of gender equality in Ancient Greece]. *Litopys Volyni – Chronicle of Volyn*, 3, 199–204. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.32> [in Ukrainian].
- Hutsalo, L. (2022). The role of women in the social and political life of Ancient Athen. *Grail of Science*, 16, 582–584. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.06.2022.101> [in English].
- Münzer, F. (1920). *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart. 358 p. [in German].
- Peppe, L. (1984). *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*. Milano: Giuffrè. 182 p. [in Italian].
- Peppe, L. (2016). *Civis Romana. Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenenza e dell'identità femminili in Roma antica*. Lecce: Grifo, 510 p. [in Italian].
- Southon, E. (2019). *Agrippina: The Most Extraordinary Woman of the Roman World*. New York: Pegasus Books. 222 p. [in English].
- Southon, E. (2023). *A Rome of One's Own: The Forgotten Women of the Roman Empire*. Abrams Press. 320 p. [in English].
- Späth, Th. (1994). «Frauenmacht» in der frühen römischen Kaiserzeit? Ein kritischer Blick auf die historische Konstruktion der «Kaiserfrauen». *Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt*. Köln & al., pp. 159–205. [in German].
- Svetonii, Trankvill (2012). *Zhyttiepysy dvanadtsiaty tsezariv [Biographies of twelve Caesars] / perekl. P. Sodomory*. Lviv: SPOLOM, 280 s. [in Ukrainian].
- Tatsit, K. (2013). *Annaly. Z chasu vidkhodu bozhestvennoho Avgusta [Annals. Since the departure of the divine Augustus] / per. O. Kysliuk*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, 700 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 03.12.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.03.2023 р.

Олексій Балух

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: a.balukh@chnu.edu.ua

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-8091-8118>

Північні волості Молдавії у зовнішній політиці Яна III Собеського (1683–1696 рр.)

Анотація. *Мета* розвідки полягає у висвітленні на основі аналізу джерел і монографічної літератури воєнно-політичного становища північних теренів Молдавії (Чернівецької та Хотинської волостей) у період молдавських походів Яна III Собеського у 1683–1696 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах конкретно-історичного підходу – історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності і системності, а також на методах аналізу та синтезу, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у комплексному дослідженні перебігу та наслідків збройного протистояння польсько-литовсько-козацьких та турецько-татарсько-молдавських військ на прикордонних з Польщею територіях Чернівецької та Хотинської волостей у 1683–1696 рр. **Висновки.** У другій половині XVII століття загострилося суперництво між Туреччиною і Польщею в Центральній-Східній Європі. Молдавія продовжувала залишатися у васальній залежності від Порту. Польський король Іван III намагався утримати Молдавію у сфері свого впливу, здійснюючи молдавські походи. На території Чернівецької та Хотинської волостей польські, литовські та козацькі війська, з одного боку, і турецько-татарські війська, з іншого, вели постійні військові дії, завдавши цим землям значних збитків, руйнувань і пограбувань. Хотинська фортеця перестала відігравати стратегічну роль, а її роль як форпосту на польсько-молдавському кордоні тимчасово занепала. Отже, буковинські землі стали ареною боротьби між Османською імперією та Річчю Посполитою, оскільки обидві країни протягом 1683–1696 років прагнули поширити свою владу на Молдавію, а відтак і на територію Північної Буковини.

Ключові слова: Молдавія, військово-політичні відносини, Річ Посполита, Османська імперія, Чернівецька і Хотинська волості, буковинські землі, Ян III Собеський.

Постановка проблеми. У 1683–1699 рр. у Європі розгорнулось масштабне протистояння між Османською імперією та Священною Лігою як союзу провідних європейських країн. На боці Ліги періодично воювала і Молдавія, землі якої стали одним із напрямків походів короля Речі Посполитої Яна III Собеського у 1683–1696 рр. Молдавська держава продовжувала перебувати у васальній залежності від Порту, але прагнула її позбутись. Далеко не останню роль у цих подіях відіграла територія північномолдавських волостей, яка стала плацдармом для молдавських походів. Війна завершилась поразкою Османської імперії і призвела до перерозподілу земель та впливу в Європі. Усвідомлення того, яку роль при цьому відігравали буковинські землі та які процеси відбувались тут у вказаний період, є важливим для розуміння ситуації, що склалась.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Упродовж останніх десятиліть дослідники чимраз більше звертаються до проблем, пов'язаних із воєнно-політичною історією Північної Буковини. Зокрема, окремі питання, що стосуються молдавських походів Яна III Собеського, ставали об'єктом наукових пошуків М. Марковича (Markowicz, 2013), Л. Семьоновой (Семенова, 2006), О. Масана (Масан, 2005), В. Василевського (Wasilewski, 2002) та ін. Однак на сьогодні ще немає вичерпної монографії щодо порушеної проблематики. Для об'єктивного дослідження перебігу бойових дій та їх наслідків для регіону використано «Літопис Землі Молдавської» І. Некулче (Neculce, 1990), збірники молдавських документів (Bogdan, 1900; Hodoş, 1912), а також козацькі літописи (Величко, 1991; Скаба, 1971).

Мета статті – розкрити перебіг та характер бойових дій на території північних теренів Молдавії (Чернівецької та Хотинської волостей) у 1683–1696 рр., показати їх руйнівні наслідки для населення та економіки краю.

Виклад основного матеріалу. Після захоплення Османською імперією Поділля у 1672 р. у держав Центрально-Східної Європи постало питання боротьби з агресією Порту, у результаті якої Молдавія, зорема її північні волості, опинилися в її епіцентрі. Вона велася між Портою та Річчю Посполитою за молдавський господарський престол, а також Портою та державами «Священної Ліги» (антиосманська коаліція Габсбургської імперії, Польщі та ін., утворена 5 березня 1684 р. у Лінці) за владу у Східній, Південно-Східній та Центральній Європі. Так,

упродовж 80-х–90-х рр. XVII ст. Молдавія, зокрема її північні волості, перетворилася на сировинну базу для іноземних військ, на вимушеного союзника, а також – полем військових дій.

У 1683 р. розпочалася війна Османської імперії з Австрією, яку підтримала Річ Посполита. Загалом на початку війни сформувалося два основних напрямки дій союзників: імперія Габсбургів воювала з османами в Угорщині, Річ Посполита зосередила свою увагу на Молдові. У віденському поході на боці Порти у 1683 р. взяли участь також господарі Молдавії, Валахії і Трансильванії (Cantacuzino, 1997, с. 238), незважаючи на невдалі спроби відкупитися. У похід разом із молдавськими військами на чолі з господарем Г. Дукою виступили декілька козацьких полків. Проте 12 вересня союзні війська, очолювані польським королем Яном III Собеським, розгромили османів під Віднем і перейшли у наступ, внаслідок якого 7–9 жовтня завдали поразки туркам під Парканами (Драгнев, 1987, с. 230–231).

Окрилений віденським успіхом, Ян III Собеський повинен був вирішити, як використати цю перемогу в своїй подальшій політиці. У війні з Портою амбіції польського монарха сягали значно далі, ніж повернення втрачених у 1672 р. Поділля та Правобережної України. Він розглядав можливість підпорядкувати Речі Посполитій Дунайські князівства, зокрема Молдавію, Валахію, Трансильванію і навіть Угорщину. Основою цих планів, безсумнівно, була династична політика, згідно з якою Ян III прагнув забезпечити успадкування польського престолу своєму старшому синові, князю Якубу (Wójsik, 1983, с. 355–356). Посадження Якуба Собеського на престол однієї з вищезгаданих країн посилювало б позиції молодого князя в майбутньому змаганні за владу в Речі Посполитій. Зокрема, пріоритет надавався сусідній з Річчю Посполитою Молдавії, забезпечення виходу до Чорного моря, що мало надолужити втрачену можливість розширення виходу до Балтійського моря та компенсувати втрачені землі на сході, захоплені Московією. У королівських планах захоплення Молдавії могло призвести до створення своєрідного буфера, який, відділяючи Кримське ханство від Туреччини, прискорив би розпад останньої (Marcowicz, 2013, с. 178–179). На нашу думку, завоювання молдавського трону мало також зміцнити позиції Яна III в самій Польщі, проте поразка Порти під Віднем не означала завершення війни, оскільки у османів було ще достатньо сил для її продовження. Також початок військових дій саме у Молдавії змусив би Порту стягнути туди значні турецько-татарські сили, що так само полегшило б становище австрійських військ, а опір османських сил на молдавських землях був добре організований, оскільки вони прагнули не допустити наближення польських військ до Валахії і переправ на Дунаї.

У цьому ж 1683 р. у самій Молдавії активізували свою діяльність партизанські загони. За словами молдавського літописця, вони, очолювані братами Бренеску, які належали до молдавських бояр, зайняли північнобуковинські землі з містом Чернівці, перетворивши їх на плацдарм для майбутніх нападів вглиб Молдавії та сусіднє Поділля (Neculce, 1990, с. 304; Масан, 2009, с. 41). Автор вважає, що це були збіднілі представники молдавського боярства, які здобували собі засоби для існування шляхом нападу і пограбування османських обозів та купецтва, які прямували до Кам'янця-Подільського, а їхня діяльність саме у північномолдавській Чернівецькій волості стала можливою, оскільки значна частина молдавських військ знаходилася поза межами держави у поході на Відень з господарем Г. Дукою і не могла завадити їм.

Найближчим військовим завданням польського короля після віденської перемоги стало загарбання Молдавії та забезпечення блокади османського гарнізону у Кам'янці-Подільську. Похід у Молдавію повинен був очолили экс-господар Стефан Петричейку, який емігрував у Польщу ще в 1673 р. Проте наявні в його розпорядженні військові сили були досить обмеженими. За деякими даними, у 1679 р. поляки видали платню лише для 680 «волохів», тобто молдаван (Трубочанінов, 2001, с. 29), які, очевидно, перебували у Польщі разом із С. Петричейку.

Напередодні свого вступу у війну з Портою Ян III Собеський здійснив вербування добровольців, які склали основу козацьких військ, направлених у Молдавію. Так, упродовж 1683 р. сформовано декілька козацьких полків чисельністю близько 5–6 тис. осіб (Чухліб, 2008, с. 164–165).

Військо С. Петричейку складалося з польсько-волоських кінних частин під орудою полковника С. Демидецького та козаків на чолі з гетьманом Степаном Куницьким. Виправа до Молдавії розпочалася восени 1683 р. У результаті спільних дій польсько-молдавських і козацьких частин С. Петричейку практично без бою захопив столичні Ясси. Розвиваючи успіх, основна частина війська на чолі з гетьманом С. Куницьким рушила на Буджак та розорила його (Neculce, 1990, с. 304–305; Дам'ян, 2008, с. 98). Очевидно, вони не зустріли значного опору, оскільки підрозділи буджацьких татар разом з османською армією брали участь у війні зі Священною Лігою.

Незважаючи на успіхи С. Петричейку та С. Куницького, господар Г. Дука повертається до Молдавії, маючи усі підстави знову відновити втрачені позиції. Наприкінці грудня він з'явився у своєму маєтку в Домнештах, проте був несподівано атакований корогами А. Демидецького

.....
(Власова, 1980, с. 29). Літописець С. Величко також зазначав, що «Дука 25 грудня 1683 р. був схоплений у замку Домнешти, завезений у Львів, де згодом помер (31 березня 1685 р.)» (Величко, 1991, с. 290). Із Сучави його перевезли спочатку до Станіслава, а звідти конвоювали до королівського замку в Яворові поблизу Львова (Чухліб, 2009, с. 312). Так, молдавський господар Г. Дука та його прихильники бояри були схоплені та відправлені до Польщі.

Водночас польсько-молдавсько-козацьке військо, яке поверталось з Буджака, наздогнали турецько-татарські сили та перемогли їх у битві поблизу фортеці Тобак, яка відбулася між 30 грудня 1683 р. і 5 січня 1684 р. (Чухліб, 2009, с. 312). Після перших невдалих зіткнень із ворогом С. Куницький із козацькою кавалерією, покинувши піше військо, відступив до Ясс, а звідти рушив до Польщі. Після повернення з Молдавії наприкінці березня 1684 р. гетьмана С. Куницького внаслідок конфлікту між козаками вбили, а на його місце обрали Андрія Могилу, схваленого на цій посаді Річчю Посполитою (Wasilewski, 2002, с. 56).

Дослідник А. Жуковський, описуючи ці події зазначав, що «козацький генерал Кониський (також Куницький) боровся упродовж трьох днів проти 30-тисячної армії татар і турків, з яких 20 тисяч було забитих. Козаки примусили тоді молдавського і волоського воевод виступити проти турків» (Жуковський, 1991, с. 74–75). Отже, після кількох невдалих сутичок з османами козацькі війська змушені були відійти до Польщі.

10 січня 1684 р. господар С. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що «татари перейшли Прут нижче Фальчину, вдарили на нас, били із семи гармат, проти них не можна було встояти, бо ціле козацьке військо без пороху було», а С. Куницький, який «прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив» (Чухліб, 2008, с. 168).

Зважаючи на небезпеку перебування у Яссах, С. Петричейку змушений був відступити до Сучави, очікуючи на допомогу від поляків. У лютому 1684 р. прибуло довгоочікуване підкріплення. Молдавський господар розраховував протриматися у Сучаві до прибуття короля Польщі, оскільки мав інформацію, що Ян III особисто готовий очолити виправу у Молдавію у 1684 р. (Трубчанінов, 2001, с. 30). Проте, отримавши звістку про наближення численних турецько-татарських військ, у квітні 1684 р. змушений був назавжди залишити Молдавію і оселитися у Польщі (Nesulce, 1990, с. 304–305). Так, планам С. Петричейку не судилося збутися, однак Чернівецька та Хотинська волості тоді сильно потерпали від перебування та постою іноземних військ.

До Польщі разом із екс-господарем емігрувало чимало молдавських високопосадовців і бояр, серед яких відомий нині молдавський літописець Мирон Костін, який обіймав важливі державні посади великого комиса, великого логофета, великого ворника та старости-пиркалаба. Автор поділяє думку П. Советова, що саме М. Костін був ініціатором і автором складання відомого звернення до польського короля у 1684 р. щодо переходу Молдавії у королівське підданство та звільнення країни за допомогою Польщі з-під ярма Туреччини (Советов, 2010, с. 69). У цій «супліці», датованій 25 липня 1684 р., молдавські бояри і духовенство просили короля Яна III про встановлення таких же феодальних порядків і прав, які має «шляхта польська в землях Корони та Литви», дозволити повернутися тим, хто в силу тих чи інших обставин покинули країну, заборонити військовим розорювати населення під час перебування коронних військ у Молдавії, а також боронити державу від османів (Bogdan, 1900, с. 151–152). Зокрема, у 5 пункті цього документу згадуються «люди робітні з держав (волостей – Авт.) Хотинської, Сороцької, Чернівецької, Дорохойської, яких наїзди татарські в тих часах на Поділля і Покуття» змусили емігрувати (Bogdan, 1900, с. 152).

У цьому ж році новим молдавським господарем Порта призначає вірного султану Думітрашка Кантакузино. Молдавське боярство, яке підтримувало С. Петричейку, прагнути зберегти своє матеріальне становище і втративши надію позбутися залежності від осман за допомогою польської зброї, змушене було підтримати нового господаря (Власова, 1980, с. 31).

Автор поділяє думку подільського дослідника С. Трубчанінова, що у 1684 р. вилазки польсько-козацьких військових загонів у Молдавію швидше нагадували опришківство, ніж військові дії (Трубчанінов, 2001, с. 30). За деякими даними нова молдавська виправа повинна була все ж відбутися наприкінці літа 1684 р. Зокрема, польський король мав план побудувати міст між Хотином і Жванцем через річку Дністер, перейти до Молдавії, бажаючи зробити себе господарем цієї провінції та Валахії аж до Дунаю, і якщо він виконає цей задум, то назавжди відокремить татар від турків, а також планував передислокувати у північномолдавські волості численну армію для усунення усіх комунікацій з Кам'янцем (Hodoş, 1912, с. 70). Проте у 1684 р. новий похід у Молдавію так і не відбувся, оскільки вирішено усі наявні сили кинути на відвоювання Кам'янця-Подільського (Спиральський, 2001, с. 177). Наприкінці серпня захоплено Жванець, що відкрило можливість для польської армії безпечно переправитися через Дністер. Щоб зміцнити переправу, у Жванецькому та Хотинському замках встановлено гарнізони та

розпочато будівництво мосту. На жаль, проливні дощі, а відтак і збільшення води у Дністрі, не дозволили полякам реалізувати задумане (Markowicz, 2013, с. 181–182).

А тим часом у липні 1685 р. у Молдавії Порта знову призначила нового господаря, яким став 70-річний боярин Костянтин Кантемір (1685–1693). Він був прихильником Ліги і таємно присягнув Валахії на послушенство та союз із християнськими країнами проти турків (Грицкан-Дідковський, 1996, с. 77). З метою налагодження відносин з Польщею він направив до поляків свого посла із запевненням про відданість християнам з боку господаря, просив про припинення розорень країни, а також радив сконцентрувати усю увагу коронних військ на взятті Кам'янця-Подільського, надавши їм інформацію про збирання на Пруті величезних запасів провіанту, які призначалися для забезпечення Кам'янецької фортеці (Власова, 1908, с. 39).

Польський король продовжував вважати, що захоплення Молдавії позитивно вплине на здобуття Кам'янця-Подільського, тому потрібно спробувати захопити хоча б північні волості держави. З метою залучення до молдавського походу більшої кількості воїнів, у 1685 р. коронний уряд профінансував оплату одній хоругві «волохів» з дітей молдавських бояр і трьох регіментів «семенів», які прийшли до Польщі разом із экс-господарем та стали на службу під орудою ротмістрів Христофора, Т. Стадкевича та С. Булюк-Баші (Трубчанінов, 2001, с.30). Молдавську експедицію у 1685 р. очолив великий коронний гетьман Станіслав-Ян Яблоновський. Польсько-литовські та козацькі війська у вересні цього року, переправившись через Дністер, рушили до Тисмениці, Тлумача, Черлениці, а далі через Снятин дісталися території Буковини, залишивши частину військ для прикриття учасників походу (Piątek, 2016, с. 115; Wasilewski, 2002, с. 111). Л. Семьонова також зазначає, що польсько-литовська армія «перейшла через Дністер і рушила незвіданим шляхом по Буковині» (Семьонова, 2006, с. 249). На думку автора, рухаючись до с. Бояни, війська С. Яблоновського повинні були пройти через м. Чернівці, яке межувало зі Снятином або його околицями. Очевидно, місцем форсування р. Прут вони обрали с. Жучка (нині частина м. Чернівці), де знаходилася зручна поромна переправа.

Переправившись через р. Прут 29 вересня, коронне військо рушило в напрямку до с. Бояни, діставшись його 30 вересня. Дізнавшись про розміщення неподалік османського табору, С. Яблоновський наказав спорудити поблизу Боян оборонний табір. Польська армія налічувала близько 16 тис. осіб, з яких 12 тис. – польське військо, 2 тис. козаків С. Палія та Гришка, близько 2 тис. литовців. Уранці 1 жовтня 1685 р. близько 30-тисяч татар і 15-тисячний турецький корпус, який очолював сераскер Сюлейман-паша, до складу якого входило і 5 тис. молдаван на чолі з К. Кантеміром та невелика кількість присланих валахів, наблизилися до польського табору (Wasilewski, 2002, с. 112, 120, 122). Турецько-татарсько-молдавські війська переважали кількісно польсько-литовсько-козацькі сили у кілька разів (Neculce, 1990, с. 315). Вони сходу атакували центр та лівий фланг коронного війська, але завдяки вмілим діям С. Яблоновського небезпеку вдалося відвернути. Поки тривав бій на лівому фланзі, османська армія атакувала правий фланг з метою прорвати його. Там знаходився козацький табір з гетьманом А. Могилою та полковниками С. Палієм і Гришком. Деякий час вони витримували натиск противника, проте після трьохгодинного кровопролитного бою козацькі загони почали відступати до центру. Їм на допомогу С. Яблоновський кинув у бій литовські хоругви, після чого фронт знову вирівнявся (Чухліб, 2007, с. 245). Бій тривав до вечора, однак усі спроби обійти та оточити коронне військо не вдалися. Загалом бій 1 жовтня завершився безрезультатно, хоча можна говорити про відносні успіхи польської сторони, якій довелося зосередитися на захисті.

Основна битва розпочалася 3 жовтня 1685 р., коли турецько-татарські загони спробувати переправитися через р. Гуків (ліву притоку р. Прут), однак коронні війська мушкетним і гарматним вогнем завдали їм значних втрат. У розпалі бойових дій польська кіннота здійснила наступ на позиції османів, проте контрнаступ молдавських вершників, очолюваних господарем К. Кантеміром, ледь не призвів до погрому коронних військ. С. Яблоновський, кинувши у бій проти молдаван панцерні короги, а наступ татар і яничарів стримавши фронтальним вогнем з рушниць та гармат, зумів відвести основні війська в укріплений табір (Федоук, Грицкан-Дідковський, 2000, с. 65–66).

Польсько-литовські та козацькі війська упродовж кількох діб вдало відбивали усі напади переважаючих османських військ, маючи на озброєнні кращу артилерію та вогнепальну зброю. С. Яблоновський, дізнавшись про зміну татарських позицій з метою перегородити їм шлях, змушений був залишити добре укріплений табір під Боянами і відступити за Дністер у ніч з 9 на 10 жовтня (Власова, 1980, с. 40–41). Козацький Літопис Самовидця повідомляв, що «на Буковині їх (поляків – Авт.) турецьке військо обложило з ордами великими між Прутом і Дністром, що до них з великою шкодою війська і всього табору прийшло, і заледве вийшли (з Буковини – Авт.)» (Скаба, 1971, с. 141). Автор поділяє думку О. Масана, що вони повинні були «відійти до Дністра саме через ліси Хотинської височини» (Масан, 2005, с. 121), очевидно поблизу с. Раранче однією з небагатьох лісових доріг.

За припущенням В. Коржика, було три ймовірні напрямки відступу коронних військ: 1) від с. Топорівці до с. Чорнівка, через перевал до с. Добринівці із виходом до р. Дністер; 2) від с. Топорівці до м. Савчино і далі до спуску біля с. Ржавинці, з подальшим виходом до Дністра; 3) від с. Грозинці до долини р. Онут і с. Ржавинці. Дослідник зазначає, що «у всіх трьох випадках пересуватися доводилось вузькими лісовими важко прохідними дорогами, що стало причиною залишення при відході майже всього обозу», оскільки «довжина маршової піхотної колони (щонайменше 12 км) та відстань (від 12 до 14 км), відступ відбувався нешвидко, у ар'єргардних і флангових боях з чисельно переважаючим супротивником» (Коржик, 2018, с. 266).

11 жовтня коронне військо С. Яблоновського залишило ліси Буковини та рушило у напрямку до села Жучка, де того ж дня відбулося бойове зіткнення з ворогом. Бій під Жучкою був досить кровопролитним і обидві армії зазнали значних втрат. Після битви військам С. Яблоновського вдалося повернутися до Польщі (Markowicz, 2013, с.185). Отже, ні османи, ні поляки з литовцями та козаками вирішальної перемоги так і не зуміли здобути. На боці осман у цих битвах активними діями відзначився молдавський господар К. Кантемір. Попри відступ коронних військ, польський король не полишав намірів готувати новий похід у Молдавію вже у 1686 р.

Виснажливі для Речі Посполитої молдавські походи не приносили успіху нікому, окрім Відня. Австрійці обложили Буду, а Порта, побоюючись нових нападів поляків, змушена була концентрувати значні військові сили у Молдавії, не мала змоги допомогти обложеним військам в Угорщині. Окрім того, правлячі кола Австрії почали проявляти свій інтерес до Молдавії та Валахії (Грицкан-Дідковський, 1996, с. 77).

План військових дій, розроблений королем на 1686 р., передбачав переправу через Дністер і проведення наступу на Дунай, взяття під контроль Молдавії та Валахії. Пізніше Я. Собеський планував напад і знищення військових сил буджацьких татар. Завдяки цим успіхам турки були б відрізані від Молдавії та Кам'янця-Подільського, що змусило б гарнізон цієї фортеці капітулювати та повернути її до рук Польщі (Markowicz, 2013, с.185-186).

Влітку 1686 р. до військового табору Яна III Собеського, який вирушив «на допомогу цесарю римському проти турок» до Молдавії, приходять українські козаки. Участь у черговому молдавському поході 36-тисячної польсько-литовської армії взяли близько 6 тис. козаків, серед яких 2 тисячі 700 запорожців (Чухліб, 2007, с. 246). Також до коронного війська приєдналися 5 тис. молдаван, які відмовили господарю К. Кантеміру у послуху, однак, на думку К. Грицкана-Дідкавського, вони не були надійними союзниками (Грицкан-Дідковський, 1996, с. 77).

Коронні війська зосереджувалися на Дністрі поблизу Хотина, звідки 21 липня через буковинські землі на чолі з королем Яном III рушили у Молдавію. Польський король розраховував на військову підтримку господарів Дунайських князівств. Проте молдавський господар К. Кантемір продовжив лавірування між Я. Собеським і турками, залишивши Ясси до того, як туди увійшов польський монарх, для більшої свободи дій, а валаський господар попри лояльність до поляків військової допомоги так і не надав. Уже 15 серпня польсько-литовсько-козацькі війська дійшли до Цецори, а 16 серпня польський король урочисто увійшов до Ясс. Зміцнивши гарнізон молдавської столиці і створивши там склади для війська, він виступив на Буджак (Markowicz, 2013, с. 186).

Зважаючи на значні сили Речі Посполитої, османи застосували проти них тактику «наскок-відхід», тобто уникання генеральної битви. Перешкодити подальшому руху коронних військ було відправлено лише татар, які вивозили населення на південь країни, знищували села, випалювали траву і отруювали криниці (Грицкан-Дідковський, 1996, с. 77). Похід на Буджак виявився надзвичайно важким через сухий і жаркий клімат, степовий характер місцевості. У війську почалася нестача продовольства, а польські воєначальники усе частіше говорили про необхідність припинити цей похід. Тому 2 вересня під Фальчином (приблизно 40 км від Дунаю) Ян III наказав повертатися до Ясс. Після важкого відступу під постійною татарською загрозою 14 вересня нарешті досягнуто Ясс, проте пожежа, яка сталася на військових складах, остаточно перешкодила планам короля (Markowicz, 2013, с. 187). Розвинути успіх полякам завадила також звістка про наближення до Кам'янець-Подільського замку турецького обозу (фуражу та продовольства) і оскільки територія Поділля залишилася практично без захисту, король Польщі віддав наказ відступати на північ Молдавії. Проте завадити османам доставити вантаж до Кам'янця так і не вдалося (Масан, 2005, с.122).

Коронні війська у результаті багатьох дрібних сутичок з турецько-татарсько-молдавськими підрозділами втратили майже третину свого війська (Чухліб, 2007, с. 246). Відомо, що 3 жовтня 1686 р. гусарські загони під командуванням М. Ф. Ржевуського воювали з татарами під Сучавою (Hundert, 2019, с. 75). А вже 13 жовтня вони перетнули польсько-молдавський кордон під Снятином, що стало завершенням молдавського походу (Markowicz, 2013, с. 187). На думку автора, коронні війська повинні були повертатися до Польщі тим самим шляхом, яким і

прийшли, тобто через територію Чернівецької і Хотинської волостей. Так, молдавська кампанія Яна Собеського у 1686 р. не дала бажаних результатів.

Для Речі Посполитої молдавські походи 1683–1686 рр. закінчилися повним провалом, проте постійна польська активність на Дунайському фронті відіграла важливу роль у загальній діяльності Священної Ліги, а кампанія 1686 р. зокрема, оскільки зв'язала частину військ Порти і дозволила армії Габсбургів захопити Буду та фактично захопити всю Угорщину.

Тривалі військові дії на території північномолдавських земель та в сусідніх краях значно виснажували населення і їхню землю. Голод став постійним явищем. Зокрема, у 1686 р. внаслідок голоду у Молдавії, який відбувся через посуху і неврожай, померло багато людей (Добржанський, Макар, Масан, 2002, с. 108).

Незважаючи на відступ польських військ із більшості окупованих територій, Ян III не здавався і в 1687 р. підготував ще одну експедицію у Молдавію. Цього разу її мав очолити С. Яблоновський разом із королевичем Якубом. Проте під Кам'янцем коронне військо застрягло при облозі фортеці й до Молдавії не дійшло. А тим часом у середині березня 1687 р. до Польщі був направлений молдавський посол для укладення договору, який зустрівся з королем, очевидно, у квітні. Однак з невідомих причин угода так і не була укладена, а військові дії на молдавському кордоні та часті рейди на територію Молдавії не сприяли налагодженню їхніх відносин (Czamańska, 2019, с. 356–357).

Основним негативним наслідком для Чернівецької і Хотинської волостей у цей час було перебування на зазначених землях військових загонів, сформованих з молдавських і польських найманців. Зокрема, польський король, прагнучи зберегти раніше захоплені північномолдавські землі, у 1687 р. розквартирував свої війська у Василеві, Орошанах, Кіцмані, а в Банилові, Глиниці, Чернівцях та Кучурові (Великому) перебували молдавські загоны К. Туркула (Nesulce, 1990, с. 320). Про ці події писав Р. Ф. Кайндль, зазначаючи, що ці військові загоны «завдали багато нещастя Чернівцям», «велика частина Буковини потрапила тоді під панування Польщі», а «у Чернівцях та інших населених пунктах були встановлені гарнізони» (Кайндль, 2005, с. 30). Очевидно, вони час від часу здійснювали напади на турецькі й татарські війська, грабуючи їхні обози.

21 червня 1687 р. у Яворові король Польщі видав «Універсал до Землі Молдавської», за яким виходець із Буковини, ротмістр коронного війська К. Туркул був призначений губернатором Чернівецького повіту (Масан, 2009, с. 41), оскільки завоював велику довіру у Яна III. Зокрема, в цьому документі зазначалося «проголосити шляхтича Туркула, нашого ротмістра (...) генеральним суддею й управителем Чернівецького повіту» (Bogdan, 1900, с. 166). О. Масан слушно зауважив, що «розміщення військ на постійній основі та призначення королівського ротмістра керівником судової й адміністративної влади в Чернівецькому повіті фактично були першими кроками до анексії північної частини Буковини Річчю Посполитою» (Масан, 2005, с. 122). Про спробу анексії північної Молдавії повідомляв також М. Чучко (Боднарюк, Чучко, 2018, с. 166).

Річ Посполита на деякий час відмовилася від подальших спроб підкорити всю Молдавію, зосередившись на спробах повернути Кам'янець з-під контролю османів, але, на жаль, і ці задуми не вдалося реалізувати. Проте на початку 1688 р. були відновлені польсько-молдавські перемовини. Їхнім наслідком стало видання Яном III Собеським «Охоронного привілею Молдавії» від 26 травня 1688 р. Згідно з документом король займав Молдавську державу, а господаря брав під свій захист, забезпечивши К. Кантеміру довічне правління та зберігши усі права для бояр і духовенства, надавши їм окремий привілей. Проте, на думку І. Чаманської, усе вказувало на те, що ці документи залишаться лише односторонніми актами (Czamańska, 2019, с. 357).

Але на початку 1690 р. був укладений договір між Молдавією та Австрією. За його умовами молдавський господар ставав васалом імператора Леопольда I, проте зберігав за собою право на спадкове правління у державі. Наприкінці серпня 1690 р. Порта завдала поразки австрійським військам у бою під Зарнешти, ліквідувавши так загрозу австрійської окупації Молдавії. Проте в цей час відбувається активізація дипломатичної та військової боротьби Речі Посполитої за молдавські землі (Драгнев, 1987, с. 235). Дізнавшись про таємну угоду з австрійцями, поляки ввели на територію Північної Молдавії додаткові військові загоны (Ботушанський, 1998, с. 54).

Існує думка, що згадані вище польсько-молдавські військові формування брали активну участь у наступному молдавському поході С. Яблоновського на Сучаву восени 1690 р. Закріпившись на півночі Молдавії, Ян III прагнув зробити те ж саме і на заході, оскільки після Трансільванії Порти могла поступитися Габсбургам і Молдавією (Власова, 1980, с. 92). Зокрема, джерела вказують на те, що у 1690 р. коронні війська рушили русинським шляхом від Бариша до Незвища за Дністром, потім через Снятин до Лужан. Звідти вони пішли до Сучави, Сучавиці, Драгомирни, залишивши комендантом у Сучаві оберштер-лейтенанта Харстала (Hundert, 2019a,

.....
с. 290). Шлях від Снятина до Сучави пролягав через населені пункти Чернівецької волості, розміщені на польсько-молдавському прикордонні, населення яких потерпало від коронних військ. Отже, і цього разу кінцевої мети походу не було досягнуто.

У цьому ж році, заручившись підтримкою Австрії, король Польщі отримав від Леопольда I право захопити Молдавію, незважаючи на укладений раніше договір з молдавським господарем. Проте австрійський монарх залишив за собою можливість майбутнього завоювання Валахії. Задоволений таким поворотом подій Ян III, який також мав підтримку сейму, почав планувати молдавську кампанію на 1691 р. Зокрема, у квітні цього року на раді Сенату він добився схвалення наступного молдавського походу. Приблизно 30-ти тисячна армія під особистим командуванням польського короля мала увійти до Молдавії, а після її завоювання розпочати спільні дії з австрійською армією на угорському та трансільванському напрямках. Його план передбачав також необхідність оволодіння Сороцькою фортецею, щоб перекрити усі шляхи постачання продовольства і боеприпасів до Кам'янця (Markowicz, 2013, с. 188–189).

Наприкінці серпня 1691 р. польський король здійснює чергову спробу завоювати Молдавську державу. Після переправи через Прут біля Снятина коронне військо рушило через Ленківці до Боян. Там уперше підтверджено присутність татарських військ на річці Прут, але спровокувати їх на бій не вдалося, оскільки ординці знову використали проти поляків тактику постійного ухиляння від бою, виснажуючи коронне військо своїми нападами. Далі вони рушили лівим берегом р. Прут у бік с. Перерита (село в Бричанському районі Молдови), досягнувши якого 12–13 вересня все ж вступили у бій з татарськими загонами. Завдяки сильному вогню артилерії, піхоти та драгунів, ординці були розбиті (Sarneski, 1958, с. 5–6). Згодом вони переправилися через р. Прут і попрямували у бік столичних Ясс.

Під час походу 1691 р. польський король видав універсал до господаря і всіх молдавських станів, у якому зазначалося, що саме Ян III є їхнім законним сюзереном, обіцяючи звільнити Молдавію від турецького рабства, а також зберегти їхні «права та вольності» (Sarneski, 1958, с. 14–16), але так і не знайшов порозуміння з найвпливовішими боярами. Однією із причин цього, на думку Т. Чухліба, була відмова Речі Посполитої від військової допомоги у 1689–1690 рр., коли Молдавії загрожували вторгненням габсбургські війська (Чухліб, 2009, с. 25).

Я. Собеський все ще сподівався, що К. Кантемір перейде на польський бік. Однак він і цього разу не підтримав польського короля. Почувши про наближення війська Яна III, молдавський господар покинув свою столицю і подався до татарського табору, продовжуючи підтримувати Порту. Проте ця подія не змінила королівських планів, тому вирішено продовжити похід у бік Ясс, сподіваючись, що татаро-молдавські війська, які перегородили шлях до міста коронній армії, є слабкими, їх легко розбити або взагалі вони не будуть воювати (Markowicz, 2013, с. 189).

У вересні 1691 р. козаки полковника Самійла Івановича (Самуся) допомогли королівському комісару С. Друшкевичу оволодіти Сороцькою фортецею, яка була важливим оборонним пунктом на північному сході Молдавії, допомагаючи полякам утримувати її упродовж 1692–1693 рр. (Sarneski, 1958, с. 355).

Проти поляків знову була використана тактика «випаленої землі», а союзна Австрія так і не надала Яну III військової допомоги. До кінця вересня продовольчі запаси коронної армії закінчилися, тому вирішено відмовитися від походу на Ясси і рушити до м. Роман (місто на північному сході Румунії), сподіваючись, що туди прибудуть обози з провізією (Sarneski, 1958, с. 14). Проте це місто не підходило для створення там укріпленого табору, тому виникла необхідність спробувати захопити місто Нямц і його фортецю. 13 жовтня армія Яна III стояла уже під м. Нямц, ведучи по дорозі дрібні сутички з татарами. Місто капітулювало наступного дня в результаті артилерійського вогню, який ефективно вів М. Конський. Розмістивши у фортеці свій гарнізон і частково забезпечивши себе продовольством, Я. Собеський прагнув продовжити рух до Дунаю. Проте армійське командування вирішило здійснити відступ до Речі Посполитої, на що король мусив погодитися. Відпочивши в Сучаві, вони рушили до Снятина, в районі якого наприкінці жовтня 1691 р. перетнули кордон і повернулися на батьківщину (Markowicz, 2013, с. 190).

У боротьбі проти татарсько-молдавських загонів відзначився вищезгаданий ротмістр, а згодом і полковник коронного війська Костянтин Туркул (Туркулець), який командував «волоськими корогами» (Sarneski, 1958, с. 12). Його рід був нагороджений благородним титулом самим польським королем ще у 1676 р. (Масан, 2003, с. 200).

Через брак у Сучаві добротних фортифікаційних укріплень, які були зруйновані внаслідок потужного землетрусу у 1684 р., король Я. Собеський наказав збудувати для своєї залоги (гарнізону) земляні укріплення у північно-західній частині міста (Чучко, 2012, с. 122).

Тож у військовому відношенні експедиція була доволі успішною. Майже всі великі фортеці Північної Молдавії перебували в руках поляків: Сорока, Сучава, Нямц, Кимполунг і деякі укріплені монастирі. Зважаючи на те, що з часів попередніх молдавських походів польська армія

володіла Хотиним і Чернівецькою волостю, баланс здобутків військових об'єктів у районі бойових дій становив майже сто відсотків (Szamańska, 2019, с. 358–359). Слід зазначити, що в цей час Хотинська фортеця перестала відігравати своє стратегічне значення, а її роль форпосту на польсько-молдавському прикордонні тимчасово припинилася. Так, у результаті захоплення коронними військами Нямцу, Сучави і Сорок були розширені північні та східні кодони займаних поляками молдавських земель.

З огляду на те, що цей похід відбувався в осінню пору, з вересня до початку листопада 1691 р. коронне військо зазнало чималих втрат від дощів, холоду, снігопадів, нестачі їжі та загибелі значної кількості коней, поляки недорахувалися близько 1,5 тис. воїнів, залишили артилерію та чимало іншої зброї, закопавши їх у лісах біля с. Ропча (Neculce, 1990, с. 321; Масан, 2009, с. 41–42; Сперальський, 2001, с. 179–180). Зокрема, писемні джерела вказують на те, що «війна зі стихією, втрата спорядження, коней, возів, втома, до того ж, одинадцять днів снігу, дощу, морозу, змусили поляків закопати гармати та всю амуніцію за Серетом та повертатися ні з чим» (Hundert, 2019a, с. 290–291). Отже, основної мети молдавського походу 1691 р. не було досягнуто, тому король Ян III змушений повертатися до Польщі з чималими військовими втратами, завершивши цей похід.

Не досягши бажаних результатів військовим шляхом, поляки спробували вирішити їх дипломатично. З цією метою влітку 1692 р. розпочато мирні переговори між Польщею і Портою. В обмін на мир султан зобов'язувався повернути Кам'янець-Подільський під владу Польщі. Проте польський король висунув вимогу уступити йому Молдавію разом із Буковиною (Neculce, 1990, с. 321; Власова, 1980, с. 122–123). Тож консенсусу так і не було досягнуто.

На думку деяких дослідників, польсько-молдавські військові загопи, очолювані старостою Чернівецького повіту К. Туркулом, які розміщувалися у населених пунктах Чернівецької і Хотинської волостей, і надалі продовжували здійснювати рейди вглиб молдавських земель (Масан, 2005, с. 123; Сперальський, 2001, с. 180).

Навесні 1694 р. Осаяна Порта погодилася розпочати переговори з європейськими державами Священної ліги, які відбулися у м. Стрий, що під Львовом. На них був присутній і Ян Собеський. На думку В. Артамонова, «у тому ж (1694 р. – Авт.) С. Яблоновський здійснив черговий безуспішний похід на Молдавію» (Артамонов, 2001, с. 314). Однак після 1691 р. поляки не здійснювали жодного нападу на молдавські землі. Це твердження відноситься до домислів, або є неправильним хронологічним трактуванням походу С. Яблоновського 1690 р.

На початку 1695 р. новим султаном Туреччини стає Мустафа II (1695–1703 pp.) (Stanford, 2002, с. 223). Тоді ж молдавським господарем призначили Антіоха Кантеміра (1695–1700 pp.). Йому вдалося стабілізувати внутрішньо- та зовнішньополітичне становище в Молдавії, а також встановити мирні відносини з Польщею (Стати, 2002, с. 151), оскільки попередні господарі постійно зраджували поляків.

17 червня 1696 р. помер польський король Ян III Собеський. Всередині країни почалося «безкоролів'я» та боротьба різних претендентів за владу (Артамонов, 2001, с. 316). Отже, про війну з Османською імперією не могло бути і речи, а претензії Польщі на Чернівецьку, Сучавську, Хотинську і Сороцьку волості так і не стали втілювати у життя.

Висновки. У другій половині XVII ст. територія Буковини стала об'єктом протистояння між Османською імперією та Річчю Посполитою. Османи розглядали буковинські землі як плацдарм для нападу на території Речі Посполитої. Проте у 80-х – 90-х роках XVII ст. вже Польща почала використовувати ці землі для нападів на Молдавію, яка залишалася васалом Порти. Відносини між обома державами були досить напруженими, що вилилося у тривалу війну. Значна частина воєнних кампаній, організованих Яном Собеським, відбувалася на території Чернівецької і Хотинської волостей. Саме під час молдавських походів Яна III навколишні землі зазнали чималих спустошень арміями обох сторін, а воєнно-політичне становище північномолдавських волостей було досить складним та напруженим. Результатом тривалого польсько-османського протистояння у регіоні стало збільшення економічних вимог, частих постоях турецьких, татарських, польських та інших військ, демографічних втрат.

Подяка. Висловлюю щире вдячність працівникам бібліотек за сприяння в опрацюванні джерел.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Bogdan, I. (ред.). (1900). *Documente privitoare la istoria Românilor. Urmare la colectiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*. Supl. II, Vol. III, fasc. 1: 1641–1703. Documente culese din Archive și Biblioteci polone. București. 312 p.

Cantacuzino, C. (1997). *Istoria Țării Românești*. Chișinău: Litera, 288 p.

- Czamańska, I.** (2019). Jan III Sobieski wobec księstw rumuńskich i powstania węgierskiego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 146, 2. S. 347–362. <https://doi.org/10.4467/20844069PH.19.017.9913>
- Hodoș, N.** (ред.). (1912). *Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. Hurmuzaki*: Vol. 16: Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1603–1824). București: Academiei Române, 1265 p.
- Hundert, Z.** (2019). Porucznicy husarii koronnej w kampanii moldawskiej 1686 roku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, 104. S. 61–79. <https://doi.org/10.18778/0208-6050.104.05>
- Hundert, Z.** (2019). Streszczenie diariusza wojennego Kazimierza Dłużewskiego z lat 1683–1696. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, t. 146, 1, S. 279–296. <https://doi.org/10.4467/20844069PH.19.015.10280>
- Markowicz, M.** (2013). Mołdawia w powiecheńskiej polityce Jana III Sobieskiego (1684–1691). *Republica Moldova între Este și Vest. Opțiunile tineretului la etapa actuală*. Chișinău: Univ. de Stat Tiraspol cu sediul la Chișinău, P. 177–191.
- Neculce, I.** (1990). Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1662–1743). *Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei: Cronici*. T. Celac (red.). Chișinău: Hyperion. P. 280–472.
- Piątek, M.** (2016). «Pamiętne uprowadzenie wojska z cieśni bukowińskiej...» Stanisława Wincentego Jabłonowskiego – edycja krytyczna «Pieśni czwartej» poematu. *Meluzyna, Nr 2 (5) Rocznik III*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. S. 107–128.
- Sarnecki, K.** (1958). *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Dziennik i relacje z lat 1691–1696*. Oprac. J. Woliński. Wrocław, 426 s.
- Stanford, J. Shaw.** (2002). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. V.1. Empire of the Gazis: the rise and decline of the Ottoman Empire, 1280–1808. Cambridge: University press. 368 p.
- Wasilewski, W.** (2002). *Wyprawa bukowińska Stanisława Jabłonowskiego w 1685 roku*. Warszawa: Neriton. 317 s.
- Wójcik, Z.** (1983). *Jan Sobieski 1629-1696*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 617 s.
- Артамонов, В.А.** (2001). Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683–1699). *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-восточной Европы в XVII в.* 2, С. 295–328.
- Боднарюк, Б. М., Чучко, М. К.** (2018). Буковинское село Великий Кучуров и его жители в молдавский период. *Русин*. 51, 1. С. 162–178.
- Ботушанський, В.** (відп. ред.) (1998). *Буковина: історичний нарис*. Чернівці: Зелена Буковина. 416 с.
- Величко, С. В.** (1991). *Літопис*. У 2 т. Мишанич О.В. (відп. ред.). Т. 2. Київ: Дніпро. 642 с.
- Власова, Л. В.** (1980). *Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII в.* Кишинев: Штиинца, 166 с.
- Грицкан-Дідковський, К. В.** (1996). Польсько-молдавські відносини в другій половині XVII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Збірник наук. статей*. Чернівці: Рута, 1. С. 72–80.
- Дамьян, В.** (2008). Казацко-молдавские отношения в период правления молдавского господаря Георгия Дуки (1678–1683). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 8. С. 92–104.
- Добрянський, О., Макар, Ю., Масан, О.** (2002). *Хотинщина: історичний нарис*. Чернівці: Молодий буковинець. 462 с.
- Драгнев, Д. М.** (отв. ред.) (1987). *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.)*. Кишинев: Штиинца. 464 с.
- Жуковський, А.** (1991). *Історія Буковини*. Ч.1. Чернівці: Час. 120 с.
- Кайндль, Р. Ф.** (2005). *Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення*. Чернівці: Зелена Буковина. 300 с.
- Коржик, В.** (2018). Шляхи військових подій: Буковина, XIV–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 1. С. 261–269.
- Масан, О.** (2003). Буковинці в арміях іноземних держав наприкінці XVII – на початку XVIII ст. *Питання історії України: Зб. наук. статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 6. С. 197–203.
- Масан, О.** (2005). Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. Ботушанський В. М. (отв. ред.) *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.)*. Чернівці: Рута. С. 9–168.
- Масан, О.** (2009). Чернівці у другій половині XIV–XVIII ст. (до 1775 р.) *Чернівці. Історія і сучасність*. Чернівці: Зелена Буковина. С. 23–74.
- Семенова, Л. Е.** (2006). *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*. Москва: Индрик. 432 с.
- Скаба, А. Д.** (відп. ред.) (1971). *Літопис Самовидця*. Київ: Наукова думка. 175 с.

- Советов, П. В.** (2010). Мирон Костин и его эпоха (1633–1691). *Stratum plus*. 6, С. 61–71.
- Сперальский, З.** (2001). *Молдавские авантюры*. Бэлць: б.и. 192 с.
- Стати, В.** (2002). *История Молдовы*. Кишинев: Ф.Е.Р. «Tipografia Centrală». 480 с.
- Трубочанінов, С. В.** (2001). Походи польських і козацьких загонів у Молдавське князівство у 80-х рр. XVII ст. Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 5 жовтня 2000 р., Чернівці. Чернівці: Золоті литаври. С. 28–31.
- Федорук, А., Грицкан-Дідковський, К.** (2000). До проблеми Боянської битви. *Буковина – мій рідний край: Третя історико-краєзнавча конференція. Чернівці, 17 травня 1998 р.* Матеріали. Чернівці: Золоті литаври. С. 65–66.
- Чухліб, Т.** (2007). Українське гетьманство у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684–1699 рр. *Terra cossacorum: студії з давньої історії України*. Київ: Інститут історії України НАНУ. С. 233–260.
- Чухліб, Т.** (2008). Зимовий похід 1683/1684 рр. українського козацтва проти Османів до причорноморського Степу. *Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології*. Київ: Інститут історії України НАНУ, С. 163–180.
- Чухліб, Т.** (2009). *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр.* Київ: Вид. ім. О. Теліги, 616 с.
- Чучко, М.** (2012). Сучава у кінці XIV – третій чверті XVIII ст.: від «стольного града» молдавських воевод до повітового центру Буковини. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. Чернівці–Вижниця, 1 (33).* С. 111–126.

Oleksii V. Balukh

Chernivtsi Y. Fed'kovych National University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

The Northern Volosts of Moldavia in the Foreign Policy of Jan III Sobieski (1683–1696).

Abstract. The purpose of the investigation is to provide comprehensive coverage, based on the analysis of sources and monographic literature, of the military and political situation in the northern regions of Moldavia (Chernivtsi and Khotyn Volosts) during the Moldavian campaigns of John III Sobieski in 1683–1696. **The research methods** are based on the concrete historical research approach – historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematicity, as well as on methods of analysis and synthesis, historical-comparative, problem-chronological. **The scientific novelty** of the paper lies in a comprehensive study of the run and consequences of the armed confrontation between the the Polish-Lithuanian-Cossack and Turkish-Tatar-Moldavian troops on the border territories of Chernivtsi and Khotyn Volosts with Poland in 1683–1696. **Conclusions.** In the second half of the 17th century the rivalry between Turkey and Poland in Central-Eastern Europe intensified, and Moldavia continued to be a vassal dependency of the Porte. The Polish king Jan III tried to keep Moldavia in his sphere of influence, carrying out Moldavian expeditions. On the territories of Chernivtsi and Khotyn Volosts Polish, Lithuanian and Cossack troops, on the one hand, and Turkish-Tatar troops, on the other, were constantly engaged in military operations, causing significant damage, destruction and looting to these lands. The Khotyn fortress ceased to play its strategic role, and its role as an outpost on the Polish-Moldovan border temporarily declined. So, the Bukovyna lands became an arena of the struggle between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, as both countries sought to extend their power to Moldavia, and thus the territory of Northern Bukovyna, during 1683–1696.

Key words: Moldavia, military-political relations, Polish–Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, Chernivtsi and Khotyn volosts, Bukovyna lands, Jan III Sobieski.

References:

- Bogdan, I.** (ред.). (1900). *Documente privitoare la istoria Românilor. Urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*. Supl. II, Vol. III, fasc. 1: 1641–1703. Documente culese din Archive și Biblioteci polone. București. 312 p. [in Romanian].
- Cantacuzino, C.** (1997). *Istoria Țării Românești*. Chișinău: Litera, 288 p. [in Romanian].
- Czamańska, I.** (2019). Jan III Sobieski wobec księstw rumuńskich i powstania węgierskiego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 146, 2. S. 347–362. [in Polish]. <https://doi.org/10.4467/20844069PH.19.017.9913>
- Hodoș, N.** (ред.). (1912). *Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. Hurmuzaki*. Vol. 16: Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1603–1824). București: Academiei Române, 1265 p. [in Romanian].
- Hundert, Z.** (2019). Porucznicy husarii koronnej w kampanii moldawskiej 1686 roku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, 104. S. 61–79. [in Polish]. <https://doi.org/10.18778/0208-6050.104.05>

-
- Hundert, Z.** (2019). Streszczenie diariusza wojennego Kazimierza Dłużewskiego z lat 1683–1696. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, t. 146, 1, S. 279–296. [in Polish]. <https://doi.org/10.4467/20844069PH.19.015.10280>
- Markowicz, M.** (2013). Moldavia w powiedeńskiej polityce Jana III Sobieskiego (1684–1691). *Republica Moldova între Este și Vest. Opțiunile tineretului la etapa actuală*. Chișinău: Univ. de Stat Tiraspol cu sediul la Chișinău, P. 177–191. [in Polish].
- Neculce, I.** (1990). Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1662–1743). *Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei: Cronici*. T. Celac (red.). Chișinău: Hyperion. P. 280–472. [in Romanian].
- Piątek, M.** (2016). «Pamiętne uprowadzenie wojska z cieśni bukowińskiej...» Stanisława Wincentego Jabłonowskiego – edycja krytyczna «Pieśni czwartej» poematu. *Meluzyna, Nr 2 (5) Rocznik III*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. S. 107–128. [in Polish].
- Sarnecki, K.** (1958). *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696*. Oprac. J. Woliński. Wrocław, 426 s. [in Polish].
- Stanford, J. Shaw.** (2002). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. V.1. Empire of the Gazis: the rise and decline of the Ottoman Empire, 1280–1808. Cambridge: University press. 368 p. [in English].
- Wasilewski, W.** (2002). *Wyprawa bukowińska Stanisława Jabłonowskiego w 1685 roku*. Warszawa: Neriton. 317 s. [in Polish].
- Wójcik, Z.** (1983). *Jan Sobieski 1629–1696*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 617 s. [in Polish].
- Artamonov, V. A.** (2001). Strani Vostochnoi Yevropi v voine s Osmanskoi imperiei (1683–1699) [European countries during the war with the Ottoman Empire (1683–1699)]. *Osmanskaia imperiia i strany Tsentral'noi, Vostochnoi i Iugo-Vostochnoi Evropy v XVII v.* Moskva: «Pamiatniki istoricheskoi mysli», 2. 295–328 [in Russian].
- Bodnaryuk, B. M., Chuchko, M. K.** (2018). Bukovinskoe selo Velikii Kuchurov i yego zhiteli v moldavskii period [Bukovinian village Velyky Kuchurov and its inhabitants in the Moldavian period]. *Rusin*. 51, 1. S. 162–178. [in Russian].
- Botushanskyi, V. M.** (Ed.). (1998). *Bukovyna: istorychnyi narys* [Bukovyna: a historical essay]. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 416 s. [in Ukrainian].
- Velychko, S. V.** (1991). *Litopys* [Chronicle]. U 2 t. Myshanych O.V. (vidp. red.). T. 2. Kyiv: Dnipro. 642 s. [in Ukrainian].
- Vlasova, L. V.** (1980). *Moldavsko-polskie politicheskie svyazi v poslednei chetverti XVII – nachale XVIII v.* [Moldavian-Polish political relations in the last quarter of the 18th century – the beginning of the 18th century]. Kishinev: Shtiintsa, 166 s. [in Russian].
- Hrytskan-Didkovskiy, K. V.** (1996). Polsko-moldavski vidnosyny v druhii polovyni XVII st. [Polish-Moldavian relations in the second half of the 17th century]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii yetnohrafii: Zbirnyk nauk. statei*. Chernivtsi: Ruta, 1. S. 72–80. [in Ukrainian].
- Damyán, V.** (2008). Kazatsko-moldavskie otnosheniya v period pravleniya moldavskogo gospodarya Georgiya Duki (1678–1683) [Cossack-Moldavian relations during the reign of the Moldavian ruler G. Duca (1678–1683)]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*. Kyiv, 8. C. 92–104. [in Russian].
- Dobrzhanskyi, O., Makar, Yu., Masan, O.** (2002). *Khotynshchyna: istorychnyi narys* [Khotynshchyna: historical essays]. Chernivtsi: Molodyi bukovynets. 462 s.
- Dragnev, D. M.** (1987). *Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoriy Moldavskoho kniazhestva (posledniaia tret' XIV – nachalo XIX v.)* [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (the last third of the 14th – the beginning of the 19th century)]. Kyshynev: Shtyntsya, 464 s. [in Russian].
- Zhukovskiy, A.** (1991). *Istoriia Bukovyny* [History of Bukovina]. (Ch.1: do 1774 r.). Chernivtsi: Chas, 120 s. [in Ukrainian].
- Kaindl, R. F.** (2005). *Istoriia Chernivtsiv vid naidavnishykh chasiv do sohodennia* [History of Chernivtsi from the earliest times to modern times]. Chernivtsi: Zelena Bukovyna. 300 s. [in Ukrainian].
- Korzhuk, V.** (2018). Shliakhy viiskovykh podii: Bukovyna, XIV–XVIII st. [The path of age events: Bukovyna, 14th–18th centuries]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1. S. 261–269. [in Ukrainian].
- Masan, O.** (2003). Bukovyntsi v armiakh inozemnykh derzhav naprykintsy XVII – na pochatku XVIII st. [Bukovynians in the armies of foreign countries at the end of the 18th century – at the beginning of the 18th century]. *Pytannia istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 6. S. 197–203. [in Ukrainian].
- Masan, O.** (2005). Bukovyna yak obiekt mizhnarodnykh vidnosyn z davnykh chasiv do 1774 r. [Bukovyna as an object of international relations from ancient times to 1774]. *Bukovyna v konteksti yevropeiskykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredyny XX st.): [Kol.monohr.]*. Chernivtsi: Ruta, s.9–168. [in Ukrainian].

- Masan, O.** (2009). Chernivtsi v druhii polovyni XIV–XVIII st. (do 1775 r.) [Chernivtsi in the second half of XIV – XVIII centuries. (until 1775)]. *Chernivtsi: Istoriia i suchasnist (Yuvileine vydannia do 600-richchia pershoi pysemnoi zghadky pro misto)*. [Kol. monohrafiia]. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, s. 23–74. [in Ukrainian].
- Semenova, L.** (2006). *Kniazhestva Valakhyia y Moldavyia. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoryy)* [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], Moskva: Yndryk, 432 s. [in Russian].
- Skaba, A. D.** (vidp. red.) (1971). *Litopys Samovydtzia* [Chronicle of Samovidets]. Kyiv: Naukova dumka. 175 s. [in Ukrainian].
- Sovetov, P. V.** (2010). Miron Kostin i yego epokha (1633–1691) [Miron Costin and his era (1633–1691)]. *Stratum plus*. 6, S. 61–71. [in Russian].
- Speralskiy, Z.** (2001). *Moldavskie avanturyi* [Moldavian adventures]. Belts: b.i., 192 s. [in Russian].
- Stati, V.** (2002). *Istoriya Moldovy* [History of Moldova]. Kishinev: F.E.P. «Tipografia Centrală», 480 s. [in Russian].
- Trubchaninov, S. V.** (2001). Pokhody polskykh i kozatskykh zahoniv u Moldavske kniazivstvo u 80-kh rr. XVII st. [Campaigns of Polish and Cossack units in the Moldavian principality in the 80s of the 18th century]. *Materialy IV Bukovynskoi Mizhnarodnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, 5 zhovtnia 2000 r., Chernivtsi*. Chernivtsi: Zoloti lytavry. S. 28–31. [in Ukrainian].
- Fedoruk, A., Hrytskan-Didkovskiy, K.** (2000). Do problemy Boianskoi bytvy [To the problem of the Boian battle]. *Bukovyna – mii ridnyi kraj: Tretia istoryko-kraieznavcha konferentsiia. Chernivtsi, 17 travnia 1998 r. Materialy*. Chernivtsi: Zoloti lytavry. S. 65–66. [in Ukrainian].
- Chukhlib, T.** (2007). Ukrainske hetmanstvo u viini yevropeiskoi Sviashchennoi Lihy z Osmanskoiu imperiieiu 1684–1699 rr. [The Ukrainian Hetmanship in the war of the European Holy League with the Ottoman Empire 1684–1699]. *Terra cossacorum: studii z davnoi istorii Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. S. 233–260. [in Ukrainian].
- Chukhlib, T.** (2008). Zymovyi pokhid 1683/1684 rr. ukrainskoho kozatstva proty Osmaniv do prychnomorskoho Stepu [The winter campaign of 1683/1684 of the Ukrainian Cossacks against the Ottomans to the Black Sea Steppe]. *Nadchornomoria u IX st. do n.e. – na pochatku XIX st.: studii z istorii ta arkheolohii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, C. 163–180. [in Ukrainian].
- Chukhlib, T.** (2009). *Kozaky i Monarkhy. Mizhnarodni vidnosyny rannomodernoi Ukrainiskoi derzhavy 1648–1721 rr.* [Cossacks and Monarchs. International relations of the early modern Ukrainian state 1648–1721]. Kyiv: Vyd. im. O. Telihy, 616 s. [in Ukrainian].
- Chuchko, M.** (2012). Suchava u kintsi XIV – tretii chverti XVIII st.: vid «stolnoho hrada» moldavskykh voievod do povitovoho tsentru Bukovyny [Suceava at the end of the 14th – the third quarter of the 18th century: from the «capital city» of the Moldavian voivodeships to the district center of Bukovina]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii: Zbirnyk naukovykh prats. Chernivtsi–Vyzhnytsia*, 1 (33). S. 111–126. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 11.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 24.02.2023 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94(477.4)"17/18":342.56

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-80-89>

Андрій Шевчук

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200&origin=recordPage>

Судова влада Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) у мемуарній літературі

Анотація. Метою статті є визначення умов функціонування судової влади Правобережної України під час проведення імперської політики пошуку компромісів зі шляхтою (заради утвердження) у прикордонному регіоні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Аналіз здійснено на основі спогадів та оцінок очевидців (приїжджих чиновників і представників локальної еліти). **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного) методів із принципами історизму, системності, науковості, що дозволило зосередитися на оцінці становища судових структур у спогадах приїжджих чиновників і місцевих шляхтичів. Просопографічний метод дозволив дослідити особи мемуаристів та окремих посадовців судів у сукупності їх індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням. **Наукова новизна** роботи полягає у дослідженні діяльності судових структур правобережних губерній в умовах імперської політики, надання поступок місцевій еліті в спогадах приїжджих російських чиновників та представників локальної шляхти. Окремі положення, викладені у мемуарах, підтверджуються/спростовуються на основі використання комплексу опублікованих та архівних джерел. **Висновки.** Судова влада не знайшла належного відображення у спогадах та оцінках сучасників. Заради збільшення привабливості мемуаристи більше зосереджувалися на описі приватного життя, а судові справи, за великим рахунком, видавалися авторам нецікавими, заплутаними, можливо не завжди справедливо вирішеними. Для приїжджих російських чиновників важливим був показ з негативного боку річпосполитської судової процедури для прикрашання імперського судочинства, вони не завжди розуміли тонкощі імперської політики та особливостей функціонування судової влади в регіоні. Місцеві мемуаристи переважно не заглиблювалися у судові процедури, не бажаючи показувати у т. ч. й незадоволення роботою установ, що підривало б авторитет локальної шляхти. У полі їх зору перебували посадовці судових структур. Оцінки авторів різняться, проте дають можливість зрозуміти важливість обіймання виборних посад для нобілітету, набутий ними соціальний капітал, боротьбу за владу між партіями. Є. Фелінська розуміла руйнівні наслідки втручання імперської влади у місцеве судочинство, що призвело до відсторонення шляхти від судової влади. Дослідження спогадів та оцінок дозволяє «відчути епоху» і зрозуміти, що у повсякденному житті суспільства був запит на соціальну стабільність і відчуття захищеності, чого не можна досягнути без ефективної судової влади.

Ключові слова: імперська політика, масони, мемуари, Правобережна Україна, річпосполитська судова традиція, судова влада.

Постановка проблеми. Захоплення Російською імперією правобережних територій наприкінці XVIII ст. означали зміну парадигми суспільного життя тогочасного суспільства. На зміну шляхетській демократії зі сеймиками, незалежною судовою владою та повагою до прав прийшла держава, яка вимагала лояльності, сплати податків, служби в армії та головне прагнула контролювати всі сфери життя. Імперська політика верховної влади у досліджуваній період зазнавала постійних змін: Катерина II заради уніфікації управління запровадила «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., згідно з якими створювали імперські органи влади та суду, відкидаючи річпосполитську традицію у сфері управління та судочинства. Натомість політика Павла I та Олександра I була більш прагматичною і гнучкою: прагнучи укріпитися в складному в соціоетнічному плані регіоні, вони пішли на поступки локальній еліті, відновивши окремі елементи річпосполитського судочинства та польську мову, Третій Литовський статут та конституції. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. Микола I ліквідував усі «уламки» попередньої епохи. Зрозуміло, що всі ці події не

опинилися поза увагою сучасників. Їхній погляд та оцінки дозволяють зрозуміти історичне тло епохи. Очевидно, що не всі мемуаристи могли проаналізувати імперську політику верховної влади та місцевих адміністраторів, проте вони показували результати їхніх дій.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення в мемуарній літературі комплексу питань, пов'язаних із місцем судової влади у житті суспільства Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. не знайшли належного відображення у працях істориків та дослідників історії права. Причини цього полягають у тому, що практика написання мемуарів не набула значного поширення у середовищі місцевих посадовців та чиновників, а ті мемуаристи, які описували сучасні їм події, належали до місцевої еліти і розглядали тогочасні події більше крізь призму партикулярного життя свого соціуму. З іншого боку, питання щодо ролі судової влади у житті тогочасного суспільства виявилось малодослідженим через перебування предмету дослідження на стикові історії та юриспруденції, складнощами в опрацюванні архівних джерел. Проведене попереднє дослідження потребує поглиблення та уточнення окремих моментів (Шевчук, 2022, с. 60–61).

Мемуари є цінним джерелом з історії, які дозволяють зрозуміти причини і наслідки тих чи інших явищ, зрозуміти мотиви як історичних постатей, так і простих жителів. Не заглиблюючись у теоретичні аспекти мемуаристики, дозволимо звернути увагу на класичну працю радянського періоду, фундаментальне п'ятитомне (у 13 книгах) довідково-бібліографічне видання за ред. П. Зайончковського. Упорядкований за хронологічно-територіально-видовим принципом корпус дозволяє зрозуміти масштабність літературно-історичних процесів у Російській імперії. Правобережні губернії в означений період не мали ще глибоких традицій написання мемуарів, а ті, які запропоновані у праці, більше стосувалися історичних екскурсів з епізодичними вкрапленнями про стан справ у містах, містечках, монастирях і церквах¹ та можуть бути корисними для краєзнавців (Зайончковський, 1977, с. 43–52).

Дослідник мемуаристики Волині, літературознавець В. Єршов у своїй ґрунтовній монографії проаналізував життєвий шлях та творчість провідних літераторів краю, серед яких А. Фелінський, Г. Ржевуський, Ю. І. Крашевський, Т. Бобровський, Є. Івановський та інші. Окремі сторінки історії регіону (Волинське масонство, Війна 1812 р., Декабристське повстання) подано з використанням наукового доробку істориків та суджень мемуаристів (Єршов, 2008, с. 79–150). До поля зору І. Ярмошика, дослідника суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині у польській історіографії 1800–1939 рр., потрапили «*Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego*». Автор вважає їх, поруч із іншими *pamiętnikami* та дослідницьким творами польських авторів, цінним джерелом для розуміння історії Правобережної України початку XIX ст. (Ярмошик, 2009). О. Маркевич, досліджуючи свідчення мемуаристів про державну службу у Волинській губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., приходить до цілком логічного висновку про необхідність аналізу отриманої інформації зі спогадів, мемуарів, листів і співставлення з іншими джерелами. Авторка наполягає на інформативності спогадів волинських чиновників, у той час як автори – представники місцевої еліти – більше звертали увагу на факти хабарництва та невисокого авторитету приїжджих адміністраторів (Маркевич, 2020, с. 53).

Мета статті. На основі спогадів очевидців (приїжджих чиновників і представників локальної еліти) визначити умови функціонування судової влади Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., тобто під час проведення імперської політики пошуку компромісів зі шляхтою заради утвердження у прикордонному регіоні.

Виклад основного матеріалу. Конструювання адміністративних та судових органів відповідно до «Учреждений...» 1775 р. та зміни у політиці, запропоновані Павлом І та Олександром І, призвели до появи приїжджих чиновників та канцеляристів. Вони по-своєму оцінювали становище в різних сферах життя, часто порівнюючи зустрінуті ними реалії з внутрішніми губерніями, роблячи висновки про успішність/провал політики верховної влади та місцевих адміністраторів. Це дозволяє виділити *першу* групу мемуарів, написаних приїжджими чиновниками, з їх оцінками функціонування судових структур.

Одразу після інкорпорації правобережних територій 1793 р. до Житомира прибув колезький радник П. Батурин (1740 або 1741–1803) (Батурин, 1918а; Батурин, 1918b), який завдяки протекції генерал-губернатора М. Кречетникова повинен був очолити палату кримінального суду Волинської губернії. Згідно з тогочасною традицією Пафнутій Сергійович прийшов на статську службу з війська (вийшов у відставку підполковником): спочатку був

¹ До прикладу, зі спогадів П. Габбе, датованих 1826 р., дізнаємося про становище в окремих монастирях (Дермань, Почаїв) та населених пунктах. Описуючи м. Дубно, автор зазначає, що свого часу воно було центром контрактового життя і до сих пір окремі поміщики приїжджали сюди; Кременець описується як «найкраще повітове місто Волинської губернії», насамперед завдяки Волинському ліцею (Габбе, 1827а, с. 280, 282); звертається увага на чистоту Житомира та пишність бердичівських ярмарок (Габбе, 1827а, с. 14). Загалом праця відображає тогочасний рівень історичних знань про край.

.....
радником палати цивільного суду в Калузі, згодом – на цій же посаді у кримінальній палаті в Тулі (Кукушкина, Шишкин, 1988). Проте до відкриття губернії роботи йому не знайшлося. Зазначимо й про непересічність приїжджого чиновника, який приступив до вивчення «польських законів у статутах і конституціях». Для розуміння місцевого судочинства, яке продовжувало функціонувати, він відвідував судові засідання, які справили у нього двояке враження: з одного боку – численні зловживання, з іншого – швидкий розгляд справ. Мемуарист ознайомився з процедурою судочинства. Його, знайомого з формальним судочинством, коли судді в імперському суді розглядали підготовлені письмові матеріали, шокував судовий розгляд: у залі був один стіл, за яким «сиділо троє судячих», та за кілька метрів перила. З подивом він не побачив ні піддячих, ні повітчиків, ні протоколістів, ні секретарів, а всі справи вирішували троє посадовців. Процедура мала наступний вигляд: повірений коротко усно представляв хід справи, позивач обвинувачував відповідача, той виправдовувався. За наявності сторони надавали письмові докази. Судді, розглянувши справу і обговоривши її, одразу ж оголошували рішення та один з трьох, який був писарем, записував рішення до протоколу і видавав сторонам декрет (*письмове рішення. – авт.*). За день судді вирішили десять справ, а один з палестрантів (адвокатів) зауважив, що така ж процедура була в «Польщі» і подеколи розглядалося до 30 справ. Така швидкість подобалася російському чиновнику, хоча він постійно згадував про багато «незручностей і зловживань» (Батурин, 1918а, с. 205, 209–210).

Згодом влада приступила до трансформацій у судовій сфері, учасником яких став колезький радник. Зі сторінок мемуарів проглядається процес втручання до організації судочинства перехідного періоду: всі рішення судів, всупереч річпосполитській процедурі, за наказом генерал-губернатора Т. Тутолміна повинні були надходити на перевірку до спеціального чиновника, який після розгляду зі своїми пропозиціями подавав їх губернатору. Таке розпорядження схвалене П. Батуриним, який власне і був цим «спеціальним чиновником», адже сторона, яка зазнала поразки, могла сподіватися на реванш (річпосполитські суди ніким не контролювалися). На переконання приїжджого чиновника річпосполитська судова процедура при детальнішому знайомстві виявилася незадовільною. Для ілюстрації він наводить три справи. Згідно з першою – шляхтич Івашкевич придбав маєток, згодом колишній власник роздав векселі, не маючи вже майна. Житомирський земський суд присудив стягнути з Івашкевича заборгованість. Проте російський чиновник заблокував таке рішення, одночасно пропонуючи оштрафувати суд за порушення правосуддя і законів. В іншому випадку чиновник для відміни «несправедливих» рішень використав Литовський статут (арт. 28 і 43 розд. II та арт. 75 розд. IV). Такий стан справ дав підстави прийти до висновку, що насправді річпосполитська процедура «... не є така добра, як йому здавалося...». Претензії до роботи судів полягали в стягуванні кондемпнатів (штраф за неявку до суду – 44 злотих позивачу і 22 – суду) і констатації фактів, що секретарі, які краще знали закони, не «підправляли» суддів (Батурин, 1918b, с. 99–103).

Одним з найцікавіших та найцінніших джерел з історії Російської імперії першої третини XIX ст. виступають мемуари віцегубернатора Бессарабії (1824–1826) і градоначальника Керчі (1826–1828) Ф. Вігеля (1786–1865). Знайомий з життям вищих прошарків і окремих регіонів, він лише епізодично звернувся до правобережних губерній, зауваживши, що «Подільська губернія, рай земний, але як до нього потрапити? Поляки заважають Росіянам у ньому селитися» (Вигель, 1865, с.107). Єдиний представник судових структур регіону, хто потрапив до поля зору автора, був колишній голова Волинського надвірного суду (1798–1799) надвірний радник О. Кршижановський (Шевчук, 2018, с. 184–186). Негативне ставлення до цієї постаті зумовлене тим фактом, що колишній голова суду змінив батька мемуариста на посаді пензенського губернатора (1809–1811) та прославився хабарництвом. Описуючи його перебування на посаді, Ф. Вігель згадує лише глузливі слова губернатора про свій житомирський період: «Бердичівський у Волинській губернії ярмарок дає 30 000 руб. сріблом губернатору, а мені тут купчихи піднесли три пуди цукру» (Вигель, 1864, с.97).

Поряд зі спогадами П. Батурина, добре знайомого з «внутрішньою кухнею» судової влади внутрішніх губерній, важливого значення набуває щоденник пензенського віцегубернатора (1791–1796) та владимирського цивільного губернатора (1802–1812) І. Долгорукого, який відвідав Київ у 1817 р. Сановника шокувало побачене у губернії. У приватному містечку Богуславі, яке належало графині Браницькій, як у повітовому центрі були розташовані одночасно і коронні чиновники, і приватні офіціалісти. Автор зауважував, що слідство у нижніх земських судах і кримінальне судочинство у повітових судах здійснювалося на російській мові та згідно з російськими законами, а цивільне – і за польськими, і за російськими законами та на польській мові. У Києві обирали «суддю генерального», який керує «цивільною палатою» та пише протоколи «на польській мові!». Викликало критику і польськомовне судочинство, адже потребувало багато зусиль, часу і перекладачів (особливо складно було приїжджим, які не володіли польською). Нарікання викликало і те, що у Київській губернії «... лише 23 поміщика з польської шляхти» і тому незрозуміло навіщо їм відновили привілеї у судочинстві. Він навіть

критикував Павла I за запровадження річпосполитського судочинства та польської мови, позитивно оцінюючи політику Катерини II (Долгорукий, 1870, с. 88–89).

Сановник дійшов до того, що розрізняв поляків і росіян: у перших є Статут і конституція, а в других – цар та іменний указ. Це дало підстави стверджувати, що два народи управляються однією владою, але за різними законами. Під час обіду у заможного поміщика Казарінова І. Долгорукий побачив, що до нього почали приїжджати підсудки і повітові писарі, які прохали допомогти у переобранні їх на вересневих виборах у Києві, що нагадувало аналогічні процеси у внутрішніх губерніях. На думку мемуариста, доходило до абсурду, коли російському поміщику приносили повістку з нижнього земського суду польською мовою. Критикувалося запровадження польських судів, статутів і мови замість того, щоб примусити поляків «танцювати під дудку росіян», останні змушені були пристосовуватися до їхніх установ і вчити мову. Особливе незадоволення викликав статус шляхти, коли змішувалися дворяни (Браницькі, Понятовські та інші) і шляхта, яка не мала документів, але легалізовувала свій статус через виборну службу підсудками, підкоморіями чи повітовими писарями, отримуючи «чин, клас» (Долгорукий, 1870, с. 140, 149–151).

До другої групи можна віднести спогади представників місцевого шляхетства, добре знайомого з функціонуванням судових структур. Для розуміння причин участі нобілітету в діяльності судів, прискіпливого ревізування справ і бюрократизації роботи слугує соціологічна «теорія еліт». В. Парето відносив до еліти вищі класи з політичним і соціальним впливом та здебільшого багатством. Італійський соціолог переконував, що якщо еліта не готова боротися за збереження свого впливу і перебуває у занепаді, то вона має поступитися іншій еліті, більш «мужній і твердій» (Парето, 2002, с. 265, 273). Тому участь шляхтичів можна оцінювати як своєрідну «шляхетську повинність», бажання зберегти свій вплив за втрати державності зі сподіваннями на краще майбутнє. Зацікавленість у домінуванні в суспільному житті вимагало від мемуаристів-шляхтичів звертати увагу на позитивні сторони діяльності річпосполитської судової процедури і локальних посадовців, адже вони забезпечували соціальну стабільність у регіоні.

Картину повсякденного життя Волині подано в спогадах Яна Дуклана Охоцького. Не обмежуючись власними партикулярними справами, автор представив окремі епізоди, пов'язані з функціонуванням судових структур Волинської губернії. З огляду на те, що мемуари писалися у 76-річному віці, зустрічаються певні неточності, що однак, не може зіпсувати загальної картини. До прикладу, перша згадка про помпезне відкриття Волинської губернії і дворянські вибори помилково датована 1797 р. (Крашевський, 1874, с. 37), хоча насправді це відбулося 6 серпня 1796 р. (ПСЗРІ-1, т. 23, № 17512, с. 940). Детально описуючи процедуру виборів автор звертає увагу на патріотичне піднесення, яке охопило шляхетське суспільство. Він зауважує: «Ми (*шляхта*. – *авт.*) дуже мало розуміли суть нових посад». Зміну польської політики Павла I пов'язував із графом Ю. А. Іллінським, у судовій сфері це проявилось в «... поверненні наших законів і судочинства на «нашій» мові» та поновленні земських судів (*повітових*. – *авт.*) і трибуналу. Та й сам головний герой втратив посаду чуднівського справника, але був обраний підсудком Житомирського повітового суду, роботу якого він оцінював позитивно, не вдаючись у подробиці (Крашевський, 1874, с. 40, 42–44). Дотримуючись світського способу життя, Я. Охоцький змушений був дати банкет, зазначивши, що це дорого і «витрати були вище становища засідателя». Загалом шляхетська партія Волинської губернії позитивно оцінювали правління Павла I та сумували з приводу його смерті. Проте й Олександр I виправдав їх сподівання. Цілий пласт інформації присвячено службі посадовців Волинського головного суду¹. У характеристиці голови цивільного департаменту Тележинського зазначалися енергія, самовідданість, прекрасне знання законів і освіченість. При цьому згадувалося, що добросовісна служба коштувала йому 200 000 злотих (Крашевський, 1874, с. 52, 54–55).

Окремий сюжет присвячено масонству у Житомирі і його впливу на ситуацію в губернії, у т. ч. й на судову сферу. О. Пипін пов'язує виникнення у 1787 р. в Житомирі ложі «Розсіяний морок» з діяльністю лікаря Ф. Гінча. Нові відомості про ложу з'явилися за Олександра I. 1817–1821 рр. коли вона працювала на польській і французькій мовах (Пыпин, 1916, с. 519). Очевидно, що враховуючи закритий характер масонського руху, частина дослідників послуговувалася у тій чи іншій формі спогадами Я. Охоцького, який, описуючи діяльність

¹ Губернська ревізійно-апеляційна установа. Складалася з двох департаментів – кримінальних і цивільних справ. До складу кожного входили обрані шляхтою на три роки голова та три засідателі, представники місцевої еліти та від корони по одному раднику і секретарю. До першого департаменту в обов'язковому порядку на ревізію надходили всі кримінальні справи, до другого – за апеляцією цивільні справи. Волинський головний суд здійснював керівництво судами першої інстанції: повітовими та підкоморськими судами, магістратами та ратушами. Завданням було забезпечення соціальної стабільності в регіоні (Шевчук, 2019; Шевчук, 2020).

.....
венерабля Франца Гінча (Крашевский, 1874, с. 83)¹, згадує про шлюб його дочки з «І» (фігурує під таким псевдонімом), що відкрило йому шлях до членства у ложі. Я. Охоцький описував його як такого, який не мав «виховання» і певних талантів, але був спритний і вмів користуватися ситуацією для досягнення своїх цілей. Після смерті Гінча новим очільником став колишній офіцер польських військ «L». Вони разом утворили нове керівництво ложею і розпочали залучати молодих багатіїв, збираючи з них гроші. Масони безуспішно спробували залучити волинського губернатора В. Гіжицького, який хоча й відмовився, проте обіцяв сприяння (Крашевский, 1874, с. 84). На виборах 1817 р. головою цивільного департаменту Волинського головного суду обрано Ю. Пінінського, який не займався справами. Радником департаменту був «І», який і вирішував усі справи. Виступити проти масонів не наважувався навіть губернатор, а Ю. Пінінський встановив у справі Малиновського «такий декрет, що той зійшов з глузду». Мемуарист пов'язував діяльність другого департаменту з діяльністю «І», лише зауважує, що обраний 1824 р. (*насправді вибори були 1823 р. – авт.*) головою цивільного департаменту Піотровський зумів дещо обмежити вплив «І». Зрозумівши у чому справа, голова департаменту діяв згідно із законами і не дозволяв дирекції ложі маніпулювати собою. Характеризуючи наслідки виборів 1827 р., вказано, що головою кримінального департаменту обрано Бержинського, а цивільного – Яловицького (останній 15 років був повітовим рівненським маршалом). Проте «І», користуючись «слабкістю і безхарактерністю» останнього, продовжував керувати справами департаменту, що дало початок великим зловживанням у майбутньому (Крашевский, 1874, с. 91–92, 95–96, 104).

Хто ж був цей загадковий член дирекції масонської ложі «Розсіяний морок», який мав настільки великий вплив на судову владу і чи насправді він мав його? І. Ярмошик наводить слова Ю. Крашевського з передмови, що спогади Я. Охотського були доволі популярними і ходили у рукописних списках серед обивателів Волині, передаючись з рук у руки (Ярмошик, 2009). Та їх неоднозначно сприйняли тогочасною елітою. Хтось був незадоволений оцінками мемуариста, інші були його недругами. Однобока оцінка масонської ложі та критика кадрового складу та діяльності цивільного департаменту Волинського головного суду неодмінно повинна викликати спростування. Антоній Пауша² чотири рази обраний засідателем (до кримінального департаменту у 1814 і 1817 рр., цивільного – 1820 і 1823 рр.) (Шевчук, 2022, с. 244, 564) виступив у ролі захисника. Згідно з формулярним списком 1823 р. зазначено, що Пауша 1810 р. закінчив Віленську академію та до свого обрання 1814 р. засідателем кримінального департаменту перебував у маєтку. У власності в Житомирському повіті мав 445 кріпаків. Станом на 1823 р. був неодружений (Шевчук, 2022, с. 246; ДАЖО, ф.16, оп.1, спр. 39, арк.1 зв.–2). Його відповідь наведено А. Є. Івановським, який при цьому жалкує, що представники локальної еліти були під впливом масонської пропаганди, замість того, щоб бути «більш корисними суспільству» (Iwanowski, 1876, s.166). Звертаючись до постаті автора протестації, А. Івановський вказує, що А. Пауша в «унії 1825 р.» з росіянами був одним з депутатів від Волині, для укладання угод і договорів. Йому вдалося не потрапити під хвилю арештів і про нього забули. 1831 р. він взяв участь у збройному повстанні в Овруцькому повіті та був засуджений до каторги і засланий до Сибіру. Йому вдалося зберегти від конфіскації свій нерозділений (з братом. – авт.) маєток. Провівши 25 років у Сибіру та не отримуючи підтримки від брата, він повернувся до Житомира, де йому потрапили до рук мемуари Я. Охоцького. Звинувачуючи його у приписуванні собі становища, якого він не мав, та у перекручуванні фактів А. Пауша, як свідок і свого часу впливовий посадовець, взявся у віці 80 років писати відповідь (Iwanowski, 1876, s. 263–264).

Зі спогадів А. Пауші розуміємо, що таємничим «І» був Юзеф Залеський (15 лютого 1778 (1771) – 5 лютого 1830³). Відповідно до формуляру за 1828 р. він був колезьким асесором й обіймав посаду радника цивільного департаменту Волинського головного суду. Походив зі шляхти, не мав власності (у дружини зазначено 29 кріпаків) та зазначено про 5-річного сина і 10-річну дочку. 1792 р. вступив на військову службу корнетом до Смоленського драгунського полку,

¹ П. Абрамович і В. Гнатюк присвятили спеціальне дослідження родині Гейнчів (Гінчів). Послугуючись архівними матеріалами автори вказують, що Франц-Кароль Гейнч народився у родині полковника польського війська і був охрещений під Краковом 1756 р. З 1775 р. перебував на польській військовій службі лікарем. Не вдалося встановити точної дати переїзду до Житомира, 1790 р. вже був тут і з 1793 р. був карантинним лікарем (очевидно у чині колезького радника). Станом на 1821 р. мав у власності с. «Гіннесівку» з 20 кріпаками чоловічої статі та 28 – жіночої. Мав дочку Емілію-Францишку (1806 р. н.) та сина, згодом письменника, Кароля-Августа (1810 р. н.). (Абрамович, Гнатюк, 1928, с.100–102).

² У російській документації вживається прізвище «Павша» (Месяцеслов, 1816, с.495).

³ Дані згідно з Є. Івановським (Iwanowski, 1876, s. 256). Викликає застереження дата народження, адже відповідно до формуляру за 1828 р. зазначено вік 57 р, отже, рік народження – 1771. Також у формулярі дописана дата смерті – 5 лютого 1830 р. (ДАЖО, ф. 16, оп. 1, спр. 22, арк. 1 зв., 2 зв.–3).

наступного року отримав поручика та 1797 р. подав у відставку. Виборну службу розпочав 1801 р. депутатом Волинської дворянської комісії та 1805 р. отримав титулярного радника. Цього ж року розпочалася його служба засідателем у департаментах Волинського головного суду (обраний 1805, 1808, 1811, 1814 і 1817 рр.), а 1818 р. призначений радником цієї апеляційно-ревізійної установи. 1821 р. був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня за виборну службу протягом трьох термінів (ДАЖО, ф.16, оп.1, спр.22, арк.1 зв.–3). Отже, робота у департаментах Волинського головного суду розпочалася задовго до його участі у масонській ложі.

Я. Охоцький звинувачував Ю. Залеського в інтригах та впливові на В. Ґжицького, приписував тому участь у всіх конфліктах тогочасного періоду. Водночас волинський губернатор повністю керувався власною думкою (Iwanowski, 1876, s. 264–265), що стверджував і сам Я. Охоцький, вважаючи, що невміння стримуватися постійно шкодило йому (Крашевський, 1874, с. 102). А. Пауша зазначав, що Залеський був «шляхетним і товариським» улюбленцем, дім його відкритий для «публічного життя». 1817 р. він одружився зі вже згадуваною Францишкою Ґейнч. А. Павша розглядав діяльність житомирської ложі, до якої входило багато знатних і багатих осіб, з патріотичного боку. Відкидаючи звинувачення про великі внески, він стверджував про контроль за використанням рахунків. Образом ж Я. Охоцького пояснював не його релігійність, а тим, що незважаючи на всі зусилля, той не зміг увійти до складу ложі (Iwanowski, 1876, s. 265–266). Перевагою А. Пауші над Я. Охоцьким стало краще знання кадрового складу департаментів Волинського головного суду, що в очах сучасників виставляло його суперника у «невигідному світлі» (Iwanowski, 1876, s. 268–270)¹. Проте автор не розкривав механізмів діяльності департаментів, а обмежувався короткими характеристиками окремих голів департаментів: обраний 1805 р. Т. Тележинський за три роки важкої праці втратив здоров'я і частину статків, що й не викликало у нього бажання продовжувати службу; обраний 1808 р. головою цивільного департаменту князь Д. Четвертинський своєю працею залишив по собі найкращу пам'ять, чому сприяло й світське життя його дружини; обраний 1811 р. головою цивільного департаменту Ю. Бачинський мало уваги приділяв службі, а більше переймався своїми особистими справами у Петербурзі. Як засідатель кримінального департаменту молодий А. Пауша брав участь у роботі комісії з розслідування зловживань М. Комбурлея, високо оцінюючи роботу голови цивільного департаменту А. Домбровського, призначуваного очолювати слідство. Навіть пристрасть останнього до гри у карти виставлено у вигідному ракурсі: у Житомирі не грав, а лише після повернення до села. І хоча всі були визнані винними та вирок надіслано до Сенату, але справа тягнулася до смерті колишнього волинського губернатора (Iwanowski, 1876, s. 268–271). В оцінці А. Пауші, обраний головою цивільного департаменту Ю. Пінінський постає знавцем права, який настільки досконало розумів справу, що «переривав адвоката і диктував рішення суду», пояснюючи за потреби своє рішення. Тому настільки образливим було звинувачення його у пиятиках. Стосовно ж справи Кетана Маліновського, то його не судив Ю. Пінінський, а С. Карвицький, Ю. Залеський і А. Пауша. Обраний 1823 р. головою цивільного департаменту Є. Піотровський був ретельним і старанним на посаді. Мемуарист стверджує про добрі стосунки між В. Ґжицьким і Ю. Залеським, оскільки останній 1826 р. був присутнім на похоронах колишнього губернатора (Iwanowski, 1876, s. 275, 280, 284–285).

Спогади М. Чайковського займають особливе місце в історії України. Проте місця для судової влади, на жаль, у них не знайшлося. Єдиною і до того ж негативною стала згадка про гостювання автора у садибі магната Стецького, єдиний син якого (Людвіг), не дивлячись на всі зусилля ксьондза Жебровського, не зміг «дійти до третього класу». Проте такі «успіхи» не завадили йому обіймати посаду голови Волинського головного суду (Чайковський, 1891, с. 255) (*станом на 1824 р. очолював тимчасовий кримінальний департамент. – авт.*).

Справжньою подією у культурному житті Волині стали «Pamiętniki z życia» Єви Фелінської (1793–1859) (Felińska, 1859), які охоплювали події від її народження до 1822 р. В. Єршов наголошує на унікальності мемуарів та їх значенні в історії літератури та культури краю (Єршов, 2008, с. 475). Характеризуючи ставлення авторки до ролі судової влади у житті тогочасного соціуму, передусім звернімо увагу, що її чоловіка Герарда Фелінського на виборах 1820 р. обрано засідателем до кримінального департаменту Волинського головного суду (Шевчук, 2022, с. 564). Констатуючи результати обрання чоловіка на посаду, мемуаристка наполягає на неочікуваності такого результату не лише для неї, але й для Герарда, який проїхав 300 верств виключно для ознайомлення з ситуацією на виборах. У дружини, хоча це не співпадало з її планами, не виникло жодного заперечення проти посади, до того ж вона зазначила, що «...громадянинові належить служити своїм співвітчизникам». Зауважимо, що

¹ Його дані в основному підтверджені архівними матеріалами (журналами засідань департаментів Волинського головного суду) та «Месяцесловами...» за відповідні роки (Шевчук, 2022, с. 561–564).

.....
шляхетська корпорація цікавилася результатами виборів і змінами урядників (Felińska, 1859, s. 358–359).

Твір наповнений не лише фактами з життя суспільства, описами природи тощо, але й власними роздумами. Порівнюючи життя предків із сучасними реаліями, Є. Фелінська переконує, що становище шляхти раніше було складнішим, адже вони захищали країну, керували нею, опікувалися судочинством і зовнішніми справами; зараз же багато з цих обов'язків відійшли у майбутнє: країна не потребує оборони, татари не нападають, військо складається з представників різних «класів», адміністрування і судівництво обходяться без участі шляхти. Єдине, що залишилося зі старих часів – «зв'язок зі селянами» (Felińska, 1859, s. 208–209). Що ж давало підстави авторці зробити висновок про втрату елітою впливу у судочинстві, адже шляхта обирали своїх урядників до підкоморських і повітових судів, засідателів та голів до департаментів Волинського головного суду? Описавши процедуру купівлі своїм чоловіком землі за 50 000 злотих, вона звертає увагу, що раніше за Литовським статутум процедура набуття майна не була настільки складною. Окрім цього, раніше прозорість у цивільних справах привчала молодь до вивчення права з дитинства. За її спостереженнями кожен шляхтич, маючи справи у суді, приходив туди з сином-підлітком, який таким чином знайомився з правом. Описуючи процес вступу у володіння нерухомістю, Є. Фелінська нарікала на необхідність сплати до казни відсотків з купчої (за *річпосполитських часів не було платежів, за імперського панування стягували 6 % від суми угоди; локальна шляхта постійно намагалася уникнути обов'язкових платежів. – авт.*) і зазначала, що «... зараз право стало мистецтвом, доступним лише для обраних, а невігласи мали щедро платити за своє невігластво» (Felińska, 1859, s. 301–302).

Висновки. Судова влада не знайшла належного відображення у спогадах та оцінках сучасників. Заради збільшення привабливості мемуаристи більше зосереджувалися на описі приватного життя з гастрономічними вподобаннями, любовними інтригами, вдалими / невдалими оборудками тощо. Судові справи видавалися авторам нецікавими, заплутаними, можливо не завжди справедливо вирішеними. Для приїжджих російських чиновників важливим було показати з негативного боку річпосполитську судову процедуру (П. Батурин) для прикрашання імперського судочинства. І. Долгорукий загалом не зрозумів тонкощів імперської політики та особливостей функціонування судової влади в регіоні. Його поверхові антишляхетські судження мали на меті скасування політики верховної влади з пошуку компромісів з місцевою елітою та були радше відображенням поглядів місцевих адміністраторів, які виступали за відновлення судових порядків відповідно до «Учреждений...» 1775 р.

Місцеві мемуаристи переважно не заглиблювалися у судові процедури, не бажаючи показувати й незадоволення роботою установ, що підривало авторитет локальної шляхти. З іншого боку, вони не бачили у них «нічого цікавого». У полі їх зору перебували представники судових структур. Оцінки авторів різняться, проте дають можливість зрозуміти важливість обіймання виборних посад для нобілітету, набутий ними соціальний капітал, боротьбу за владу між партіями. Нерідко на їх судження щодо діяльності посадових осіб і роботи установ впливали особисті вподобання (Я. Охоцький) або бажання прикрасити дійсність і виправдати своїх колег (А. Пауша). На цьому фоні по-справжньому глибокими виступають «Pamiętniki...» Є. Фелінської, яка розуміла руйнівні наслідки втручання імперської влади у місцеве судочинство, що призвело до відсторонення шляхти від судової влади.

Дослідження спогадів та оцінок дозволяє «відчути епоху» і зрозуміти, що окрім бенкетів, полювань й інтриг було повсякденне життя суспільства, яке потребувало соціальної стабільності та відчуття захищеності, чого не можна досягнути без ефективної судової влади.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність працівникам Державного архіву Житомирської області й Валентині Шандрі, Оксані Маркевич за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Felińska, E. (1859). *Pamiętniki z życia. Serya 2. T. II*. Wilno, 407 s.

Iwanowski, E. (1876). *Wspomnienia lat minionych. T. 1*. Kraków, 601 s.

Абрамович, П., Гнатюк, В. (1928). Ще раз про Гейнча (Гінча) [Once again about Heinch (Hinch)]. *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст.* Кн. 2. Київ: Державне видавництво України, 99–102.

Батурин, П. (1918a). Записки. *Голос минувшего. № 4–6 (апрель–июнь)*. Москва, 173–210.

Батурин, П. (1918b). Записки (продолжение). *Голос минувшего. № 7–9 (июль–сентябрь)*. Москва. 99–132.

Вигель, Ф. (1864). *Воспоминания Ф. Ф. Вигеля, в 7 частях, ч. 3*. Москва: В университетской типографии. 186 с.

- Вигель, Ф.** (1865). *Воспоминания Ф. Ф. Вигеля, в 7 частях, ч. 6.* Москва: В университетской типографии. 149 с.
- Габбе, П.** (1827а). Прогулка за Днпром. *Московский телеграф.* № 4. 267–285.
- Габбе, П.** (1827b). Прогулка за Днпром. *Московский телеграф.* № 5. 5–19.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Долгорукий, И.** (1870). *Дневник путешествия в Киев 1817 г.* Москва: Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 280 с.
- Єршов, В.** (2008). *Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності.* Житомир: Полісся, 624 с.
- Зайончковский, П.** (1977). *История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях, т. 2, ч. 1. 1801–1856.* Москва, Издательство: Книга, 367 с.
- Крашевский, Ю.** (1874). *Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные Ю. Крашевским.* Санкт-Петербург: Типография П. П. Меркульева. 319 с.
- Кукушкина, Е., Шишкин, А.** (1988). Батурин Пафнутий Сергеевич. *Словарь русских писателей XVIII века. Вып. 1 (А–И).* Ленинград. 68–70.
- Маркевич, О.** (2020). Державна служба у Волинській губернії у спогадах та оцінці сучасників (кінець XVIII – перша половина XIX століття). *Емінак: науковий щоквартальник.* № 2 (30). 45–55. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).405](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).405)
- Месяцеслов** – *Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1816, в 2 частях, ч. 2.* Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 540.
- Парето, В.** (2002). Социалистические системы. *Теоретическая социология: Антология, в 2 частях, ч. 1.* Москва: Книжный дом «Университет», 249–313.
- ПСЗРИ-1** – *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 г.: в 45 т.* Санкт-Петербург: Тип. Второго отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830.
- Пыпин, А.** (1916). *Русское масонство: XVIII и первая четверть XIX в.* Петроград: Изд. «Огни», 584 с.
- Чайковский, М.** (1891). Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) [Notes of Mikhail Tchaikovsky (Sadik Pasha)]. *Киевская старина.* Т. 32. 255–268.
- Шевчук, А.** (2018). Волинський надвірний суд (1798–1801): заснування, структура та діяльність. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 28.* 179–202.
- Шевчук, А.** (2019). Соціальне значення діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1797–1831 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 30.* 9–19. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-30-9-19>
- Шевчук, А.** (2020). Цивільні департаменти головних судів Правобережної України (1797–1831): імперські практики у річпосполитівській судовій традиції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 31.* 17–29. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-17-29>
- Шевчук, А.** (2022). *Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія.* Житомир: Видавець Євенок О. О., 580 с.
- Ярмошик, І.** (2009). Події Волинської історії у висвітленні польського мемуариста Яна Дуклана Охотського (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Часопис Української історії.* 14. 119–124.

Andrii V. Shevchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

The Judiciary of the Right-Bank Ukraine (the End of 18th – the First Third of the 19th Century) in Memoir Literature

Abstract. *The purpose of the article is to determine the conditions of functioning of the judiciary of the Right-Bank Ukraine during the imperial policy of seeking compromises with the gentry for the sake of establishing itself in a socio-ethnically complex border region in the late eighteenth and early nineteenth centuries. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-systemic, historical-typological) methods with the principles of historicism, systematicity, and scientificity, which allowed us to focus on assessing the position of judicial structures in the memoirs of visiting officials and local gentry. The prosopographical method made it possible to study the personalities of memoirists and individual court officials in the aggregate of their individual qualities*

and relationships with others. **Scientific novelty** of the work lies in the study of the activities of the judicial structures of the right-bank provinces in the context of the imperial policy of granting concessions to the local elite in the memoirs of visiting Russian officials and representatives of the local gentry. Certain provisions set forth in the memoirs are confirmed / refuted based on the use of a set of published and archival sources. **Conclusions.** The judiciary was not properly reflected in the memoirs and assessments of contemporaries. To increase their appeal, memoirists focused more on describing private life, and court cases, by and large, seemed uninteresting, confusing, and perhaps not always fairly resolved to the authors. For visiting Russian officials, it was important to show the negative side of the Rzeczpospolita judicial procedure to embellish the imperial judiciary; they did not always understand the intricacies of imperial policy and the peculiarities of the functioning of the judiciary in the region. Local memoirists mostly did not delve into judicial procedures, not wanting to show dissatisfaction with the work of institutions, which would undermine the authority of the local gentry. Their focus was on judicial officials. The authors' assessments differ, but they make it possible to understand the importance of holding elected positions for nobility, the social capital they acquired, and the struggle for power between parties. E. Felinska understood the devastating consequences of the interference of the imperial authorities in local judicial proceedings, which led to the removal of the nobility from the judiciary. The study of memoirs and assessments allows us to "feel the era" and understand that in everyday life there was a demand for social stability and a sense of security, which could not be achieved without an effective judiciary.

Key words: imperial policy, Freemasons, judiciary, memoirs, right-bank provinces, Rzeczpospolita judicial tradition.

References:

- Abramovych, P., Ghnatjuk, V.** (1928). *Shhe raz pro Ghejncha (Ghincha) . Za sto lit. Materialy z ghromadsjkogho j literaturnogho zhyttja Ukrainy XIX i pochatku XX st. Kn. 2.* Kyjiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1928. 99–102. [in Ukrainian].
- Baturin, P.** (1918a). *Zapiski [Notes]. Golos minuvshogo. № 4–6 (aprel–iyun).* Moskva, 173–210. [in Russian].
- Baturin, P.** (1918b). *Zapiski (prodolzhenie) [Notes (continued)]. Golos minuvshogo. № 7–9 (iyul–sentyabr).* Moskva. 99–132. [in Russian].
- Chaykovskiy, M.** (1891). *Zapiski Mikhaila Chaykovskogo (Sadyk-pashi). Kievskaya starina. T. 32.* 255–268. [in Russian].
- DAZhO** – Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrskoj oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Russian].
- Dolgorukiy, I.** (1870). *Dnevnik puteshestviya v Kiev 1817 g. [Diary of a trip to Kiev in 1817].* Moskva: Imp. O-vo istorii i drevnostey ros. pri Mosk. un-te, 280 s. [in Russian].
- Gabbe, P.** (1827a). *Progulka za Dneprom [A walk along the Dnipro]. Moskovskiy telegraf. № 4.* 267–285. [in Russian].
- Gabbe, P.** (1827b). *Progulka za Dneprom [A walk along the Dnipro]. Moskovskiy telegraf. № 5.* 5–19. [in Russian].
- Felińska, E.** (1859). *Pamiętniki z życia [Memoirs of a lifetime]. Serya 2. T. II.* Wilno, 407 s. [in Polish].
- Iwanowski, E.** (1876). *Wspomnienia lat minionych [Memories of years gone by]. T. 1.* Kraków, 601 s. [in Polish].
- Jarmoshyk, I.** (2009). *Podiji Volynsjkoji istoriji u vysvitleni poljsjkogho memuarysta Jana Duklana Okhotsjkogho (kinecj XVIII – pochatok XIX st.) [The events of Volyn history in the reflection of the polish memorialist Jan Duklan Ochotsky at the end of the XVIII century and at first half of the XIX century]. Chasopys Ukrainjskoji istoriji. 14.* 119–124. [in Ukrainian].
- Jershov, V.** (2008). *Poljsjka literatura Volyni doby romantyzmu: ghenologhija memuarystychnosti [Polish literature of Volhynia in the Romantic Period: genealogy of memoirs].* Zhytomyr: Polissja, 624 s. [in Ukrainian].
- Zayonchkovskiy, P.** (1977). *Istoriya dorevoljutsionnoy Rossii v dnevnikakh i vospominaniyakh, t. 2, ch. 1. 1801–1856 [History of pre-revolutionary Russia in diaries and memoirs, vol. 2, part 1. 1801–1856].* Moskva, Izdatelstvo: Kniga, 367 s. [in Russian].
- Krashevskiy, Yu.** (1874). *Rasskazy o polskoy starine. Zapiski XVIII veka Yana Duklana Okhotskogo s rukopisey, posle nego ostavshikhsya, perepisannyya i izdannyya Yu. Krashevskim [Stories of Polish antiquity. The Notes of the 18th century by Jan Duclan Ochotski from the manuscripts he left behind, copied and published by J. Kraszewski].* Sankt-Peterburg: Tipografiya P. P. Merkuleva. 319 s. [in Russian].
- Kukushkina, Ye., Shishkin, A.** (1988). *Baturin Pafnutiy Sergeevich [Baturin Paphnutiy Sergeevich]. Slovar russkikh pisateley XVIII veka. Vyp. 1 (A–I).* Leningrad. 68–70. [in Russian].
- Markevych, O.** (2020). *Derzhavna sluzhba u Volynsjkij ghuberniji u spoghadakh ta ocinci suchasnykiv (kinecj XVIII – persha polovyna XIX stolittja) [Civil Service in Volyn Province in Memories and*

- Assessments of Contemporaries (Late 18th – First Half of the 19th Century)]. *Eminak: naukovyj shhokvartal'nyk*. 2 (30). 45–55. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).405](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).405)
- Mesyatseslov** – *Mesyatseslov s rospisyu chinovnykh osob ili obshchiiy shtat Rossiyskoy imperii na leto ot Rozhdestva Khristova 1816, v 2 chastyakh, ch. 2* [Monthly Calendar with a List of Officials or the General Staff of the Russian Empire for the Year of Nativity 1816, in 2 Parts, Part 2]. Sankt-Peterburg: Imp. Akademiya nauk, 540. [in Russian].
- Pareto, V.** (2002). Sotsialisticheskie sistemy [Socialist systems]. *Teoreticheskaya sotsiologiya: Antologiya, v 2 chastyakh, ch. 1*. Moskva: Knizhnyy dom «Universitet», 249–313. [in Russian].
- PSZRI-1** – *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie pervoe* [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 1]. S 1649 po 12 dekabrya 1825 g.: v 45 t. Sankt-Peterburg: Tip. Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy e. i. v. kantselyarii, 1830. [in Russian].
- Pypin, A.** (1916). *Russkoe masonstvo: XVIII i pervaya chetvert XIX v.* [Russian Freemasonry: 18th century and the first quarter of the 19th century]. Petrograd: Izd. «Ogni», 584 s. [in Russian].
- Shevchuk, A.** (2018). Volynskyj nadvirnyj sud (1798–1801): zasnuvannja, struktura ta dijal'nistj [Volyn outer court (1798–1801): establishment, structure and activities]. *Problemy istoriji Ukrajiny XIX – pochatku XX st.* Vyp. 28. 179–202. [in Ukrainian].
- Shevchuk, A.** (2019). Socialjne znachennja dijal'nosti kryminal'nykh departamentiv gholovnykh sudiv Pravoberezhnoji Ukrajiny (1797–1831 rr.) [The social significance of the Criminal Departments' activities of the Supreme Courts in the Right-Bank Ukraine (1797–1831)]. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija*. Vyp. 30. 9–19. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-30-9-19>
- Shevchuk, A.** (2020). Cyviljni departamenty gholovnykh sudiv Pravoberezhnoji Ukrajiny (1797–1831): impersjki praktyky u richpospolytivskij sudovij tradycji [Civil Departments of the Supreme Courts in the Right-Bank Ukraine (1797–1831): imperial expertise in the Polish and Lithuanian Commonwealth judicial tradition]. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija*. Vyp. 31. 17–29. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-17-29> [in Ukrainian].
- Shevchuk, A.** (2022). *Sudova vlada v zhytti suspiljstva Pravoberezhnoji Ukrajiny (kinecj XVIII – persha tretyna XIX st.): monohrafija* [The judiciary in the life of the society of the Right-Bank Ukraine (late XVIII – first third of the XIX century): monograph]. Zhytomyr: Vydavec Jevenok O. O., 580 s. [in Ukrainian].
- Vigel, F.** (1864). *Vospominaniya F. F. Vigelya, v 7 chastyakh, ch. 3* [Memories of F. F. Vigel]. Moskva: V universitetskoy tipografii. 186 s. [in Russian].
- Vigel, F.** (1865). *Vospominaniya F. F. Vigelya, v 7 chastyakh, ch. 6* [Memories of F. F. Vigel]. Moskva: V universitetskoy tipografii. 149 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 16.01.2023 р.

Статтю рекомендовано до друку 12.03.2023 р.

Тетяна Кузнець

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

ScopusID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848775300>

Сторінки історії повсякдення Свято-Георгіївського монастиря за его-документами його сучасника

Анотація. Метою статті є систематизація виявлених у «Щоденниках» адвоката, відомого громадського діяча, активіста кооперативного руху на Уманщині Петра Федоровича Курінного (1852–1931) записів про Свято-Георгіївський монастир поблизу Умані. Вони містять інформацію про повсякденне життя монахів, а саме повсякденність фокусує увагу на вивченні таких питань, як господарсько-економічне життя ченців, місце монастиря у релігійно-культурному житті регіону, відносини з владою та стан державно-церковних відносин. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (описового, типологічного, системоутворюючого) методів з принципами: історизму, системності, науковості. **Наукова новизна.** Офіційна історія Свято-Георгіївського монастиря поблизу Умані доповнена фрагментами повсякденного життя його насельників, що увиразнило богослужбову практику та господарську діяльність монахів. Проілюстроване ставлення державної влади до монастиря, яке виявлялось у грабежах, знущанні над монахами і врешті ліквідації обителі. Уточнено дату смерті вікарія Київської єпархії, єпископа Уманського та Звенигородського Платона (Петрова). Історія монастиря наповнена іменами його мешканців. **Висновки.** Его-документи Петра Федоровича Курінного є важливою частиною джерельної бази історії монастиря, адже містять інформацію, якої немає в інших джерелах. Її систематизація складає уявлення про повсякденне життя монахів, яке було наповнене богослужбовою практикою та господарською діяльністю. Щоденникові записи засвідчують, що служба в монастирі приваблювала велику кількість вірян, а господарювання монахів забезпечувало самодостатнє існування православної обителі. Із записаних слів монахів прослідковується еволюція їх ставлення до більшовицької влади: від сподівань на близькість поглядів щодо спільного ведення господарства, до несприйняття через жорстокість та бажання більшовиків пожитися чужим добром. У 1919 р. більшовики чотири рази грабували монастир. Его-документи дали можливість назвати імена усіх настоятелів монастиря та ієромонахів.

Ключові слова: єпископ Платон (Петров), історія повсякдення, Київська єпархія, П. Ф. Курінний, Свято-Георгіївський монастир, Умань.

Постановка проблеми. Звернення до історії одного монастиря умотивовує розвиток нової локальної історії, яка нерозривно пов'язана з новою соціальною історією, з історією соціальних груп, але ставить її у просторово-часові рамки реальної соціальної взаємодії, і яка вирішує проблему повернення в історію індивіда, який випав з поля зору дослідників, що захопилися аналізом макропроцесів. У межах нової локальної історії застосовується мікроісторичний підхід, що уможливорює якнайповніше висвітлення історичного дійства. Концепт локальної історії уможливорює деталізацію життя чернечих спільнот у соціокультурному середовищі часових відрізків історичного процесу.

Монастирі на українських теренах мають різну за подією наповнюваністю та часовою тяглістю історію, звернення до якої є завжди актуальним. Це пов'язано з тим, що, за словами В. Вечерського, «Монастирі й печери, храми, давні урочища, гори і джерела, освячені традицією, – все це сліди здійсненої нашими предками величезної духовної роботи з «окультурення» широких ландшафтних просторів України. Ця робота не раз брутально, насильницьки обривалася всілякими зайдами й різними духовними пошестями, остання з яких ледь не звела в небуття українську націю» (Вечерський, 2008, с. 9). Мається на увазі більшовицька радянська влада, яка доводила людей до останньої межі морального здичавіння і культурного нігілізму. І хоч пройшло більше трьох десятиліть з часу її остаточної ліквідації, її злочини ще потребують викриття та осудження. Це додає актуальності висвітленню повсякденного життя християнських монастирів, у якому деталізована загальна політика влади щодо Церкви.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія православних монастирів не втрачає своєї актуальності і досліджується у різних географічних та хронологічних межах. Зазвичай дослідники охоплюють значний територіальний ареал та тривалі часові проміжки. Наприклад, Н. П. Лаврінченко висвітлює соціально-економічне становище та культурно-освітню діяльність православних монастирів півдня Київської єпархії (1793–1917) (Лаврінченко, 2008), а Н. М. Нукало досліджує монастирі Чернігова в соціокультурних вимірах XVII–XVIII ст. (Нукало, 2020). Та останнім часом історіографія поповнюється науковими працями про конкретні обителі, як-от робота О. Монича «Петро-Павлівський монастир у селі ІРНОС (Вільхівці) у XVIII ст.» (Монич, 2021, с. 67–75).

Свято-Георгіївський монастир поблизу повітового міста Умань Київської губернії уже перебував у фокусі дослідницької уваги. Його історія почала писатися відразу після його відкриття. Так, губернська газета «Киевлянин» за 2 листопада 1911 р. містила розлогу публікацію про передісторію будівництва обителі, митарства тамтешніх селян для отримання дозволу на будівництво храму, про призначення ієромонаха Мануїла (Ковша) зі Скиту Пречистая в «Церковщині» поблизу Києва для керівництва монастирем (Новый монастырь вблизи Умани, 1911, с. 2). Про приїзд до Умані вікарія Київської митрополії, єпископа Канівського Інокентія для освячення нового храму 6 липня 1914 р. «Киевлянин» писав 10 липня 1914 р. (По Краю. Умань, 1914, с. 4). Коротко переповідалась історія створення монастиря, названі учасники урочистостей з нагоди освячення храму. У 1913 р. написано невеличку історію виникнення монастиря, правда, вона була дуже коротка, усього шість сторінок, але це була окрема брошура (Краткая история возникновения Св.-Георгиевского скита близ Умани, Киевской епархии, 1913). Про освячення братського корпусу монастиря 10 січня 1913 р. писали «Киевские епархиальные ведомости», опублікувавши враження очевидця (Освящение монастыря в г. Умани. Впечатления очевидца, 1913, с. 102–104). А в 45-му номері за 1913 р. єпархіальний друкований орган повідомляв про перебування в Умані 25–27 жовтня 1913 р. Просвященного Інокентія, єпископа Канівського, який, прибувши у скит, оглянув готову до освячення церкву на другому поверсі монастирського корпусу, готель для прочан і закладений фундамент для великого 3-престольного кам'яного храму посеред монастирського двору (Посещение г. Умани Преосвященным Иннокентием, епископом Каневским, 1913, с. 1154–1157). Товариство «Двоглавий Орел» (м. Київ) у 1914 р. випустило окрему відбитку про урочисте освячення храму поблизу Умані, де були викладені основні події будівництва та відкриття скиту (Торжество освящения храма в Свято-Георгиевской обители близ г. Умани, 1914). Узагальнена історія Св.-Георгіївського монастиря представлена у монографії Т. В. Кузнець «Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття» (Кузнець, 2006, с. 143–148). Але в усіх цих публікаціях викладено офіційну історію монастиря, а життя монастирської братії залишалося за завісою через недостатню джерельну базу.

Можливість доповнити офіційну історію Свято-Георгіївського монастиря біля Умані з'явилась у 2008 р., коли до міста повернулися «Щоденники» П. Ф. Курінного (1852–1931), відомого в Умані адвоката, громадського та кооперативного діяча. Упродовж тридцяти років він вів щоденні записи про події у своєму житті, які зайняли більше п'ятдесяти зошитів. Доступними на сьогодні є чотирнадцять зошитів – «Щоденники» за 1914–1929 роки (з перервами). І хоч історик І. Опацький (Опацький, 2019) зробив перші кроки наукового осмислення щоденникової інформації, все ж інформаційний потенціал цього історичного джерела є досить великим. Не дивлячись на те, що в його документах автор описує свою діяльність та свої почуття, все ж вони є важливим сегментом джерельної бази, адже у них зафіксовано події, хронологію, оцінки.

Щоденники П. Ф. Курінного містять інформацію про внутрішнє життя монастиря, бо його хутір знаходився поблизу Свято-Георгіївського скиту, відвідавши своє хутірське господарство, він заходив до обителі з різних причин: і на службу Богу, і для вирішення господарських питань, а то й просто поспілкуватися з хлібосольною братією. Своє враження від відвідин монастиря він занотував у «Щоденник» і завдяки цьому з'явилась можливість дізнатись про повсякдення насельників. Щодо об'єктивності цієї інформації, то варто зазначити, що серйозних сумнівів вона не викликає. Адже П. Ф. Курінний був глибоко релігійною людиною в душі, але з відразою ставився до служби духовенства за гроші. Він неодноразово зазначав, що спасіння людей тільки в церкві, в моральній чистоті та у виконанні заповідей Божих, тільки в церкві він відчував можливість добра і правди на основі слова Божого, яке освячує життя. Але водночас окремих священників він називав «молільниками за гроші», «грабіжниками самої заявленої руки» і навіть декого – «патлатим ізвергом». Тобто, будучи відданим глибинній сутності релігії, він був далеким від поклоніння духовенству. Як і серед мирських людей, у нього і серед осіб духовного стану були симпатії й антипатії. І це чітко прослідковується у багатьох його щоденникових нотатках.

Мета статті. Метою статті є введення у науковий обіг виявлених у «Щоденниках» П. Ф. Курінного записів про Свято-Георгіївський монастир біля Умані та систематизація їх задля

наповнення історії обителі інформацією про повсякденне життя насельників. Саме повсякденність фокусує увагу на вивченні таких питань, як господарсько-економічне життя ченців, місце монастиря у релігійно-культурному житті певного регіону, відносини з владою та стан державно-церковних відносин.

Виклад основного матеріалу. Історія Свято-Георгіївського монастиря розпочалася з 1907 р. і в силу різних причин (які описані у вищезазначених публікаціях – авт. Т. К.) він був закладений у двох місцях. Дальня його частина знаходилась на хуторі Левада, за 10 км від Умані, між селами Громи і Кочержинці, а інша (ближня) – недалеко від залізничного вокзалу м. Умань. На Леваді знаходився однопредстояльний храм у східній частині двоповерхового братського корпусу, двоповерховий готель, млин з будиночком для мельника, стайні, кузня та інші господарські споруди. Біля залізничного вокзалу м. Умань зведено двопредстояльний дерев'яний, обкладений цеглою, домовий храм, житлова частина якого була триповерховою, і однопверховий готель. Станом на 1918 р. монастирю належало: 12,5 дес. орної землі, 4 дес. – під садибою; 5 дес. – під городами; 4,5 дес. – під ставком з водяним млином. Усього 26 десятин. Монастирську братію складали: 8 ієромонахів, 4 ієродиякони, 3 послушники та 83 ченці. Монастир відносився до «Скиту Пречистая», розташованого у місцевості «Церковщина» (Хутір Вільний), що знаходилась під Києвом між Пироговим, Голосіївим і Феофанією.

На початку січня 1915 р. ієромонах Антоній розповідав про справи монастирські таке: «Обходимось своїми засобами... Прибуток приблизно покриває усі видатки і дає можливість дещо будувати... Чисельність братії: у ближньому монастирі до 50 осіб, а в дальньому (скит Св. Георгія) не менше 30... Ієромонахів 5. Усі працюючі люди і роблять усе самі... Слава Богу, влаштуємося і на свої прибутки живемо, тепер уже з Києва не беремо нічого...» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2013, с. 80).

З часом монастир збільшувався, приваблював усе більше і більше вірян, які робили щедрі пожертви обителі. Свято Георгія Побідоносця в монастирі «Георгіївський Скит» 6 травня 1916 р. зібрало велику кількість вірян. П. Ф. Курінний записав у своєму щоденнику, що ледь протиснувся в церкву. Духовенство служило соборно під настоятельством отця Сильвестра. Голосно і злагоджено співав монастирський хор (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2013, с. 164). Від монастирської садиби казенний ліс відділяв ділянку землі з садом, на якій ще виднілися залишки якихось будівель, можливо храму. Селянин з Подобної Софрон Федорович Драпак купив ту ділянку землі і подарував монастиреві. Настоятель Київського монастиря на «Церковщині» написав прохання до казни про передачу казенного лісу монастирю і тоді б монастирська садиба значно розширилась. Але вирішення питання затягувалось і в саду монахи влаштували пасіку, якою завідував о. Антоній.

У вирі громадянської війни та карколомних суспільних перетворень становище Церкви змінювалось, рушилися усталені норми релігійно-церковного життя, з'являлися безвірники, атеїсти, які глумилися над церковними атрибутами. У 1918 році був розгромлений Свято-Миколаївський храм на монастирському хуторі біля с. Тальянки Уманського повіту (хутір з 1887 р. належав Києво-Троїцькому монастиреві – авт. Т. К.), який збудовано у 1903 році. П. Ф. Курінний записав у своєму щоденнику 25 лютого 1918 р. таке: «Неділя, чудова погода... В повітрі гул від дзвонів в усіх церквах до святої літургії... Просипається православний люд – це зовнішнє «знаменіє», а що стосується внутрішнього, то факти кричать так само голосно, як і чутний зараз благовіст про повну розруху у сфері духовного життя людей... У Тальянківському монастирі місцеві селяни розгромили не тільки господарське, але й церковне майно монастиря... Забрали святе облачення і танцювали в ризах, а потім зробили з нього плахти своїм жінкам (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 37).

А Свято-Георгіївський монастир у той час жив своїм звичним життям. Так, 14 березня 1918 р. П. Ф. Курінний занотував у щоденнику слова ієромонаха Уманського монастиря о. Антонія про те, що «... їх монахів зовсім не тривожить соціалізація землі ... монастир має біля м. Умань всього 14 дес. землі а на Углярці – усього 6 дес. Братії, що обробляє землю власноруч, більше 50-ти, значить зайвого нема. Та навіть якби забрали землю, то буде існувати і без землі» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 50).

Про свої відвідини монастиря 1 квітня 1918 р. Петро Федорович Курінний занотував у щоденнику так: «Біля дверей стояв молодий півчий, котрий і запросив до келії, де чинно зустрів о. Анатолій і пригостив трав'яним чаєм, який за травлічебником збирали монахи. Після чаепиття пішли на монастирський обід, на який уже зібралися монахи, півчі, послушники і 2–3 мирян, усіх осіб 25. Отець Антоній благословив трапезу й усі сіли за стіл. Задзвонив дзвіночок і в послідовному порядку почали подавати їжу: борщ, кашу та узвар. Усе дуже смачне. І по дві скибки дуже смачного хліба. Після кожної страви звучав дзвіночок і подавали наступну. Під час обіду повне мовчання, тиша, а посеред кімнати півчий читав «душеполезные беседы». Під кінець обіду чтець перестав читати, підійшов до о. Антонія, поклонився і отримав від нього благословіння. Потім усі встали, попередньо зібравши з столу залишки хліба і передавши в

корзину усе, що було на столі, а стіл відразу витерли дочиста. Потім почали співати молитви, а о. Антоній відслужив подячну літургію. Після цього обід вважався завершеним» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 57).

Монастирська садиба була ще ухоженою: город, теплиці з розсадою, – усе це в ідеальному порядку і свідчило про працелюбність монастирської братії: неподалік від подвір'я був невеликий цвинтар, свіжими могилами на якому були могила ієромонаха Феодосія та поховання Софрона Драпака, та його дружини Євдокії Григорівни. Вони мешкали у селі Подобна. Софрон був дуже активним церковним старостою. А потім вони з дружиною продали усе своє майно і сільське обістя, гроші пожертвували на будівництво монастиря, а потім перебралися до нього. Дружина померла у 1909 р., а Софрон трудився в монастирі на побудові церкви. Його возвели в сан схимонаха під іменем «Самуїл», а у 1911 р. він помер. Біля цих могил було чотири–п'ять маленьких гробків, під якими захоронені діти лісників.

Ігумен монастиря отець Мануїл, за словами П. Ф. Курінного, був сивим стариком, який страждав паралічем правої ноги і правої руки (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 86). Він розповідав П. Ф. Курінному, що дуже простудився, а потім зламав ногу ... почався параліч, від якого він лікувався електрострумом. Він поділився своїми планами про те, що хоче добитися самостійності Уманського монастиря і залишитись тут доживати віку.

Але планам о. Мануїла не судилося збутися. Через місяць, 5 липня 1918 р. він розповідав П. Ф. Курінному, що німці набігають на обидва монастирі, здійснюють обшуки, забрали у них залишки зерна: 4 пуди пшеничного борошна, 4 пуди овесу, і лякають монахів, які вже готові втекти з монастиря. Отець Мануїл та ієромонах о. Анатолій просили П. Ф. Курінного написати на церкву клопотання, щоб у майбутньому їх не грабували і не обшукували. Мануїл зібрався їхати до Києва з клопотанням про відділення від Києво-Братського монастиря (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 96).

Але далі було ще гірше. У березні 1919 р. ієромонах о. Анатолій жалівся на жорсткі безчинства більшовиків, які забрали одяг, білизну, багато монастирських речей і коней. У вівтарі священні предмети, хрести... аркуші книг викинули і осквернили (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 183). Розповідаючи про це П. Ф. Курінному, о. Антоній говорив: «Але все це ніщо! ... ми не сумуємо... Божа воля... Господь нам допоможе... Бували і більші руйнування ... в інші часи і то Господь відновлював свої розрушені обителі, а у нас тільки грабіж... Більшовики не розуміють, що наше монастирське життя, є життя комуністичне, ... що у нас нема нічого особистого, а все у нас спільне... Їм би в нас повчитися, а не переслідувати нас. Ми усі працюючи і не отримуємо грошей, а лише їжу, одягу та житло» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 57–58).

Продовження цієї розмови зафіксоване П. Ф. Курінним у щоденниковому записі за 11 квітня 1919 р. Після вечери у о. Сильвестра, де були присутні о. Анатолій та диякони, зайшла мова про господарські справи. Вирішено, що монахи оброблятимуть землю П. Ф. Курінного за половину урожаю: посадять картоплю, посіють просо та гречку. Про більшовиків насельники говорили, що вони справляють гнітюче враження і вигляд більшовицького загону викликає у монахів паніку. Хоч раніше військові викликали інше почуття. «А ми завжди дивились на христолубиве воїнство, як на наших братів захисників... На жаль, це не захисники... Я думаю, – говорив далі о. Сильвестр, що більшовики з якогось непорозуміння вороже ставляться до монахів... Якби вони знали нашу програму, вони б з нами не ворогували, так як у нас життєва і господарська програма чисто комуністична... Ми ведемо господарство спільно, а прибутки використовуємо на їжу, одяг, житло... І у той же час допомагаємо бідним» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 79).

Спілка П. Ф. Курінного з монахами щодо обробітку його землі була вигідною для обох сторін. Він володів невеликим хутором, до якого відносилось близько восьми десятин землі. Цю землю він для себе обробляв і обсіював найманими робітниками, так як сімейство його тоді налічувало п'ятнадцять осіб. Та у зв'язку з інфляцією та безробіттям у 1919 р. оплачувати обробіток землі йому було не під силу і тому за частину врожаю землю обробляли монахи. У квітні 1919 р. вони найняли для оранки пару коней за 80 руб. у день, а іншу пару вони ще мали своїх і планували за два дні упоратись з оранкою землі. Але монахів зтурбувала скарга дружини Карпа Крамаренка на П. Ф. Курінного, у якій вона повідомляла владі про землю, яку господар сам не може обробити, а відтак її потрібно забрати. Тому вони просили П. Ф. Курінного з'ясувати це питання, щоб оброблену ними землю не забрали разом з урожаєм (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 100). У травні 1919 р. більшовики вигребли з монастирського млина усе борошно і зерно (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 209).

У травні 1919 р. більшовики черговий раз пограбували монастир. Отець Анатолій розповідав П. Ф. Курінному, що вони забрали вже усі гроші і хотіли забрати коня, але інших він вчасно відіслав продати. Та й саме проживання в монастирі ставало небезпечним (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 211–212). Вірян до монастиря приходило все менше і менше. За

.....
31 травня 1919 р. П. Ф. Курінний записав у щоденник своє враження від відвідин монастиря так: ходив по розсаду капусти і о. Анатолій люб'язно зустрів та показав монастирське господарство. У конюшні пусто, господарство розорене більшовиками, вози розтрошені. Прислужник-коваль, який був і помічником мірошника, поскаржився, що у той день більшовики забрали дугу. Сам млин ще зруйнований не був і ще діяв оригінальний водопровід, що доставляв воду для зрошення монастирських полів і для потреб у житлове приміщення. Частина монахів залишила монастир, а частина працювала в полі (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 214–215).

А 18 червня 1919 р. П. Ф. Курінний записав такі слова настоятеля монастиря. Коли більшовики котрий раз прийшли грабувати монастир, то о. Анатолій пригостив їх обідом, а потім сказав: «У нас вже нічого нема. Нам залишається тепер тільки відстригти волосся і йти робити те, що ви робите, тобто йти грабувати ваших батьків і матерів» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 216). З кожним днем ставало все важче і важче. Відвідавши монастир 10 липня 1919 р., П. Ф. Курінний почув від о. Анатолія розповідь про те, як йому довелося рятувати власне життя втечею через вікно на другому поверсі. А о. Сильвестр розповів, що більшовики забрали у монахів не тільки гроші та збіжжя, а й білизну та одяг. Найняти робітників уже немає за що, то монахи самі трудяться не покладаючи рук (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 224).

Ще трагічніше розвивалися події 23 липня 1919 року: загін червоноармійців черговий раз пограбував монастир до останньої сорочки і вбив трьох монахів: ієромонаха Антонія, ієромонаха Кесарія і послушника Григорія. Усі троє стали жертвами революційного невігластва та жорстокості. Деталі убивства описані П. Ф. Курінним так: «23 липня, в день пам'яті Антонія Печерського, ієромонах о. Антоній був імениником, говорив і причастившись, закінчив служіння святої літургії та готувався до обіду з братією, у складі якої були ще один ієромонах о. Кесарій, два диякони, хор півчих, декілька послушників, серед яких Григорій, який став послушником два дні тому. Але о 10-й годині в монастир увірвався кінний загін з 15-ти червоноармійців. Вони оточили монастир і примусили усю монастирську братію вишикуватись в шеренгу. Погрожуючи вистрілами з гвинтівок, вони почали допитувати «старших» братії – о. Антонія та о. Кесарія. Питали про убивць двох євреїв, які два місяці назад їхали повз монастир до Умані. Ієромонах Антоній сказав що не знав убивць, опустився на коліна і почав шепотіти молитву. Більше червоноармійці від нього нічого не почули. Тоді вони перевели свою злість на о. Кесарія і розстріляли його. У цей самий час о. Антоній встав і попрямував до трапезної. Йому вистрілили у спину, а потім доби́ли зблизька. Він прийняв смерть смиренно, з всепрощаючою посмішкою на обличчі».

Уся монастирська братія тужила і плакала за Антонієм. Його поважали і любили не тільки як керівника обителі, а як брата, самого смиренного та сумлінного. Він був дуже простим, ходив у справах до Умані босоніж і в шатах послушника. Зустрівши його в полі, чи на дорозі, ніхто й подумати не міг, що це старший ієромонах, який завідує монастирем. При священнослужінні виголошував прості проповіді, задушевні. У монастирі знаходився з початку його влаштування, разом з Софроном Драпаком і отцем Мануїлом.

Для більшого страху братії червоноармійці вбили ще й послушника Григорія і наказали, щоб через годину їм приготували 25 тис. руб. контрибуції. Вони поїхали та через годину повернулися за контрибуцією, але в монастирі нікого не застали, так як уся братія втекла. Тоді червоноармійці забрали у святій обителі усе що там ще було, і навіть прихопили одяг монахів. Коли монахи надвечір того ж дня повернулися до монастиря, то він був повністю пограбований (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 227–228).

Та життя у монастирі продовжувалося. Після відвідин обителі 13 вересня 1919 року П. Ф. Курінний свої враження занотував так: «В монастирі йде служба св. Літургії... Служить о. Анатолій, ... але богомольців майже нікого, окрім монахів... О. Маврикій, після літургії, починає служити панахиду ... йду до млина... Там кипить робота і мельник (монах) нам сказав, що борошно наше змелене... Ідемо в монастирську садибу... Один монах розчиняє діжу і говорить, що робить усе що може аби не сидіти без роботи. Інші монахи зайняті городніми роботами – вибирають картоплю та ін. ... Словом, вони трудяться безперестанку... і можуть бути взірцем для всякої комуни» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 233).

Убивство трьох монахів та пограбування більшовиками монастиря 23 липня 1919 р. наводило жах на братію та богомольців ще довго, а П. Ф. Курінний записав розповідь про той день ще одного насельника. Її розповів ієромонах Онуфрій, про якого у щоденнику записано так: «... сивенький, старенький дідок сидить під стіною церкви і читає маленьку книжечку...». Він розповів, що теж був у тому «фронті», вишикуваному більшовиками для розстрілу... Він обернувся і почав читати молитву, ... але більшовик наказав повернутись лицем і вимагав грошей. Сказав, що може зібрати карбованців сорок... Тоді більшовик повів монаха до келії, де той протягнув йому усі свої гроші – біля п'ятдесяти рублів. Подивився більшовик на гроші і на

дідка-монаха і їх не взяв, залишивши живим старого. Про себе о. Онуфрій розповів, що стаж його монастирського життя уже понад 50 років, що родом він з Воронезької губернії, земляк о. Мануїла. Спочатку він жив у Києві, потім його перевели в Могилівську губернію, а вже звідти о. Мануїл запросив його до себе в «Церковщину» ... і послав в Умань, де він живе з початку побудови монастиря (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 241).

Відвідини місця вбивства більшовиками монахів навіяли на П. Ф. Курінного думки про суєту життя людського. Прекрасна місцевість, тихе зелене узлісся. Люди, рятуючись від страстей мирського грішного життя йдуть сюди шукати спокою та миру. «А тут звірі в образі людей не дають спокою людям миру та любові... Вони звірі-люди з бурхливого життя і розпусти вторгаються в мирну обитель і вбивають святих (богомольців) мирних людей... Самі не знають для чого і за що?» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 242).

Повсякденне життя монахів складалось з двох видів занять: моління Богу та ведення господарства. Окрім землеробських робіт, забезпеченням себе їжею, монахи займалися різними ремеслами. У монастирській майстерні працювали монахи: бондар і столяр, а о. Петро виготовляв дерев'яні галоші... «Робота чудово художня ... і викликає наше здивування ... нічого подібного нам не приходилось бачити», – записав у щоденнику П. Ф. Курінний (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 243). Отець Анатолій уміло господарював і восени 1919 р. заготовлено достатньо харчових продуктів. Було вдоволь житнього борошна і гарно вродила капуста. У вересні монахи вже накупили своєї капусти (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 256). Зайшовши на садибу монастиря 1 жовтня 1919 р., П. Ф. Курінний побачив: «... на горі монахи збирають помідори..., а далі рубають дрова» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 259). Він позичав у монахів житнє борошно: 24 ф. – 26 вересня і 20 1/2 ф. – 3 жовтня (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 256; с. 262), адже млин не працював і його зерно було не змелене. Коли 11 жовтня знову прийшов за борошном, то його ще не було, а о. Анатолій показав монастирське господарство (кузню, майстерню, водопровід та млин), у якому він добре розумівся, бо «сам особисто проходив житейську практику». Він повідомив П. Ф. Курінному, що «тепер наш монастирський город дає більше 300 000 руб. ... прибутку, якщо б перерахувати на гроші» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 270).

У жовтні 1919 р. о. Сильвестр (настоятель монастиря) уже хворів, хоч продовжував правити службу Божу та вести монастирське господарство. Побувавши в скиті Св. Георгія 13 жовтня 1919 р., П. Ф. Курінний записав у щоденнику: «... тут відбувається красива служба ... вечірня, всенощна і заутреня... Служить о. Маврикій..., а о. Анатолій приготувався до сослужіння ... від о. Сильвестра вийшов фельдшер Вікентій Войцехович ... і говорить, що той хворий» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 273). У монастирі тоді збиралось багато вірян. Отець Анатолій порушив клопотання про переведення його до Києва, бо перед ним туди уже поїхало шестеро монахів для рукопокладання в сан священника.

Оскільки о. Сильвестр по-старечому хворів, то у жовтні 1919 р. у монастир прибули: новий настоятель обителі о. Аполлінарій, ієромонах о. Фавст і ще один послушник – Петро. При знайомстві 1 листопада 1919 р. із П. Ф. Курінним новий настоятель сказав: «... Я ще нічого тут не знаю, але мені дуже подобається ця обитель... Я Вас знаю, я був у Вас з о. Мануїлом... Буду тут трудитися і думаю з Божою допомогою підтримувати цю справу Божу» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 293). На П. Ф. Курінного він справив приємне враження: це був 40-річний чоловік; мав чорну, де-не-де з сивиною, бороду, гарний, освічений чоловік. Його попередник о. Сильвестр уже видужував, але не хотів залишатися і збирався до Києва. Отець Анатолій теж збирався до Києва, що засмучувало П. Ф. Курінного і він мав думку про необхідність затримання в монастирі о. Анатолія, адже той був «незрівнянний трудівник і досвідчений в господарстві чоловік» (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 293). Це, напевне, знав і новий настоятель монастиря.

Наступні новини монастирського життя записав автор щоденника 12 листопада 1919 р. Йому о. Кронід розповів про своє посвячення в ієродиякона, що походить він з торгового стану Полтавської губернії. Отець Сильвестр видужував, але в Київ не поїде. Отець Анатолій збирається у відпустку на два місяці, але хоче відмовитись від завідування господарською частиною, та новий настоятель його утримує (Піскун, Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 324). Продовжуючи завідувати господарством монастиря, о. Анатолій запитував у П. Ф. Курінного чи не продасть він монастирю свою землю.

Зустрівшись з П. Ф. Курінним 28 листопада 1919 р., о. Анатолій розповів про такі монастирські новини: о. Сильвестр отримав призначення на посаду заступника ігумена монастиря в «Церковщині» (на місце хворого о. Мануїла). В Умань на його місце призначено ієромонаха о. Аполлінарія. На три відкриті вакансії рукопокладено: о. Веніаміна, о. Тихіна і о. Ананія (бувші ієродиякони). А в ієродияконів висвячені три монахи: Нектарій, Рафаїл і Кронід. Його самого нове керівництво монастиря все ще не відпускало і він зізнався, що «і між монастирською братією існують якісь негаразди... Є щось таке, що «торкається душі» (Піскун,

Давидюк (Упоряд.), 2019, с. 324). Говорив, що втомився відпрошуватись у начальства, що має службове доручення, що може повернутися у травні-червні, або зовсім до Умані не повернутися.

За свідченням П. Ф. Курінного, монастир ожив і з нагоди храмового свята Св. Георгія. 6 травня 1921 р. відбувся велелюдний хресний хід від уманського корпусу монастиря до дальнього (на Леваді). Учасником дійства був і П. Ф. Курінний, про що зробив запис у своєму щоденнику 6 травня. З Умані вирушила процесія під керівництвом ієромонаха о. Маврикія і ієромонаха о. Леоніда. Співав хор службовців залізничної станції «Умань». І хоч пустився дощ, настрої в усіх був піднесений. Біля монастиря зійшлися три процесії: Уманська, Кочержинська і Монастирська (св. Георгія). Св.-Георгіївську процесію очолював о. Аполлінарій з ієромонахами і монахами, а Кочержинську – тамтешній парафіяльний священник Миколай Дробницький. Зустрівшись, усі разом пішли в монастир. У монастирському храмі Св. Літургію соборно служили ієромонахи Афанасій, Антоній, Іоаннікій і два ієродиякони – Кронід і Дробницький. Співали: частина хору монастирського, а літургію – хор під керівництвом Волченка зі Св.-Троїцької церкви міста Умані та кілька осіб залізничників. По завершенні служби священник М. Дробницький виголосив промову про збереження віри в Бога і про «боротьбу за віру та святу церкву» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 243). Після служби усі підійшли до криниці, де було здійснене освячення води, а потім процесії повертались і рухались у зворотний бік. Усе було чинно та урочисто, не дивлячись на постійний дощ.

А 31 жовтня 1921 р. П. Ф. Курінний записав у щоденнику такі новини: днями приїхав до Умані новий єпископ Уманський і Звенигородський Преосвященний Платон, оселився в Уманському Св.-Георгіївському монастирі. Під час служби в Уманському Успенському Соборі він оголосив про своє постійне проживання в Умані: «Віднині Уманський Успенський Собор є Собором кафедральним, а тому і повинен бути протоієрей кафедральний». Запропонував обрати протоієрея... Парафіяни просили залишити їм протоієрея Олександра Нікольського, а якщо він не побажає, то Андрія Когутівського... Єпископ погодився запросити Олександра Нікольського. Усім сільським парафіям єпископ розпорядився придбати єпископське облачення, бо він має намір відвідати сільські церкви і служити в них. На 8 листопада 1921 р. обіцяв службу в Св.-Троїцькій церкві м. Умань. До неї він призначив ще одного священника – Миколая Гаврика, але парафіяни протестували і хотіли щоб у них був один священник – Яків Сташевський, а якщо потрібен ще один, то вони хочуть самі його обрати (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 268).

А вже 18 лютого 1922 р. П. Ф. Курінний писав про те, що в монастирі о. Аполлінарій висвячений в ігумена Уманського Св.-Георгіївського монастиря. (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 283). У монастирі жив Преосвященний Платон, єпископ Уманський і Звенигородський. Відвідавши монастир 18 квітня 1922 р., П. Ф. Курінний писав у щоденнику про Архієрейське служіння Платона, а про самого архієрея залишив такий запис: «Єпископ Платон дуже слабкий, худорлявий, маленький, сивуватий дідок... В одязі простого монаха і в супроводі красивого рижоватого диякона» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 295).

У 1922 р. господарство монастиря терпіло скруту, про що свідчить згода монахів за частину врожаю обробляти відрубний земельний наділ П. Ф. Курінного. 24 квітня він навідався до обителі і був люб'язно зустрінутий ігуменом Аполлінарієм. Його запросили до монастирського обіду, під час якого він познайомився з сином єпископа Платона – Гавриїлом Платоновичем Петровим, який обіймав посаду секретаря Київської Духовної консисторії. Єпископ Платон перебував у монастирі, але хворів. П. Ф. Курінному розповіли, що кількість богомольців зменшилась, монастир не має достатнього матеріального забезпечення, хоч сам себе утримує без дотації Київського головного монастиря «Церковщини»... По обіді відбулася ділова нарада з монахами Аполлінарієм, Анатолієм, Рафаїлом, які вирішили взяти в обробіток землю П. Ф. Курінного, що межувала з монастирською землею на таких умовах: 2/3 для своїх потреб і 1/3 для нього, а поле під картоплю – за 3/4 для себе (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 300).

У монастирі єпископ Платон дожив останні дні свого земного життя і 7 травня 1922 р. він помер від раку. П. Ф. Курінний про нього написав, що «... людиною він був доброю, але у зв'язку з хворобою допускав слабину до пройдисвітів-батьшок...» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 309). 8 травня 1922 р. у монастирі відспівували небіжчика. «Маленьке тіло у простій труні було повністю покрите Архієрейською мантиєю, – записав у щоденнику П. Ф. Курінний. – На столі лежала митра, а біля царських воріт стояв архієрейський жезл. Службу правили: місіонер-протоієрей з Києва в сослужінні ігумена о. Аполлінарія, ієромонаха о. Тихона та двох ієродияконів. Служили гарно, у супроводі півчих-монахів, при великій кількості вірян. Це була неділя, а похорон був запланований на вівторок в Уманському Успенському соборі, згідно духовного заповіту єпископа Платона» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 310).

Щодо господарства монастиря, то воно було суттєво підірване, але монахи забезпечували своє життя. Коли 5 вересня 1922 р. П. Ф. Курінний зайшов на господарський двір обителі, то застав о. Аполлінарія і усіх монахів за працею біля молотильної машини. Збіжжя було не багато, але достатньо для монастирської братії. Гостя пригостили помідорами і сливами

(Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 336). Прибутки монастиря складали і добровільні пожертвування вірян, яких все ще чимало навідувалось до обителі.

На другий день Пасхи (20 квітня) 1925 р. після відвідин монастиря П. Ф. Курінний занотував у щоденнику: «... у монастирі йде урочисте Богослужіння – літургія. На чолі з отцем Аполлінарієм: о. Маврикій і о. Тихін з двома дияконами ... о. Євтихій читає проповідь. Співає монастирський хор. Обхід навколо церкви. Багато вірян. Враження, що релігійного народу не зменшується» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 346). Ще більше вірян зібрав хресний хід 6 травня 1925 р. з нагоди свята Св. Георгія. Процесія з Уманського монастиря йшла в Георгіївський Скит на «Леваді». Багато святково одягнених людей з духовенством та іконами. З монастиря теж вийшла процесія і під звуки монастирських дзвонів та хорового співу обидві процесії направились до церкви, де теж чекало багато людей. У середині церкви була тіснява, вийшла процесія і духовенство, очолюване о. Аполлінарієм, почало правити літургію. Співали: хор з с. Томашівка, монастирський хор, а посередині церкви – хор з сусідніх церковних хорів. Співали почергово, але злагоджено, задушевно, урочисто. П. Ф. Курінний у щоденнику записав, що у нього від такого співу виступили сльози. Він зазначив, що такий гарний спів притаманний душі українця, тільки українському співочому народу, який уміє співати, слухати і відчувати ці мелодійні звуки, в яких розплавляється вся душа народна (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 351). Чудово, красиво співав Томашівський селянський півчий хор. Хористи в селянських свитках, але їх голоси прекрасно розроблені в соло. Після читання Євангеліє проповідь виголосив священник з Умані Арсеній Синячевський (з церкви на передмісті «Міщанка» – авт. Т. К.), про заслуги в житті святих людей і про їхні страждання. Ще одну проповідь щодо воскресіння Христа виголосив священник Св.-Троїцької церкви Володимир Кротевиш. Обидві у літературній обробці і задушевному змістові справляли сильне враження. Було традиційне освячення криниці, обхід церкви, завершення служби і святковий обід, приготовлений монастирем.

Щоденниковий запис П. Ф. Курінного від 13 травня 1925 р. свідчить про функціонування монастиря. Тоді правилися всеношна з приводу передодня Храмового Празника «Нечаянна радість». Монахи служили на чолі з о. Аполлінарієм. Шість ієромонахів і два ієродиякони. Співав монастирський хор. Було багато вірян (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 353). З приводу відвідин монастиря вірянами, то навіть виникло суперництво з причтом Св.-Троїцької церкви Івангородського передмістя Умані. Настоятель Св.-Троїцької церкви у листопаді 1925 р. написав листа отцю Аполлінарію, у якому звинувачував монастирське духовенство за відправлення усіх треб вірянам, які були парафіянами Троїцького храму (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 376).

У 1926 р. монастир жив своїм звичним життям. На другий день Зелених свят, 21 червня там правилось урочисте богослужіння Аполлінарієм, Маврикієм і Тихоном та двома дияконами (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 382).

З часом духовенство все більше і більше піддавалось переслідуванню. У травні 1928 р. монахи були вже в Києві і змушені були заробляти собі на прожиття. Бувший настоятель Уманського монастиря отець Аполлінарій займався плотництвом, а отець Анатолій «брав з підряду роботи» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 385). Будівля монастирська пустувала. П. Ф. Курінний 2 вересня 1928 р. записав у щоденнику про заплановане засідання Кредитного Товариства в будинку монастиря. Засідання не відбулося, автор щоденника був у розпачі від вигляду святої обителі. Риторичним стало його запитання: «Ну розорили Храм Божий і розігнали монахів, а що ж хорошого зробили?» (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 391). Залу – музей ветеринарний. Пуста зала, на стінах декілька портретів громадських діячів і декілька плакатів, а ще під стіною стояв стіл. То чи варто було заради цього нищити монастир – трудову артіль, що господарювала і підготовувала бідних?» – не міг зрозуміти автор щоденника.

У монастирській будівлі знаходили собі прихисток бездомні діти. За твердженням П. Ф. Курінного саме вони його і спалили 8 листопада 1928 р. Пожежники боролись із вогнем цілу ніч, але згоріла будівля монастирської церкви (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 395). Про пожежу монастиря розповідали, що у колишньому приміщенні церкви знаходився притулок для безпритульних, яких було близько 80 осіб. «Ім не подобався притулок і вони поширювали слухи про те, що його підпалить. Установили, що підпалили вночі зовні. В притулку знайшли два револьвери. Чотирьох безпритульних арештували. Після пожежі від монастиря нічого не залишилось, окрім маленької дзвіниці (Торгало, Гарбузова (Ред.), 2014, с. 396).

Висновки. Так, його-документи дали можливість доповнити історію Свято-Георгіївського монастиря в контексті повсякдення останніх років його існування. Це «Щоденники» адвоката, громадського діяча та активіста кооперативного руху на Уманщині – Петра Федоровича Курінного (1852–1931), які він вів упродовж тридцяти років. З 1915 і до 1928 року автор записував свої враження від відвідин Свято-Георгіївського монастиря поблизу Умані, залишивши у такий спосіб відомості про буденне життя насельників обителі. Систематизація щоденникових записів дала можливість розширити уявлення про повсякдення монастирської

.....
братії, зокрема, про господарську діяльність ченців, про еволюцію їх ставлення до більшовицької влади. Щодо відносин з більшовиками, то записи розмов з ченцями свідчать про їх сподівання на те, що спільножитний монастир зі спільним веденням господарства близький ідеалам більшовиків, але сподівання змінилися на страх перед новою владою. Представники німецької окупаційної влади у липні 1918 р. пограбували монастир, а упродовж 1919 р. більшовики чотири рази (у березні, травні, червні, липні) дограбовували православну обитель і навіть вбили трьох її насельників. Та попри таке ставлення влади, ченці займалися повсякденними справами: правили службу Божу і працювали у монастирському господарстві.

За его-документами вдалося доповнити біографію вікарія Київської єпархії, єпископа Уманського та Звенигородського Преосвященного Платона (Петрова), який останні дні свого земного життя (жовтень 1921 – травень 1922) доживав у Свято-Георгіївському монастирі. У його офіційній біографії датою смерті названо 4 травня 1922 р., а Петро Федорович Курінний, який був на відспівуванні небіжчика, записав, що це сталося 8 травня, а помер єпископ 7 травня 1922 року.

Завдячуючи «Щоденникам» П. Ф. Курінного, стали відомі імена настоятелів монастиря – о. Мануїл, о. Сильвестр, а з жовтня 1919 р. – о. Аполлінарій. Завідував господарською частиною монастиря о. Анатолій, безневинно постраждали від більшовиків ієромонахи Антоній, Кесарій та послушник Григорій, яких убили 23 липня 1919 р.

Повсякдення ченців Свято-Георгіївського монастиря складалось із богослужіння та ведення господарства для забезпечення свого існування. І перше, і друге викликало захоплення у П. Ф. Курінного, про що свідчать його записи у «Щоденниках». Завдяки їм маємо можливість розширити знання про Свято-Георгіївський монастир поблизу Умані, про агресивне ставлення до Церкви більшовицької радянської влади, про побут ченців. Загалом его-документи цінні тим, що фіксують хронологію, події та враження автора, що дає можливість і доповнити історію, і скласти уявлення про оцінки сучасниками подій та явищ.

Тож дослідження історії Свято-Георгіївського монастиря поблизу Умані вимагає пошуку нових історичних джерел, передусім із архіву Київської духовної консисторії. Найменше висвітлено закриття монастиря у 1928 році і долю його насельників.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність працівникам бібліотек, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Вечерський, В. В.** (2008). *Українські монастирі*. К., 400 с.
- Краткая история возникновения Св.-Георгиевского скита близ Умани, Киевской епархии.** (1913). К., 6 с.
- Кузнец, Т. В.** (2006). *Православное духовенство Уманщины XIX – początku XX століття*. К., 607 с.
- Лавріненко, Н. П.** (2008). *Соціально-економічне становище та культурно-освітня діяльність православних монастирів півдня Київської єпархії (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... к.іст.н.: 07.00.01 – історія України*. Черкаси, 20 с.
- Монич, О.** (2021). Петро-Павлівський монастир у селі ІРНОС (Вільхівці) у XVIII ст. *Емінак*, 2, 67 – 75. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.2\(34\).515](https://doi.org/10.33782/eminak2021.2(34).515)
- Новий монастирь вблизи Умани.** (1911). *Киевлянин*, 2 ноября, 2.
- Нукало, Н. М.** (2020). *Монастирі Чернігова в соціокультурних вимірах XVII–XVIII ст.: історична ретроспектива і перспектива розвитку комплексів: автореф. дис. ... к. іст. н.: 07.00.01 – історія України*. Переяслав, 21 с.
- Опацький, І. Ю.** (2019). *Родина Курінних у громадсько-політичному та національно-культурному житті України кінця XIX – першої половини XX століття: автореф. дис. ... к. іст. н.: 07.00.01 – історія України*. Миколаїв, 18 с.
- Освящение монастыря в г. Умани. Впечатления очевидца.** (1913). *Киевские епархиальные ведомости*, 4, 102–104.
- Піскуп, В., Давидюк, В. (Упоряд.).** (2019). *Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік*. К., 444 с.
- Посещение г. Умани Преосвященным Иннокентием, епископом Каневским.** (1913). *Киевские епархиальные ведомости*, 45, 1154–1157.
- По Краю. Умань.** (1914). *Киевлянин*, 10 июля, 4.
- Торгалю, Ю. В., Гарбузова, Л. Д. (Ред.).** (2013). *Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного*. Умань: ВПЦ «Візаві», 344 с.
- Торгалю, Ю. В., Гарбузова, Л. Д. (Ред.).** (2014). *Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного*. Умань: ВПЦ «Візаві», 428 с.

Торжество освящения храма в Свято-Георгиевской обители близ г. Умани. (1914). К.: Типография Общества «Двухглавый Орел», 8 с.

Tetiana V. Kuznets

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The History Pages of Everyday Life of Saint George Monastery: on the Basis of its Contemporary's Ego-documents

Abstract. The purpose of the article is the systematization of discovered entries about the Monastery of Saint George near Uman in «Diaries», written by a lawyer, a famous public figure, an activist of the cooperative movement in Uman region Petro Fedorovych Kurinnyi (1852–1931). They contain information about the daily life of monks and only everyday life focuses attention on the study of such issues as economic life of monks, the place of monastery in a religious and cultural life of the region, relations with authorities and the condition of connections between the state and the church. **Research methodology** is based on the combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (descriptive, typological, system-forming) methods with principles of: historicism, systematicity, scientificity. **Scientific novelty.** Fragments of everyday life of inhabitants illustrating liturgical practice and economic activity of monks supplement an official history of the Monastery of Saint George near Uman. We characterized the attitude of state authorities to the monastery, which had been manifested in robberies, the abuse of monks and, in the end, in its liquidation. A death date of the Vicar of the Kyiv diocese, bishop Platon (Petrov) of Uman and Zvenyhorod was clarified. The history of monastery is filled with names of its inhabitants. **Conclusions.** Petro Fedorovych Kurinnyi's ego-documents are an important part of the source base of the history of monastery because they contain information, not found in other sources. Its systematization forms the idea about monks' daily life, filled with liturgical practice and economic activity. Diary entries testify that the service in the monastery attracted a large number of believers, but the monks' economic activities provided the self-sufficient existence of the Orthodox monastery. From recorded monks' words the evolution of their attitude towards the Bolshevik government may be traced: from expectations of the closeness of views on joint economy management to non-acceptance due to brutality and the Bolsheviks' desire to profit at other people's expense. The Bolsheviks looted the monastery four times in 1919. The ego-documents gave the opportunity to name all the abbots of the monastery and hieromonks.

Key words: bishop Platon (Petrov), everyday life history, Kyiv diocese, P. F. Kurinnyi, the Monastery of Saint George, Uman.

References:

- Vecherskyi, V. V. (2008). *Ukrainski monastyriv [Ukrainian monasteries]*. K., 400 s. [in Ukrainian].
- Kratkaya istoriya vozniknoveniya Sv.-Georgievskogo skita bliz Umani, Kievskoi yeparkhii [A brief history of the emergence of St. George's Skete near Uman, Kyiv diocese]. (1913). K., 6 s. [in Russian].
- Kuznets, T. V. (2006). *Pravoslavne dukhovenstvo Umanshchyny XIX – pochatku XX stolittia [Orthodox clergy of the Uman region in the 19th and early 20th centuries]*. K., 607 s. [in Ukrainian].
- Lavrinenko, N. P. (2008). *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche ta kulturno-osvitnia diialnist pravoslavnykh monastyriv pivdnia Kyivskoi yeparkhii (1793–1917 rr.) [Socio-economic situation and cultural and educational activity of Orthodox monasteries in the south of the Kyiv Diocese (1793–1917)]*: avtoref. dys. ... k.ist.n.: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Cherkasy, 20 s. [in Ukrainian].
- Monych, O. (2021). Petro-Pavlivskyi monastyr u seli IRHOC (Vilkhivtsi) u XVIII st. [Peter and Paul Monastery in the village of IRHOC (Vilkhivtsi) in the 18th century]. *Eminak*, 2, 67–75. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.2\(34\).515](https://doi.org/10.33782/eminak2021.2(34).515)
- Novii monastir vblizi Umani [New monastery near Uman]. (1911). *Kievlyanin –Kievlyanyn*, 2 noyabrya, 2. [in Russian].
- Nukalo, N. M. (2020). *Monastyriv Chernihova v sotsiokulturnykh vymirakh XVII –XVIII st.: istorychna retrospektyva i perspektyva rozvytku kompleksiv [Monasteries of Chernigov in the socio-cultural dimensions of the XVII–XVIII centuries: a historical retrospective and the perspective of the development of the complexes]*: avtoref. dys. ... k.ist.n.: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Pereiaslav, 21 s. [in Ukrainian].
- Opatskyi, I. Yu. (2019). *Rodyna Kurinnykh u hromadsko-politychnomu ta natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolittia [The Kurin family in the social-political and national-cultural life of Ukraine at the end of the 19th – the first half of the 20th century]*: avtoref. dys. ... k.ist.n.: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Mykolaiv, 18 s. [in Ukrainian].

-
- Osvyashchenie monastirya v g. Umani. Vpechatleniya ochevidtsa** [Consecration of the monastery in Uman. eyewitness impressions]. (1913). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kyiv Diocesan Gazette*, 4, 102–104. [in Russian].
- Piskun, V., Davydiuk, V. (Uporiad.).** (2019). *Shchodennyky ukrainskoho selianyna Petra Fedorovycha Kurinnoho. 1919 rik* [The diaries of the Ukrainian peasant Pyotr Fedorovich Kurinny. 1919 year]. K., 444 s. [in Ukrainian].
- Poseshchenie g. Umani Preosvyashchennim Innokentiem, yepiskopom Kanevskim** [Visit to the city of Uman by His Grace Innokenty, Bishop of Kanevsky]. (1913). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kyiv Diocesan Gazette*, 45, 1154–1157. [in Russian].
- Po Krayu. Uman** [On the edge. Uman]. (1914). *Kievlyanin – Kievlyanyn*, 10 iyulya, 4. [in Russian].
- Torhalo, Yu. V., Harbuzova, L. D. (Red.).** (2013). *Uman i umanchany ochyma P. F. Kurinnoho* [Uman and Umanchans through the eyes of P. F. Kurinny]. Uman: VPTs «Vizavi», 344 s. [in Ukrainian].
- Torhalo, Yu. V., Harbuzova, L. D. (Red.).** (2014). *Uman i umanchany ochyma P. F. Kurinnoho* [Uman and Umanchans through the eyes of P. F. Kurinny]. Uman: VPTs «Vizavi», 428 s. [in Ukrainian].
- Torzhestvo osvyashcheniya khrama v Svyato-Georgievskoi obiteli bliz g. Umani** [The celebration of the consecration of the temple in St. George's monastery near the city of Uman]. (1914). K.: Tipografiya Obshchestva «Dvukhglavii Orel», 8 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 18.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 03.03.2023 р.

Богдан Янишин

Інститут історії України НАН України
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (Україна)
e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>
ResearcherID: B-9516-2019

**«Люди смертні, народи вічні»: національне питання
в публіцистиці Михайла Грушевського періоду заслання**

Анотація. Метою дослідження є з'ясування особливостей висвітлення національної проблематики в публіцистиці М. Грушевського періоду першого заслання. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексного аналізу націологічних візій М. Грушевського в роки Великої війни. **Висновки.** Підсумовуючи публіцистику М. Грушевського років заслання, насамперед відзначимо його поставу українського інтелігента, який попри чималі небезпеки для власного життя послідовно відстоював інтереси свого народу доступною йому зброєю друкованого слова. Відновлюючи породжені світовим протистоянням чергові небезпеки для екзистенції українства, вчений віднаходив потрібні слова для підтримки співвітчизників, які опинилися у скрутних умовах, надихаючи їх власним прикладом для неустанного служіння народу всіма можливими засобами. Роки війни він розглядав як унікальну можливість переважаючого заплутаних взаємин з нашими історичними сусідами, що протягом століть вбачали в українстві будівельний матеріал для власних націєтворчих проєктів. Закликаючи лідерів думок російської і польської спільнот відмовитися від імперської риторики, М. Грушевський вказував на потребу і можливість налагодження рівноправного міжнаціонального діалогу на засаді перефразованого принципу гуманістичної філософії «*natio nationi res sacra*». Звісно, можна сперечатися стосовно реалістичності тогочасних націологічних візій вченого. Та одне виглядає беззаперечним – їхнє врахування дозволило б запобігти багатьом трагічним подіям минулого століття. Власне цим чималим прогностичним потенціалом публіцистика М. Грушевського надалі приваблює дослідників інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: М. Грушевський, публіцистика, Перша світова війна, національне питання, міжнародні взаємини.

Постановка проблеми. У творчій біографії Михайла Грушевського надалі є періоди, стосовно яких порівняна бідність джерельної бази ускладнює всебічну реконструкцію його життєпису. Серед них особливою важливістю позначені події заслання вченого в роки Першої світової війни. Як відомо, у той час загальноновизнаний лідер українства, до голосу якого прислухалися поділені збручанським кордоном українці, був змушений згорнути наукову і громадську активність, що суттєво ускладнило його комунікацію зі співвітчизниками. Це покликала до життя історіографічний стереотип про надзвичайну скромність створеного протягом 1915–1916 рр. творчого доробку автора «Історії України-Руси». Певною мірою до поширення цього стереотипу спричинився і сам М. Грушевський, повідомляючи тогочасним нечисленним кореспондентам про неможливість роботи за письмовим столом. Наприклад, у листі до Олексія Шахматова він зізнався, що «в мене немає жодного бажання до публіцистичних чи політичних виступів» (Елецкий, 1998, с. 231). Натомість, верифікація цього твердження втомленої необґрунтованими переслідуваннями людини доводить, що з об'єктивних причин втративши можливість продовжувати суто наукові проєкти, М. Грушевський цілком спрямував свій творчий потенціал на громадську публіцистику. В її фокусі перебували найбільш болючі для тогочасного українства проблеми національної екзистенції та взаємин із найближчими сусідами. На особливостях їх інтерпретації визначним істориком ми й зосередимося нижче.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Публіцистична спадщина М. Грушевського протягом тривалого часу перебуває у фокусі уваги дослідників його творчості. Таку популярність зумовило солідарне визнання її змістової фундаментальності, рідкісної в українській інтелектуальній культурі політематичності та чималої впливовості на різні суспільні верстви (Тельвак, 2010а). На сьогодні дещо написано й стосовно громадських виступів ученого періоду

його заслання в роки Першої світової війни. Так, проблематику тогочасних публіцистичних дописів історика в загальному контексті його дореволюційної творчості з'ясувала Світлана Панькова (Панькова, 2005). Рецепцію громадських виступів М. Грушевського років заслання дослідив Віталій Тельвак (Тельвак, 2008а, с. 159–183; Тельвак, 2008; Тельвак, 2014). Цілісно тогочасну інтелектуальну біографію автора «Історії України-Руси» реконструювали Руслан Пиріг і Віталій Тельвак (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 247–270). Втім у працях цих та інших історіографів національні сюжети засланицької публіцистики М. Грушевського аналізуються лише принагідно. Цим і зумовлено актуальність пропонованого дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей висвітлення національної проблематики в публіцистиці М. Грушевського періоду першого заслання.

Виклад основного матеріалу. Як знаємо, на початку збройного протистояння європейських держав львівський професор з ризиком для життя залишив Галичину і через низку західноєвропейських країн добрався до Києва. Цим він, серед іншого, бажав довести лояльність передзбручанського українства російській монархії, що саме вступила, як тоді писала правомонархічна періодика, в екзистенційну війну з «одвічними ворогами слов'янства». Проте доля вченого була визначена задовго перед тим і після нетривалого ув'язнення і слідства, попри брак доказів, він був у позасудовому порядку засланий до російської глибинки в Симбірськ, хоча попередньо царат визначив місцем покарання значно суворішу кліматом Томську губернію. Занурившись у російське життя у перші місяці війни, М. Грушевський був вражений наростанням антиукраїнської істерії, що її поширювали провладні часописи. Цю риторику супроводжували небачені перед тим гоніння на українські видання, інституції та лідерів думок. Вченого шокував превентивний характер цих брутальних заходів, адже наддніпрянське українство нічим не виявило своєї незгоди з тотальною мілітаризацією й уніфікацією громадського життя в імперії Романових. Тож саме поточні події сформували тематику його тогочасної публіцистики, підштовхнувши до осмислення стану і завдань українства в нових трагічних для нього обставинах, коли «лінія фронту пройшла всередині, по живому національному тілу та, розрізавши його нездоланим воєнним кордоном, замкнула у ворогуючих таборах живі частини національного організму, перервавши будь-які стосунки між ними» (Грушевський, 2005, с. 447).

Першочергово М. Грушевський зосередився на захисті доброго імені підросійського українства від шельмування правомонархічною пресою. Її співробітники наполегливо поширювали серед своїх читачів міфи про український рух як явище штучне, створене «австронімецькою» розвідкою для знищення «єдності російського народу від Камчатки до Карпат». Для доказу цієї нісенітничі наводилися факти зрозумілої лояльності галицьких українців віденському двору та творення ними військових формацій, на зразок корпусу Українських січових стрільців, що мали воювати з російською армією. У цих повсюдно поширюваних спекуляціях нерідко виринало й ім'я М. Грушевського, якому приписували то участь у таємних нарадах австрійських і німецьких можновладців, то моральну відповідальність за постання УСС (Тельвак, 2010). Вчений виправдано не реагував на закиди вуличної преси, але був змушений реплікувати на прямі звинувачення свого колишнього професора по Університету святого Володимира Юліана Кулаковського. Цей помітний член Київського клубу націоналістів у статті під промовистою назвою «Русским людям, именующим себя «украинцами» закинув колишньому студентіві причетність до організації УСС і «пролиття ними російської крові» на тій підставі, що серед стрільців були його львівські вихованці.

У своїй відповіді на сторінках петербурзької кадетської газети «Речь» М. Грушевський, усвідомлюючи непевність становища політичного заслання, аргументовано відкинув зроблені на його адресу закиди. Водночас, ця відповідь стала зручною нагодою з'ясувати російській громадськості дійсні орієнтири українства. Відтак вчений, стисло показавши політичну еволюцію підросійських співвітчизників, твердо заявив, що «австрійська орієнтація не є вирішенням українського питання; що цей політичний настрій не має жодного впливу на настрої українського суспільства в Росії і не може жодним чином розраховувати на його співчуття» (Грушевський, 2005к, с. 420). З огляду на це, національну політику царату в українському питанні М. Грушевський вважає не тільки невиправданою, але й шкідливою для єдності країни, яка мобілізує всі ресурси на боротьбу з ворогом. Виявляючи «гріхи старого режиму Росії» в національному питанні, історик наголошує на необхідності їх якомога швидшого виправлення. Першими кроками на цьому шляху, вважає вчений, повинно бути уможливлення вільного розвитку «народної української культури, народної української школи, народної літератури й преси» (Грушевський, 2005к, с. 421).

Визначаючи ці першочергові потреби і вимоги модерного українства, М. Грушевський закликав співвітчизників вийти зі стану летаргії, властивого першим місяцям війни, і перейти до якомога ширшої їх пропаганди на усіх можливих майданчиках громадської комунікації. Це потрібно для того, слушно твердить він, щоб актуалізовані війною інші національні питання поліетнічної імперії Романових не витіснили з порядку денного петербурзького політикуму

потреб найбільшої меншини (Грушевський, 2005a). У такій популяризації, звертав увагу М. Грушевський, слід робити акцент на тому, що українство не є продуктом новітнього походження, адже уже півстоліття тому, до валуєвських репресій, воно розвивалося в усій повноті, виявивши себе з усією виразністю в літературній творчості й у практичній думці, в теоретичних обґрунтуваннях, історичних і політико-соціальних, у течіях консервативних, ліберальних і радикальних (Грушевський, 2005b). Публіцист наголошує, що моральною підставою такої популяризаторської праці для українських діячів має бути факт чималої участі наддніпрянців у складі російської армії, як також значні нещастя і руйнування, що їх зазнали мешканці українських теренів.

Втім заклики М. Грушевського і його колег до лідерів думок російської громадськості були проігноровані, а курс на «викорінення українства» не лише не пом'якшувався, але й подекуди набував відверто потворних рис. Історик неодноразово нарікав, що російське суспільство залишалось і залишається глибоко байдужим, якщо не ворожим до національного питання загалом і до українського зокрема, і дедалі більше стає очевидним, що центр ваги лежить тут, в будь-якому разі не в бракові інформаційних джерел, інформаційного матеріалу, і не в недостатній енергії самих українців у справі поінформування сусідів про власні потреби. Осмислюючи причини цієї ситуації, автор «Історії України-Руси» висуває провідникам російської громади важке, але справедливе звинувачення у співучасті разом із царатом у масштабних переслідуваннях українства: «Русифікація, як це не сумно, є спільною справою влади та російського суспільства» (Грушевський, 2005c, с. 489).

На доказ такого висновку М. Грушевський наводить вражаючі своїм цинізмом дописи російських публіцистів на сторінках декларативно демократичних часописів «Русская мысль» і «Летопись» про природу національного і феномен націоналізму. Один з них Дмитро Муретов відверто переконував читачів, що українство як явище «малого націоналізму» повинно цілком розчинитися в російському житті, що уособлює націоналізм «великий». Вміло полемізуючи з цими тезами з позицій гуманістичної філософії, М. Грушевський вказав як на небезпечне явище тогочасного російського громадського життя «апологію імперіалістичного націоналізму, поєднану з походом проти малих народностей і малих культур», найперше з українством (Грушевський, 2005d, с. 461). «Мені уявляються дуже небезпечними ці виправдання загарбницького імперіалістичного націоналізму та засудження малої культури, яка не виявляє агресивності, – наголошує історик, – оскільки вони розпалюють прагнення, що не мають нічого спільного з культурою і справжньою творчістю» (Грушевський, 2005e, с. 467).

Одним із трагічних проявів вищезгаданого переконання частини російських інтелектуалів у потребі викорінення українства будь-якою ціною, що на ньому загострював увагу громадськості М. Грушевський, стала масова депортація галичан після окупації Наддніпрянщини царськими військами. Попри запевнення петербурзької влади, що містилися у відозві Верховного Головнокомандувача до народів Австрії про щире прагнення Росії, «аби кожен із вас міг розвиватися та процвітати, зберігаючи найдорожче надбання батьків, мову і віру», чималу кількість галицьких українців ґвалтовно схопили, перетворили на заручників і вислали до російської глибинки, здебільшого в північні регіони. Там ні в чому не винні представники різних прошарків населення і вікових груп, які здебільшого сприймали окупацію краю як прихід «своїх», потрапляли в нелюдські умови існування та нерідко гинули. У зв'язку з цим М. Грушевський риторично запитує представників російської влади: «Чи ж не пора змінити ставлення до найближчої, спорідненої по крові та мові, по спільних історичних переказах, багатомільйонної народності, з якою тісне внутрішнє єднання, засноване на вільному й необмеженому співіснуванні, а не підпорядкуванні, і відсутність усіляких внутрішніх перегородок, усіляких внутрішніх тріщин були б особливо цінними й дорогими в часи тяжких випробувань» (Грушевський, 2005f, с. 435).

Зрештою, при осмисленні специфіки взаємин нашого народу зі східним сусідом у роки війни, М. Грушевський з неспокоєм відновлював посилення репресій стосовно самого українського імені, що було поверненням до темних у національній імперській політиці повалуєвських часів. «Українське ім'я стало одним із жупелів для сучасних україноборців», – з жалем підсумовує огляд російської преси визначний історик (Грушевський, 2005f, с. 435). При цьому він відкидає поширювані в ній міркування про непридатність українського імені, промовисто називаючи ці аргументи «словоблуддям». Вчений слушно зазначає, що насправді тут йдеться про визнання чи невизнання самого факту існування української народності, українського руху й українських традицій. Тож жодні назви не примирять тих, хто не визнає цього факту, як і жодний термін не налякає тих, хто щиро зважає на прагнення до національного самовизначення та необмеженого розвитку взагалі великих і малих народів, обділених історією.

Поряд із обговоренням національного питання в контексті осмислення специфіки українсько-російського діалогу, М. Грушевський в роки заслання також торкався проблематики взаємин нашого народу з його західним сусідом. Як відомо, у львівське двадцятиліття вчений

..... чимало уваги приділяв генезі й тогочасному стану польсько-українських стосунків (Тельвак, Педич, 2015; Тельвак, 2017; Тельвак, 2018). У роки війни цю цікавість актуалізувало кокетування еліт імперій, що воювали з поляками, яким наввипередки обіцяли радикальне розширення прав і свобод аж до відновлення незалежності, щоправда, під німецьким протекторатом. М. Грушевський щиро вітав ці повідомлення про втілення мрій поляків у відновленні політичної самостійності: «Українське суспільство, звичайно, не може ставитися інакше, ніж із повним співчуттям, до здійснення споконвічних прагнень польського суспільства до відновлення свого державного життя» (Грушевський, 2005g, с. 504). Водночас публіцист закликав владні сфери не зупинятися на цьому шляху звільнення знедолених народів Центрально-Східної Європи.

Та найбільше М. Грушевському при обговоренні відродження польської самостійності йшлося про статус західноукраїнських земель, які в нових умовах з-під впливу рівно віддаленого від національних громад Королівства Галиції і Лодомерії імперського центру переходили під цілковиту владу званої зі своїх антиукраїнських настроїв польської шляхти. Вчений застерігав нових господарів східногалицьких теренів, щоб учорашні пригноблені, ставши панами становища, не перетворилися на гнобителів колишніх товаришів по нещастю, позбавлених політичної самостійності (Грушевський, 2005e, с. 468). Вкотре засуджуючи «пережитки історичної Польщі», український публіцист закликав польську громадськість обмежити свої територіальні апетити етнографічними землями і дати можливість вільного розвитку колишнім національним меншинам старої Речі Посполитої.

Звертаючись до керманичів відновленої держави, М. Грушевський наголошував на потребі того, щоб нова Польща не повторювала гріхів «історичної Польщі», яка будувала свою славу й добробут на поневоленні та придушенні національного життя своїх слабших сусідів і врешті-решт загинула через нехтування завданнями свого внутрішнього ладу в гонитві за успіхами імперіалістичної політики. Йшлося й про те, щоб будівничі нової Польщі, з огляду на це свідомо й рішуче, відріклися від будь-яких прагнень до того, аби використовувати як «культурний гній» польської державності й культури ці обділені історичною Польщею народності. Також історик вважав за потрібне, щоб вони щиро доклали свої зусилля до розмежування етнографічної Польщі від чужорідних анексів її та надали народностям, вкрапленим у польське населення корінної Польщі, ті права культурного самовизначення й національного розвитку, на які претендують польські елементи, вкраплені в сусідні території українські, білоруські, литовські. Нарешті, щоб вони звільнилися від успадкованого ними від історичної Польщі переважання аристократії та влади клерикалізму і поклали б у підвалини свого державного й суспільного будівництва інтереси широких мас трудівників, виправляючи гріхи й провини перед ними старої Польщі. «За цих умов, – наголошує український публіцист, – нова незалежність Польщі стала б бажаним товаришем і співробітником у справі влаштування національних і суспільних стосунків для її сусідів» (Грушевський, 2005g, с. 505).

На жаль, до запропонованих М. Грушевським рецептів міжнародного порозуміння наші західні сусіди не дослухалися, обравши імперський за своєю природою принцип компенсації втрат у польських етнографічних краях набутками в сторонах іншонародних, який ліг в основу згадуваних ученим «історичних польських провин» у минулому. Усвідомлюючи це, царський засланець з тривогою констатував, що «над Західною Україною нависла тяжка хмара, і нова фаза польського питання, в котру воно вступає, зовсім не віщує в найближчому майбутньому сприятливого влаштування національних стосунків з поляками народностей, пов'язаних з ними тяжким спадком історичної Польщі» (Грушевський, 2005g, с. 511). Як знаємо, неврахування застережень М. Грушевського надзвичайно дорого коштувало обом сусіднім народам, свідченням чого були трагічні події нашої історії першої половини ХХ ст.

З огляду на наведені рефлексії постає питання: а який рецепт розв'язання національних проблем в Центрально-Східній Європі сам М. Грушевський вважав найбільш оптимальним з урахуванням складного досвіду взаємин українців із східним та західним сусідами? Незважаючи на страшну руїну, яку європейським народам принесла Велика війна, український публіцист з чималим оптимізмом вказує на потребу і можливість створення ґрунту для нового соціального і політичного життя суспільства. На його тогочасне бачення ситуації помітно вплинула промова президента США Вудро Вільсона від 22 (9) січня 1917 р. щодо принципів міжнародного порозуміння, національної рівноправності й європейської згоди. Докладно аналізуючи цю доповідь у статті «Перспективи нового життя», М. Грушевський цілком поділяє погляди заокеанського політика, що в основу майбутнього світоустрою повинно бути покладене «правильне розв'язання пекучих питань територіального, расового і національного характеру» на засаді «почуття правди і справедливості» (Грушевський, 2005i, с. 516). Та найбільше українському діячеві заімпонувала ідея американського президента про потребу створення загальносвітового органу, прообразу дещо пізнішої Ліги Націй, який мав би гарантувати дотримання національної свободи і рівноправності в усіх куточках світу. Цікаво, що про потребу

такої наддержавної інституції сам М. Грушевський заявляв ще в 1916 р. у згадуваній вище статті «Про великий і малий націоналізм».

Насамкінець стисло з'ясуємо рецепцію проаналізованої вище засланицької публіцистики М. Грушевського, насамперед в українському інтелектуальному середовищі. Серед наддніпрянських діячів вона була сприйнята співчутливо як солідарний вираз поглядів усіх підросійських українців. Натомість у середовищі зазбручанських політиків такої однастайності не було, адже вимушені проросійські тези заслання контрастували з провіденськими настроями об'єднаних у Союз визволення України галичан. Найбільш критично засланицьку публіцистику М. Грушевського оцінив майбутній ідеолог українського націоналізму і його колишній студент по Львівському університету Дмитро Донцов. Для прикладу згадаємо його статтю «Національні святощі», в якій він зауважено, але достатньо прозоро натякаючи на автора «Історії України-Руси», засудив «одного професора» та «консеквентного автономіста і апостола угоди з російським народом» за популяризацію Драгоманівської ідеї федеративного єднання з Росією, порадивши М. Грушевському не говорити від імені всіх співвітчизників у важливих справах вибору зовнішньополітичних орієнтирів (Донцов, 1916).

Висновки. Підсумовуючи публіцистику М. Грушевського років першого заслання, насамперед відзначимо його поставу українського інтелігента, який попри чималі небезпеки для власного життя послідовно відстоював інтереси свого народу доступною йому зброєю друкованого слова. Відновлюючи породжені світовим протистоянням чергові небезпеки для екзистенції українства, вчений віднаходив потрібні слова для підтримки співвітчизників, які опинилися у скрутних умовах, надихаючи їх власним прикладом для неустанного служіння народу всіма можливими засобами. Роки війни він розглядав як унікальну можливість перезавантаження заплутаних взаємин з нашими історичними сусідами, що протягом століть вбачали в українстві будівельний матеріал для власних націєтворчих проєктів. Закликаючи лідерів думок російської і польської спільнот відмовитися від імперської риторики, М. Грушевський вказував на потребу і можливість налагодження рівноправного міжнаціонального діалогу на засаді перефразованого принципу гуманістичної філософії «*natio nationi res sacra*». Звісно, можна сперечатися стосовно реалістичності тогочасних націоналістичних візій вченого. Та одне виглядає беззаперечним – їхнє врахування дозволило б запобігти багатьом трагічним подіям минулого століття. Власне цим чималим прогностичним потенціалом публіцистика М. Грушевського надалі приваблює дослідників інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність працівникам бібліотек, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Грушевський, М. (2005). Новий рік. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 447–450.
- Грушевський, М. (2005a). Зайві сумніви. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 428–430.
- Грушевський, М. (2005b). Кілька слів про українство. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 475–480.
- Грушевський, М. (2005c). Українство і російська преса. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 486–492.
- Грушевський, М. (2005d). Про великий і малий націоналізм. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 461–466.
- Грушевський, М. (2005e). Ще про великий і малий націоналізм. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 466–471.
- Грушевський, М. (2005f). З українського життя. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 431–446.
- Грушевський, М. (2005g). Незалежна Польща й автономна Галичина. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 503–511.
- Грушевський, М. (2005i). Перспективи нового життя. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 513–520.
- Грушевський, М. (2005k). Тлінний прах. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», 418–423.
- Донцов, Д. (1916). Національні святощі. *Шляхи*, 12–14, 451–452.
- Елецкий, П. (1998). Ссылка М. С. Грушевского. *Минувшее: Исторический альманах*, 23, 212–241.

- Панькова, С. (2005). Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т., т. 3*. Львів: Видавництво «Світ», V–XVI.
- Пиріг, Р., Тельвак, В. (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС. 572 с.
- Тельвак, В. & Педич, В. (2015). Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія*. Львів: ПАІС, 62–70.
- Тельвак, В. (2008). Михайло Грушевський у публіцистиці військового часу (191–1916 рр.). *Український історик*, 3–4, 271–292.
- Тельвак, В. (2008а). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX–30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич: «Вимір». 494 с.
- Тельвак, В. (2010). «Ересиарх українського движенья» (рецепція творчої спадщини М.Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 20, 131–154.
- Тельвак, В. (2010а). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*, 3, 29–35.
- Тельвак, В. (2014). Дилема «Росія-Захід» в історіографічній спадщині Михайла Грушевського. *Історіографічні дослідження в Україні*, 24, 184–195.
- Тельвак, В. (2017). Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*, 4, 28–35. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.4.111458>
- Тельвак, В. (2018). Михайло Грушевський та боротьба за українські кафедри Львівського університету. *Східноєвропейський історичний вісник*, 3, 156–162.

Bohdan M. Yanyshyn

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine
PhD. (History), Senior Research Fellow (Ukraine)

«People are Mortal, Nations are Eternal»: a National Question in the Journalism of Mykhailo Hrushevskyi During the Exile

Abstract. The purpose of the study is to find out the peculiarities of the coverage of national issues in the journalism of M. Hrushevsky during the period of the first exile. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. The scientific novelty of the article consists in an attempt to comprehensively analyze the ethnological visions of M. Hrushevsky during the Great War. **Conclusions.** Summing up M. Hrushevsky's journalism during the years of exile, we should first of all note his position as a Ukrainian intellectual who, despite considerable danger to his own life, consistently defended the interests of his people with the printed word. Noting the next dangers for the existence of Ukrainians caused by the world confrontation, the scientist found the right words to support his compatriots who found themselves in difficult conditions, inspiring them with his own example to tirelessly serve the people by all possible means. He considered the war years as a unique opportunity to reset the tangled relations with our historical neighbors, who for centuries saw Ukraine as building material for their own nation-building projects. Calling on the opinion leaders of the Russian and Polish communities to abandon imperial rhetoric, M. Hrushevsky pointed to the need and possibility of establishing an equal international dialogue based on the paraphrased principle of the humanistic philosophy «*natio nationi res sacra*». Certainly, one can argue about the realism of the scientist's nationalistic visions of that time. But one thing seems indisputable – their consideration would have prevented many tragic events of the last century. It is precisely with this considerable prognostic potential that M. Hrushevsky's journalism continues to attract researchers of the intellectual history of Central-Eastern Europe.

Key words: M. Hrushevsky, journalism, World War I, national question, international relations.

References:

- Hrushevskyi, M. (2005). Novyi rik [New Year]. *Hrushevskyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 3*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 447–450. [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (2005a). Zaivi sumnivy [Unnecessary doubts]. *Hrushevskyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 3*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 428–430. [in Ukrainian].

- Hrushevskiy, M.** (2005b). Kilka sliv pro ukrainstvo [A few words about Ukrainianness]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 475–480. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005c). Ukrainstvo i rosiiska presa [Ukraine and the Russian press]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 486–492. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005d). Pro velykyi i malyi natsionalizm [About big and small nationalism]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 461–466. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005e). Shche pro velykyi i malyi natsionalizm [Also about big and small nationalism]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 466–471. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005f). Z ukrainskoho zhyttia [From Ukrainian life]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 431–446. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005g). Nezalezhna Polshcha y avtonomna Halychyna [Independent Poland and autonomous Galicia]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 503–511. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005i). Perspektyvy novoho zhyttia [Prospects of a new life]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 513–520. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005k). Tlinnyi prakh [Corrosive dust]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 418–423. [in Ukrainian].
- Dontsov, D.** (1916). Natsionalni sviatoschi [National holy things]. *Shliakhy – Paths*, 12–14, 451–452. [in Ukrainian].
- Eletskiy, P.** (1998). Ssylka M. S. Hrushevskoho [The exile of M. S. Hrushevskiy]. *Mynuvshe: Ystorycheskyi almanakh – Past: Historical Almanac*, 23, 212–241. [in Russian].
- Pankova, S.** (2005). Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho pomizh dvokh revoliutsii (1907 – berezen 1917) [Journalism of Mykhailo Hrushevsky between two revolutions (1907 – March 1917)]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 3 – Hrushevsky M. S. Works: 50 vol.* Vol. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», V–XVI [in Ukrainian].
- Pyrh, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the backdrop of the times]*. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLluS. 572 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Pedych, V.** (2015). Mykhailo Hrushevskiy ta polska profesorska korporatsiia Lvivskoho universytetu: mizh spivpratsieu ta konfliktamy [Mykhailo Hrushevskiy and the Polish professorial corporation of Lviv University: between cooperation and conflicts]. *Istoriia ta istoryky u Lvivskomu universyteti: tradytsii ta suchasnist (do 75-littia stvorennia istorychnoho fakultetu): kolektyvna monohrafiia – History and historians at Lviv University: traditions and modernity (to the 75th anniversary of the history faculty): collective monograph*, Lviv: PAIS, 62–70. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). Mykhailo Hrushevskiy u publitsystytsi viiskovoho chasu (1914–1916 rr.) [Mykhailo Hrushevskiy in wartime journalism (1914–1916)]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 3–4, 271–292. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX– 30-ti roky XX stolittia) [Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX – 30s of the XX century)]*. Kyiv–Drohobych: «Vymir». 494 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). «Eresyarkh ukraïnskoho dvyzhenia» (retsepsiia tvorchoi spadshchyny M. Hrushevskoho v rosiiskomu pravomonarkhichnomu seredovyshchi pershoi tretyny XX st.) [«Heresyarch of the Ukrainian movement» (reception of the creative heritage of M. Hrushevsky in the Russian right-monarchist environment of the first third of the 20th century)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 20, 131–154. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznnavstvo – Local history*, 3, 29–35. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2014). Dylema «Rosiiia-Zakhid» v istoriografichnii spadshchyni Mykhaila Hrushevskoho [The «Russia-West» dilemma in the historiographic heritage of Mykhailo Hrushevskiy]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 24, 184–195. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2017). Mykhailo Hrushevskiy ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskomu universyteti: sprobа rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevskiy and the Polish-Ukrainian conflict at Lviv University: an attempt at reconstruction]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 4, 28–35. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.4.111458>

.....
Telvak, V. (2018). Mykhailo Hrushevskiyi ta borotba za ukrainski kafedry Lvivskoho universytetu [Mykhailo Hrushevskiyi and the struggle for Ukrainian departments of Lviv University]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 3, 156–162. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 10.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.02.2023 р.

Микола Стопчак

Вінницький торговельно-економічний інститут Державного торговельно-економічного університету

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2335-2215>ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/M-7241-2016>**Повстання проти гетьмана П. Скоропадського й ліквідація Української Держави: сучасна вітчизняна історіографія**

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків щодо повстання проти гетьмана П. Скоропадського. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, узагальнення, кількісний, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний та ін. **Наукова новизна** роботи полягає у комплексному аналізі стану вивчення в сучасній вітчизняній історіографії повстання Директорії проти гетьмана П. Скоропадського у листопаді-грудні 1918 р., з'ясовано концептуальні підходи та прийоми, що використовувались сучасними вітчизняними фахівцями з метою наукової реконструкції цієї неоднозначної сторінки революційної доби 1917–1921 рр. **Висновки.** Аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків засвідчив, що ними було чимало зроблено для вивчення досліджуваної теми. Залучивши до наукового обігу низку раніше закритих архівних матеріалів як вітчизняних, так і зарубіжних, науковці незалежної України відкинули ненаукові, політично заангажовані висновки радянської історіографії щодо антигетьманського повстання, усунули недоліки української зарубіжної історіографії з означеної проблеми, серед яких слабка джерельна основа, неточності та помилки. Активно досліджуючи феномен повстання, вітчизняні фахівці створили значну кількість різножанрових праць, у яких були більш чітко сформульовані і значно глибше досліджені ключові аспекти антигетьманського повстання, починаючи від його передумов, етапів здійснення і завершуючи причинами поразки гетьманату та її наслідками для української державності. Водночас здійснений історіографічний аналіз засвідчив, що попри чималі досягнення вітчизняних істориків у вивченні порушеної проблеми, вона до сьогодні не знаходить однозначного розв'язання. Хоча при висвітленні її дискусійних питань все активніше проявляються спроби (тенденції) відійти від надмірної заполітизованості, виробити більш-менш узагальнені оцінки. Перспективи зближення крайніх позицій щодо антигетьманського повстання можуть бути прискорені шляхом розширення і оновлення джерельної бази, удосконалення методології дослідження.

Ключові слова: антигетьманське повстання, Гетьманат, історіографічний процес, Павло Скоропадський, сучасна вітчизняна історіографія, Українська Держава, Український Національний Союз.

Постановка проблеми. Серед подій Української революції 1917–1921 рр. важливе місце посідає антигетьманське повстання листопада-грудня 1918 р., яке поклато кінець короткому за історичними мірками (7,5 місяців) існуванню гетьманату П. Скоропадського. Висвітленню цієї події присвячена розмаїта низка наукових праць різних жанрів, починаючи від науково-популярних, публіцистичних, мемуарних і завершуючи солідними монографічними розвідками та дисертаційними дослідженнями. Однак, незважаючи на більш ніж сторічний відтинок часу з початку повстання і суттєве прирощення історіографічного масиву з проблеми за часи української незалежності, серед вітчизняної наукової спільноти й досі не вщухають палкі дискусії щодо багатьох його ключових подій, висловлюються суперечливі, часто кардинально протилежні судження та висновки. Це стосується як питань підготовки повстання, обставин обрання Директорії, аналізу її перших законодавчих актів, так і причин повстання, науково-правової кваліфікації гетьманського режиму, ролі українських соціалістичних партій в його поваленні, впливу революційних подій в країнах-окупантах – Німеччині й Австро-Угорщині на цей процес, наслідків повстання для української державності тощо. Неоднозначними є оцінки ключових постатей антигетьманського повстання. На наш погляд, вироблення більш чітких, сконсолідованих поглядів щодо цих та інших питань, які стосуються повстання Директорії, дадуть можливість краще зрозуміти суть багатьох глибинних проблем, з якими вона

зштовхнулась на завершальному етапі революційної доби 1917–1921 рр. Адже ці проблеми, як справедливо зазначає сучасна дослідниця О. Бойко, закладались саме на першому етапі діяльності Директорії, тобто на стадії підготовки і проведення антигетьманського повстання (Бойко, 2009, с. 210). Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, їх сучасного прочитання на основі принципу об'єктивності та історизму.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Стан наукового осмислення вітчизняними фахівцями феномену антигетьманського повстання уже розглядався М. Стопчак у його монографії (Стопчак, 2010) та захищений у 2011 р. докторською дисертацією з аналогічною назвою. Але до аналізу були залучені лише праці, надруковані на момент захисту дисертації, тобто протягом 1993–2008 рр. Відповідно проаналізовано й історіографічні праці сучасних українських дослідників цього періоду, які тією чи іншою мірою торкалися проблеми, зокрема, В. Капелюшного, В. Солдатенка, Д. Яневського, С. Гнатюка, В. Верстюка, А. Буравченкова, Л. Радченко, О. Любовець та ін. Але не увійшла до історіографічного огляду в монографії та дисертації стаття знаного фахівця Я. Калакури «Три образи Гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії», оскільки вийшла з друку у 2013 р. Проте вона є важливою для з'ясування ступеня дослідження Гетьманату, у т.ч. й такої сторінки його історії як антигетьманське повстання, за перші два десятиліття незалежної України. Вчений розглянув Гетьманат у такому незвичному для вітчизняної історіографії форматі історіографічної пам'яті як «образ». Зазначивши, що усі три образи Гетьманату П. Скоропадського в новітній українській історіографії сформувалися на фундаменті, закладеному безпосередніми учасниками і дослідниками подій революції 1917–1921 рр., дослідник наголосив на тому що сучасні дослідники залишаються розділеними в трактуванні Гетьманату. «Вони, пише автор, – продовжують формувати по суті знову ж таки не менше трьох, істотно модифікованих, але різних за характеристиками його образів, дотримуючись при цьому здебільшого тих самих дихотомічних підходів, тобто абсолютизації поділу цілісного явища – Гетьманату і постаті П. Скоропадського на два протилежні їх змалювання, здебільшого двома фарбами: рожевою або чорною» (Калакура, 2013, с. 59).

У статті Я. Калакура розглядає низку ключових питань, які стосуються всієї історії Гетьманату, але для нас важливим є той факт, що дослідник серед інших чітко означив й ті, які безпосередньо стосуються антигетьманського повстання і при цьому мають контраверсійний характер, а отже, потребують подальшого наукового вивчення. Серед них: чи був гетьман самодостатнім і послідовним в обороні державних і національних прав українського народу? Чи мав П. Скоропадський належну підтримку українських сил для реалізації свого проекту? Чому Січові стрільці на чолі з полковником Є. Коновальцем відійшли від Гетьмана, а згодом взяли участь у антигетьманському повстанні? та ін. (Калакура, 2013, с. 61, 62).

На ці та інші питання й прагнули дати відповідь сучасні вітчизняні історики. Зважаючи на ступінь розробки проблеми, автор з урахуванням досягнень вітчизняних істориків в осмисленні подій антигетьманського повстання ставить за **мету** наступні завдання: проаналізувати праці сучасних авторів-історіографів із досліджуваної проблеми, оскільки вони при аналізі праць вітчизняних дослідників висловлювали й власне бачення її різноманітних аспектів, прилучалися до обговорення дискусійних питань; дослідити розвідки вітчизняних фахівців за 2009–2022 рр., які або не розглядалися в історіографічних працях, або були видані після виходу їх з друку, з'ясувати питання, які потребують подальшого наукового дослідження.

Вищеназвані завдання й зумовили вибір зазначеної теми статті, як об'єкту наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що наприкінці першого десятиліття ХХІ ст., коли відзначалося 90-річчя утворення Гетьманської держави, активність вітчизняних фахівців у її дослідженні набуває нового імпульсу. Зокрема, у 2009 р. вийшла з друку монографія О. Любовець «Політична опора гетьманату П. Скоропадського» (Любовець, 2009), у якій дослідниця поставила завдання з'ясувати більш чітко соціальну базу Гетьманату. Вона прийшла до висновку, що ця база була вузькою. Розшифровуючи свій висновок, О. Любовець зазначає, що праві консервативні сили, які значною мірою сприяли приходу Гетьмана до влади, сприймали тільки соціальний бік його програми – їх улаштовувало лише повернення права приватної власності на землю та дозвіл на підприємницьку ініціативу. Ті ж політичні сили, які могли стати опорою режиму у зміцненні української державності (насамперед колишні провідні партії Центральної Ради), не сприймали соціально-економічної програми та моделі державного ладу Гетьманату, постійно критикували будь-які кроки гетьманського уряду, що фактично підготувало ґрунт для поширення ідеї необхідності організації загального антигетьманського повстання (Любовець, 2013, с. 43).

У 2009 р. до історії антигетьманського повстання ще раз звернувшись і О. Бойко у статті «Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги». У низці

моментів, які стосуються повстання, дослідниця повторила висновки зі своєї попередньої статті з проблеми 2004 р., зокрема, щодо ролі УНС і його голови В. Винниченка у підготовці збройного повалення Гетьманату (Бойко, 2009, с. 211, 212). Водночас О. Бойко, зауваживши, що наявні на сьогодні документи не дають однозначної відповіді на питання щодо процесу обрання Директорії, про підготовку і початок повстання, тактики Директорії, зупинилась на розгляді деяких із них. Зокрема, характеризуючи труднощі у діяльності Директорії з початком повстання, дослідниця вважає, що вони значною мірою були зумовлені тим, що біля керма Директорії опинились дві популярні і надзвичайно амбітні особистості – В. Винниченко і С. Петлюра. І хоча обидва були соціал-демократами і прихильниками незалежності України, у шляхах досягнення кінцевої мети виступали антагоністами: В. Винниченко був давнім поборником союзу з більшовицькою Росією, а С. Петлюра більше орієнтувався на Антанту. Вони не завжди узгоджували свої дії, свідченням чого була майже одночасна поява двох відозв про початок повстання (Бойко, 2009, с. 215–216). Пояснюючи активну участь у повстанні найширших верств українства, часто з кардинально протилежною політичною орієнтацією, О. Бойко звертає увагу на той факт, що Директорія обрала своєрідну тактику – лише закликала до повалення гетьманату, не висувуючи ніяких соціально-політичних гасел, щоб не провокувати протистояння між повстанцями (Бойко, 2009, с. 217). Важливим моментом статті О. Бойко є те, що вона продовжила започаткований Ф. Турченком аналіз повстанської боротьби з метою повалення влади Гетьмана на регіональному рівні, що робило загальну картину цих подій у державі більш повною і глибокою, додавало їй нових барв. Вона звернула увагу на те, що на тих територіях, де практично не було регулярних українських військ, боротьбу з осередками гетьманської влади вели повстанські загони місцевого формування. На чолі їх ставали переважно колишні старшини і вояки російської армії, які брали активну участь в українському русі з 1917 р. Саме вони першими відгукнулися на заклик Директорії й очолили місцевих селян-повстанців (Бойко, 2009, с. 223).

Варто зазначити, що окрім вищезазначених розвідок О. Бойко та О. Любовець, у період, коли відзначалося 90-річчя утворення Гетьманської держави, побачила світ низка праць – статей, монографій, дисертацій інших вітчизняних дослідників, присвячених історії гетьманату і антигетьманському повстанню, як його складовій. Серед них – В. Солдатенко, В. Верстюк, Ю. Терещенко, Т. Осташко, О. Реєнт, Р. Пиріг, П. Гай-Нижник, Ю. Фігурний, Д. Яневський та ін.

Поява значної кількості нових публікацій потребувала системного історіографічного аналізу з метою виявлення тенденцій у вітчизняному історієписанні зазначеної проблеми, окреслення перспективи подальших досліджень. До розв'язання цього завдання долучились відомі вітчизняні фахівці у сфері історіографії (Калакура, 2011; 2013; Солдатенко, 2009; Реєнт, 2009) та молоді (Корольов, 2012), які протягом 2011–2013 рр. надрукували низку статей історіографічного плану, що позбавляє автора статті від реалізації такого завдання. Зазначимо лише, що на думку історіографів, низка питань з історії гетьманату, повстання проти Гетьмана хоча і не набули єдиного трактування серед вітчизняних дослідників, проте нова історіографічна ситуація та значна часова відстань від цих подій створюють умови для виважених наукових дискусій, вироблення більш-менш наближених оцінок цієї сторінки вітчизняної історії. Значною мірою співпали погляди вітчизняних фахівців на шляхи подальших досліджень історії гетьманату. Серед них – виявлення додаткових джерел, переосмислення уже відомих свідчень, відмова від партійно-класових підходів і чужих ідеологічних штампів, утвердження україноцентризму (націєцентризму). Правда, деякі дослідники, зокрема Г. Корольов, вважають за вадку сучасного історіографічного процесу, також академічного, націєцентричний підхід до історієписання, наголошують, що він призводить до ідеологізації дослідницьких результатів (Корольов, 2012, с. 372). З цим категорично не погоджується О. Реєнт. Він зазначає, що подібні підходи є проявами «малоросійських» комплексів», наголошує, що націєцентризм у класичному розумінні нічого спільного не має з самозамилуванням та етнічною ексклюзивністю, він є «відтворенням минулого на певній території (іншими словами – історія етносу чи держави) у широкому контексті взаємодії і взаємовпливів з усіма сусідами та світовим співтовариством» (Реєнт, 2013, с. 5, 7).

Історіографічні огляди, висловлені в них пропозиції щодо удосконалення історієписання гетьманату, сприяли активізації наукового пошуку в цьому напрямку. Також суттєву допомогу дослідникам надало видання збірника документів і матеріалів у двох томах «Українська держава (квітень-грудень 2018 року)» (Верстюк, 2015), який містив широкий комплекс нових документів з історії гетьманату, а також вихід з друку другого видання спогадів П. Скоропадського в перекладі українською мовою (Гирич, 2017).

Значно збагатилася джерельна база й завдяки виданню українського перекладу споминів гетьмана України П. Скоропадського, які висвітлюють події періоду 1917–1918 рр., здійсненого в рамках видавничого проекту Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського (Філадельфія, США) (Осташко, Терещенко, 2017).

Спираючись на оновлену історіографічну базу, вітчизняні фахівці продовжили дослідження різноманітних аспектів історії гетьманату, у т.ч. й антигетьманського повстання. Уже на початку 2016 р. видрукував свою монографію «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» один із найактивніших дослідників гетьманату Р. Пиріг. Дослідник не торкається безпосередньо питань, пов'язаних із самим повстанням, але його праця важлива в іншому. У ній, з використанням широкої джерельної основи, подано 42 ґрунтовних нариси про всіх головних дійових осіб урядів П. Скоропадського. Аналіз їх діяльності дає можливість показати складний і суперечливий процес вироблення курсу Гетьманської держави, реалізації її внутрішньої і зовнішньої політики. Крім того, у монографії висвітлено вплив німецьких військових і дипломатів на здійснення політики уряду Гетьмана. Усе це давало можливість вийти на більш повне з'ясування низки питань, пов'язаних із антигетьманським переворотом: його причин, етапів визрівання, впливу протиборства різних політичних сил в українському політикумі на його початок тощо (Пиріг, 2016).

Беручи до уваги значний вплив іноземного військового чинника на політику та історичну долю гетьманату, Р. Пиріг у 2017 р. надрукував статтю «Фельдмаршал Герман Айхгорн: служба та смерть в Україні (квітень-липень 1918 р.)», присвячену особі керівника німецьких окупаційних військ в Україні. Висвітлюючи його взаємини зі П. Скоропадським та гетьманським урядом, дослідник зазначав, що Айхгорн будь за що прагнув реалізувати основні завдання Брестського «хлібного» миру», нещадно придушуючи селянські повстання (Пиріг, 2017, с. 45). Цей висновок Р. Пирога був важливим для розуміння причин та рушійних сил антигетьманського повстання. Адже саме антиселянський характер земельної політики німецької окупаційної влади, її намагання будь-якою ціною забезпечити експорт збіжжя до Центральних держав, жорстокість по відношенню до селян-бунтівників зробили останніх ключовою силою у поваленні Гетьманату. До взаємин Гетьманату з окупаційною владою Р. Пиріг звернувся ще раз у монографії «Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року» (2018 р.). Цьому був присвячений спеціальний розділ «Гетьманат у візях союзників». Дослідник вважає неправомірним застосування терміну «окупація» до перебування німецьких і австро-угорських військ на теренах України у 1918 р., який включав і добу Гетьманату. Він навів низку чинників, які, на його думку, свідчать про те, що більш доцільним буде використання терміну «нетипова окупація» (Пиріг, 2018, с. 41).

Характерною особливістю монографії Р. Пирога є запропоновані у ній персональні портрети головних дійових осіб Німеччини на політичній та військовій арені України 1918 р. За аналогією з монографією 2016 р. нова книга містить нариси про 8 військових і 4 дипломатів. Нариси важливі як джерело інформації щодо впливу цих впливових німецьких діячів на політичне та економічне життя Гетьманської держави, який, як свідчать історичні факти, значною мірою спричинив антигетьманське повстання.

Узагальнені погляди на складну і суперечливу історію гетьманату Р. Пиріг виклав в останній своїй публікації з проблеми – розділі 4 першого тому тритомника «Україна. Нариси історії» – «Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)», що вийшов з друку у 2021 р. Власне, історію підготовки і хід антигетьманського повстання дослідник описав дуже стисло, озвучивши його основні етапи, викладені у попередніх працях (Україна й українці, 2021, с. 97). Основна частина розділу містила міркування автора щодо чинників, що призвели до повалення влади Гетьмана. Вони були проаналізовані через призму таких проблем, як політико-правові засади гетьманату, реформаторські здобутки Гетьмана, вплив окупаційного чинника на всі сфери життєдіяльності Української Держави, визрівання суспільних антагонізмів у процесі реформаторської діяльності Гетьмана. Висновки, зроблені у розділі, засвідчили, з одного боку, сталість поглядів автора щодо низки питань про функціонування Гетьманської держави і повстання проти неї, як завершального акорду її історії, а з іншого боку – прагнення висловити власне бачення дискусійних проблем (Смолій, 2021, с. 58, 61, 63, 64, 78, 86, 87, 91, 93–95).

Дискусійність низки питань, які стосуються різноманітних аспектів історії Гетьманату, спричинили посилення уваги до неї інших вітчизняних дослідників. Зокрема, активно продовжив дослідницьку працю на цій ниві один із найбільш авторитетних дослідників Української революції В. Солдатенко, чий творчий доробок нараховує низку фундаментальних праць з проблеми, у т.ч. й історіографічного характеру. Уже в 2016 р. він відгукнувся рецензією на монографію Р. Пирога «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір». У ній В. Солдатенко відзначив її високий науково-теоретичний рівень, але водночас показав, що сам залишається на своїх попередніх позиціях щодо таких ключових оцінок Гетьманату, як його місце в державотворчому процесі доби Визвольних змагань 1917–1921 рр., форма державного правління, ступінь залежності гетьманської влади від іноземного військового чинника, тобто чинників, які зрештою зумовили антигетьманське повстання і крах гетьманського проєкту. На думку В. Солдатенка, процеси, які мали місце у добу гетьманату, були спрямовані на реанімацію дореволюційних порядків, ліквідацію соціальних зрушень, революційних надбань,

«тобто, з погляду домінантних тенденцій періоду, були радше очевидною контрреволюцією» (Солдатенко, 2016b, с. 204). Це зумовило форму державного управління Гетьманату як авторитарно-монархічного режиму. Присутність в Україні збройних сил Німеччини і Австро-Угорщини В. Солдатенко кваліфікує як типову окупацію. Ці ж ідеї дослідник ще раз озвучив у статті «Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій» (2016 р.), уточнивши, зокрема, що окупаційний режим і гетьманський режим «в реальному житті діяли не нарізно і зовсім не були антиподами, а радше взаємодоповнювали один одного» (Солдатенко, 2016а, с. 162–163). Незмінними залишилися і переконання автора щодо закономірності падіння гетьманату в результаті повстання: «Чужоземна зверхність і занадто вузька соціальна база панівного режиму, відсутність мобілізаційної стратегії, консолідаційної ідеології, подвійна (чи ж то – двоїста) лояльність владної еліти не давали підстав для обнадійливого прогнозу щодо перспектив існування Української Держави, що зрештою й підтвердила історична практика» (Солдатенко, 2016а, с. 174).

Розуміючи дискусійність низки питань, які стосуються феномену Гетьманату, В. Солдатенко повернувся до їх розгляду ще у двох статтях: «Коротке *intermezzo* гетьмана Павла Скоропадського» (2018–2019 рр.) та «Порівняльна історіографічна оцінка міжнародного становища України за доби Гетьманату П. Скоропадського» (2017 р.). Перша стаття автора має підзаголовок «До питання про політико-правову оцінку та історичну долю Української Держави 1918 р.». Дослідник, зауваживши, що історіографічна база з цієї проблеми неоднорідна і суперечлива щодо підходів, оцінок, тлумачень, висновків, чітко сформулював вісім питань, які, на його думку, дозволять «наблизитися до істини»:

- Як слід сприймати й характеризувати факт появи та присутності в Україні австро-німецьких військ і запровадження з їх ініціативи адміністративно-управлінських інституцій?
- Яким був справжній рівень суверенності Української Держави?
- Якою видається науково-правова кваліфікація гетьманського режиму?
- Що заважало П. Скоропадському стати справжнім українським патріотом?
- Як упродовж 7,5 місяців склалися стосунки між суспільством і владою?
- Чи можна було уникнути наростання суспільних суперечностей окупаційно-гетьманського режиму до антагоністичних меж?
- До чого могла привести ймовірна перспектива втілення в життя «федеративної грамоти» П. Скоропадського?
- Наскільки виправдано звинувачувати українські соціалістичні партії, опозиційні сили в поваленні гетьманату і чи з погляду тодішніх конкретно-історичних обставин міг бути інший фінал? (Солдатенко, 2021, с. 150–151).

Подані В. Солдатенком відповіді на поставлені у статті питання засвідчили, що він майже не змінив своїх поглядів щодо ключових аспектів проблеми, обстоює раніше зроблені ним у попередніх працях висновки, а отже, більшість аспектів проблеми залишилися дискусійними (Солдатенко, 2021, с. 158, 159, 169, 180–182, 188–189, 213, 217). Та варто наголосити про важливий висновок дослідника щодо впливу Директорії на початок антигетьманського повстання. Він справедливо звернув увагу на таку ваду вітчизняної історіографії, як спробу деяких істориків пов'язувати початок повстання саме зі створенням Директорії, її закликами до боротьби й оперативними організаційними кроками. «Значно адекватнішим історичній дійсності, – зазначає автор, – є підхід, згідно з яким Директорія надала селянсько-повстанській, страйковій боротьбі, спротиву інтелігенції, що й до того були досить могутніми, однак зовсім неузгодженими, стихійними, роз'єднаними, нового імпульсу, організаційного начала, якісно вищого рівня осмисленості та цілеспрямованості» (Солдатенко, 2021, с. 217). У праці досить послідовно висвітлено процес організації повстання, названі конкретні прізвища діячів, причетних до його здійснення, висвітлено основні віхи перебігу повстання, яке завершилось зреченням влади Гетьманом і її переходу до рук Директорії.

Що стосується другої статті В. Солдатенка, то вона присвячена аналізу інтернаціонального проекту, підготовленого і виданого у 2011 р. колективом учених із наукових центрів Австрії, Німеччини, Польщі, України й Росії: «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки». Для нас із погляду досліджуваної проблеми важливими є те, що В. Солдатенко, оцінюючи зазначену працю, ще раз звернувся до окремих питань, пов'язаних із антигетьманським повстанням. Зокрема, він справедливо наголосив на такому недоліку вітчизняної історіографії, як зображення перебування німецьких і австро-угорських військ на території України наче спільної, дружньої акції. Дослідник зазначає, що попри спільну мету між німцями і австро-угорцями існували суттєві суперечності щодо порядкування на окупованих територіях, і тому «минуло не один день, поки вдалося досягнути порозуміння щодо розмежування зон впливу обох держав. Обидва командування блокували діяльність одне одного, ставлячи вимоги про спільне управління портовими містами та залізничними шляхами й погрожуючи не підпорядковувати свої війська командуванню союзника. Лише 28 березня

.....
1918 року вдалося підписати «Військову угоду між двома головними командуваннями щодо України» (Солдатенко, 2021, с. 240).

Серед вітчизняних істориків, які досить предметно досліджували проблему антигетьманського повстання, варто виділити П. Гай-Нижника. Викладені у низці публікацій протягом 2008–2018 рр. результати дослідження в узагальненому вигляді знайшли своє відображення в шостому розділі ґрунтовної монографії автора «Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність» (2019 р.). Назва розділу «Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка і здійснення (жовтень-грудень 1918 р.)». Розділ вирізняє ґрунтовний аналіз проблеми, починаючи із причин повстання, етапів підготовки, і завершуючи його переможним закінченням. Хід повстання висвітлюється дуже скрупульозно, буквально по днях, при цьому автор аналізує складну боротьбу між політичними силами республіканського і гетьманського табору, суперечності в кожному з цих таборів, що суттєво впливало на перебіг повстання. Не приховує дослідник і негативних з погляду гуманізму сторін повстання – грабунків, жорстокого ставлення до противника. Зокрема, вражає своєю жорстокістю розправа республіканського війська над гетьманськими вояками підвідділу (взводу) 2-го відділу Київської офіцерської добровольчої дружини ген. Л. Кірпи́чова, розгромленими 10 грудня 1918 р. на підступах до Києва. На підтвердження дослідник навів витяг із мемуарів Марії Нестерович-Берг – сестри милосердя в роки Першої світової війни і однієї із очільниць «Союзу солдат і офіцерів, що втекли із полону» (2015–2018 рр.), яка була очевидцем тих подій: «На шляхах зібрався натовп, обступили відкритий вагон: у ньому навалено одне на одного голі, напівроздягнені трупи з відрубаними руками, ногами, безголові, з розпоротими животами, виколотими очима... деякі ж просто перетворені в безформову масу м'яса. Київ вразили як громом плакати з фотографіями 33 по-звірячому замучених офіцерів. Неймовірно понівечені були ці офіцери... Жажіття цих київських трупів не можна описати» (Гай-Нижник, 2019, с. 579).

Монографія П. Гай-Нижника вирізняється наявністю власного, відмінного від інших істориків, трактування низки важливих аспектів антигетьманського повстання. Зокрема, автор вважає, що суверенітет Української Держави та повноваження її очільника – гетьмана П. Скоропадського лише частково обмежувалися військово-політичною залежністю з боку окупаційного командування, що, на його думку, дозволяє кваліфікувати гетьманат як тимчасового сателіта провідних Центральноєвропейських держав – Німеччини та Австро-Угорщини (Гай-Нижник, 2019, с. 16).

Автор також, навівши низку прикладів, показав, що поряд із В. Винниченком, тобто з літа 1918 р., активно готував антигетьманське повстання й С. Петлюра, який був не лише політичним противником П. Скоропадського, а й його ярим ідеологічним, світоглядним та соціальним антагоністом. На його думку, тільки арешт і наступне ув'язнення С. Петлюри у липні 1918 р. завадило саме йому, а не В. Винниченку особисто очолити підготовку до збройного виступу проти гетьманського режиму (Гай-Нижник, 2019, с. 461–462). Відмінними є погляди автора і на результати зустрічі гетьмана П. Скоропадського з донським отаманом П. Красновим на початку листопада 1918 р. на ст. Скороходово, яку багато вітчизняних істориків трактують як зраду, крок до знищення української державності. П. Гай-Нижник, посилаючись на покази гетьманського міністра земельних справ В. Леонтовича, які він дав Верховній слідчій комісії Директорії у січні 1919 р. щодо цієї події, вважає, що опоненти гетьмана викривили її зміст і суть. «Гетьман, – цитує автор В. Леонтовича, звітуючи перед Радою Міністрів про результати поїздки, – завіряв, що в газетах слова Краснова переказані з великим прибільшенням, пояснюючи се тим, що Краснов невірно переказав їх репортерам. Хоч, проте, в словах Краснова, може, і була висловлена думка про єдність цілої Росії, та Гетьман казав, що залишив ці слова Краснова без відповіді, нічим не проявляючи свого спочуття до них, і що, навпаки, він, Гетьман, як стояв, так і стоїть на ґрунті самостійності і буде її обстоюватиме... Се було, здається, за 4 дні до Грамоти Гетьмана про федерацію» (Гай-Нижник, 2019, с. 512–513). Тобто, як зазначає П. Гай-Нижник: «Гетьман про це говорив 10 листопада 1918 р., у день, коли у своїй Грамоті «До всіх громадян України» закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини та спокою і у якій ані натяком не йшлося про жодну подібну федерації чи про єдину Росію» (Гай-Нижник, 2019, с. 513). А отже, звинувачення на адресу П. Скоропадського є безпідставними.

Чимало уваги автор приділив і такій надзвичайно контраверсійній сторінці антигетьманського повстання, як гетьманська Грамота про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією від 14 листопада 1918 р. Зазначаючи, що гетьман в умовах переможного поступу країн Антанти в Першій світовій війні також шукав контактів з ними, автор одночасно наводить факти, які можуть свідчити про те, що П. Скоропадський вже під час перших місяців свого гетьманування мав не лише налагоджені і глибоко законспіровані контакти, але й певні попередні домовленості з представниками країн Антанти, а саме – з французами та англійцями. І надзвичайно переймався їхньою конфіденційністю (Гай-Нижник, 2019, с. 520–522). Тому, на думку дослідника, доцільним буде під іншим кутом зору підійти до оцінки Грамоти. «Чи

не надто спрощено, – пише автор, – сучасні дослідники розглядають й оцінюють усі явні та приховані обставини та підтексти як видання, так і змістовно-сенсового навантаження тієї т. зв. «федеративної» Грамоти, навіть попри її від'ємну роль у репутації П. Скоропадського та подальших наслідкових чинників для нього самого і для держави» (Гай-Нижник, 2019, с. 522–523).

Автор неодноразово в монографії (у контексті з іншими подіями) розглядав різні аспекти появи Грамоти, її наслідки для долі Гетьманату, проте, на наш погляд, чіткої відповіді на питання, які викликають до сьогодні дискусії навколо неї, все ж не дав. В одному місці він пише, що Грамота була нічим іншим як «політичною декларацією, тактичним реверансом на догоду Антанті та ні до чого не зобов'язуючою приманкою для російського офіцерства, ласого до лейби «Росія», що було так потрібне саме у той критичний час П. Скоропадському» (Гай-Нижник, 2019, с. 525). В іншому – що Грамота була задумана, як складова багатоходової комбінації з порятунку великої гри і держави, що з певних як суб'єктивних, так і об'єктивних причинно-наслідкових чинників елементарно не спрацювала... (Гай-Нижник, 2019, с. 526). Тобто думки автора щодо Грамоти викладені як припущення, хоча відомо, що в історії немає умовного способу дії. Очевидно, розуміючи незавершеність розгляду цієї контраверсійної теми у монографії, дослідник висловився щодо подальшого її дослідження (Гай-Нижник, 2019, с. 528).

Певною спробою продовжити вивчення окресленої теми стала стаття В. Юрчака «Політичне побачення»: як українці та донці об'єдналися, щоб боротись проти більшовиків» (Юрчак, 2022). Автор уточнив дату проведення зустрічі Гетьмана з П. Красновим на станції Скороходоно – 2, а не 3 листопада 1918 р., навів деякі нові деталі організації цієї зустрічі, світліни про цю подію. Проте висновки щодо наслідків зустрічі та проголошеної згодом Гетьманом Грамоти про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією для долі Гетьманату якихось новацій не містять. Вони вже оприлюднені низкою вітчизняних істориків у їхніх більш ранніх статтях, зводились до того, що ці події завдали П. Скоропадському непоправної шкоди, оскільки допомогли згуртувати українську опозицію і прискорили падіння Української Держави.

Слід зазначити, що у 2018–2022 рр., з нагоди 100-річчя з часу постанови Гетьманату побачила світ ще ціла низка статей, монографій, проведено чимало наукових конференцій. При цьому характерною особливістю історіографічного процесу стало посилення уваги до персоналій, пов'язаних з антигетьманським повстанням, що і зрозуміло. Адже в його підготовці і проведенні взяли участь провідні українські політичні діячі, очільники, громадських організацій, високопоставлені військові керівники, у вир повстання тою чи іншою мірою були втягнуті представники науково-освітньої, культурно-мистецької та духовної сфери, дипломатичного корпусу. Їх діяльність суттєво впливала на процес підготовки повстання, його перебіг та вислід. Ґрунтовними публікаціями щодо конкретних учасників повстання збагатили вітчизняну історіографію Р. Пиріг, В. Солдатенко, О. Реєнт, Г. Папакін, С. Литвин, П. Гай-Нижник, інші автори, чимало інформації в цьому плані містить солідна монографія, що вийшла друком у 2018 р.: «АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського», підготовлена колективом авторитетних вітчизняних дослідників [Івшина, 2018]. Згодом висвітлення цієї проблеми набуло в українській історіографії нового, ширшого ракурсу – про роль національної еліти в добу Української революції 1917–1921 рр. З'явилося чимало публікацій різного жанру з цієї проблеми, що зумовило необхідність їх історіографічного осмислення, виокремлення тих аспектів, що потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації. Це завдання реалізовано у ґрунтовній монографії вітчизняних істориків В. Капелюшного та О. Коваль «Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис» (Капелюшний, Коваль, 2018), що позбавляє автора статті від необхідності такого роду аналізу. Зауважимо лише, що автори монографії приділили чимало уваги з'ясуванню етапів у нагромадженні знань з історії діяльності національної еліти й у добу Гетьманату.

Завершуючи аналіз публікацій з проблеми, варто звернути увагу на збірник «Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років» (Галушко, 2018), надрукований у рамках просвітницького проекту «Лікбез. Історичний фронт». Хоча автори проекту позиціонують себе як популяризатори української історії, до аналізу історії гетьманату були залучені професійні історики – Ю. Терещенко, І. Гирич, Г. Папакін, Т. Осташко, В. Лободаєв та ін. Вони не є одностайними в плані оцінок Гетьманату, тому у збірнику не варто шукати уже готових відповідей на складні питання стосовно історії Української Держави, зокрема й антигетьманського повстання. Але саме таким і був творчий задум видавців збірника – дати слово як прибічникам Гетьманату, так і противникам, забезпечити дискусію навколо цього феномену і тим самим наблизитися до адекватного відображення його суперечливих сторінок. Мабуть, такий підхід до пошуку істини має право на існування.

Висновки. Отже, зазначимо, що історіографічний аналіз праць вітчизняних істориків з досліджуваної проблеми за останнє 15-річчя продемонстрував значний інтерес науковців до подій, пов'язаних із антигетьманським повстанням, унаслідок якого до влади прийшла

Директорія. Монографії, статті, матеріали наукових конференцій засвідчили помітне прирощення історичних знань з цієї проблеми. Проте вивчення цих праць не дає підстав вважати порушену проблему остаточно вичерпаною. Незважаючи на більш ніж 100-річну історичну віддаленість тих подій, серед учених і досі немає єдності в оцінці їх суті й характеру. Амплітуда колювання історичних поглядів щодо протигетьманського повстання хоча і зменшується, та все ж ще має переважно дві протилежні точки: від повного заперечення його необхідності до тверджень про його неминучий і закономірний характер внаслідок антинародної політики гетьманського режиму. Подібний стан є, на наш погляд, результатом того, що остаточно ще не розв'язані більш глобальні питання: чи є доба Гетьманату П. Скоропадського складовою Української революції 1917–1921 рр.; про форму та сутність державно-політичної моделі Гетьманату, ступінь самостійності П. Скоропадського в проведенні внутрішньої й зовнішньої політики; про концептуальні підходи, яких дотримувались керівники провідних сил УНС у своєму ставленні до гетьманського режиму, та їхнє бачення політичних перспектив України, про наслідки повалення гетьманату для подальшого розвитку української державності. Залежно від позитивної чи негативної відповіді на ці питання, більшість авторів опинялись в одному з двох таборів: прибічників або противників гетьманату, а відповідно й противників чи прибічників повстання проти нього. Правда, деякі сучасні дослідники висловлюють сумніви щодо можливості об'єктивної відповіді на ці питання. Зокрема, О. Любовець у своїй докторській дисертації зазначає, що хоча дискусія щодо антигетьманського повстання й точиться майже століття, «навіть чи коли-небудь вдасться дійти до єдиного знаменника, бо певною мірою кожний з опонентів має рацію в своїх доводах» (Стопчак, 2010, с. 106). На нашу думку, це твердження надто категоричне. Звісно, процес встановлення балансу позитивного й негативного в політиці гетьмана є складним, довготривалим, суперечки навколо режиму останнього гетьманату, на переконання В. Солдатенка, навряд чи обіцяють у майбутньому досягнення наукового консенсусу (Солдатенко, 2021, с. 148), але цей процес розпочався. З низки вищезазначених фундаментальних питань позиції дослідників зблизились, градус політизації знизився, хоча віднесення вітчизняних істориків до трьох політичних таборів щодо Гетьманату, про які йшлося в історіографічному огляді Я. Калакури, все ще зберігається.

Перспективи зближення крайніх позицій, поява фундаментальних праць, у яких би відображувались сконсолідовані погляди на різні аспекти, пов'язані з антигетьманським повстанням, можуть бути прискорені шляхом розширення джерельної бази дослідження. При цьому варто звернути увагу на рекомендації, висловлені академіком В. А. Смолієм на міжнародній науковій конференції «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» 1 червня 2017 р. Знаний фахівець зазначив, що оскільки евристичний потенціал архівного сегменту вітчизняних джерел з історії Центральної Ради, Гетьманату і Директорії в основному вичерпано, вітчизняним фахівцям слід посилити дослідницьку працю у архівах Німеччини, Австрії, Угорщини, які містять великий, значною мірою ще не освоєний масив джерел з історії УНР, ЗУНР, Гетьманату (До 100-річчя, 2017, с. 6).

Важливим інструментом подальшого поглибленого вивчення історії Гетьманату, такої її сторінки як антигетьманське повстання, є удосконалення методології дослідження. На наш погляд, настановою у цьому плані мають стати слова знаного вітчизняного фахівця Я. Калакури, який зазначав, що дослідникам слід відмовитись від партійно-класових підходів та ідеологічних кліше, оскільки це серйозно заважає створенню об'єктивного образу Гетьманату, послідовно утверджувати україноцентризм. «Доречним буде перефразувати відомий афоризм Симона Петлюри: «Держава – понад партії, нація – понад класи», – наголошує вчений. – Чи не тут один із ключів, що міг би відкрити нам все ще багато в чому утаємничений образ Гетьманату, особливо за умови, що він буде поставлений у реальний інтер'єр подій 1918 р., тобто розглянутий у конкретно-історичному контексті української державності та в координатах українського виміру» (Калакура, 2013, с. 63).

Залучення та ґрунтовне опрацювання нових джерел, удосконалення методології дослідження дозволить, на нашу думку, більш чітко зрозуміти причини визрівання й механізми здійснення антигетьманського повстання, яке в свій час М. Грушевський вважав за «саме темне місце в українській революції» (Бойко, 2009, с. 210).

Подяка. Висловлюю щирі вдячності працівникам бібліотек, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бойко, О. Д.** (2009). Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 4, 209–236.
- Верстюк, В.** (відп. ред.). (2015). *Українська держава (квітень-грудень 2018 року): Документи і матеріали*: У 2 т. Київ, 2015. Т. 1. 790 с.; Т. 2. 412 с.
- Гай-Нижник, П.** (2019). *Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність*. Київ: Крок, 626 с.
- Галушко, К.** (2018). *Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років*. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 336 с.
- Гирич І.** (Упоряд.). (2017). *Скоропадський, П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918*. Київ: Наш формат, 456 с.
- До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.** (2017). Виступ академіка В. А. Смолія на Міжнародній науковій конференції «*Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)*» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1 червня 2017 р.). *Український історичний журнал*, 3, 4–7.
- Івшина, Л.** (ред.). (2018). *АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського*. Київ: День: Українська прес-група, 679 с.
- Калакура, Я.** (2011). Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії. *Архіви України*, 2–3(273), С. 262–274.
- Калакура, Я.** (2013). Три образи Гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії. *Національна та історична пам'ять*, 7, 56–66.
- Капелюшний В. П., & Коваль О. Ф.** (2018). *Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис*. Київ: «Інтерсервіс», 480 с.
- Корольов, Г.** (2012). Академічний дискурс дослідження історії Української революції 1917–1921 років (90-ті р. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 371–384.
- Любовець, О.** (2009). *Політична опора гетьманату П. Скоропадського*. Київ, 131 с.
- Любовець, О.** (2013). Напрями історіографічних досліджень та перспективи вивчення феномену Гетьманату П. Скоропадського, *Національна та історична пам'ять*, 7, 15–23.
- Осташко, Т., Терещенко, Ю.** (Упоряд.). (2019). *Скоропадський Павло. Спомини: кінець 1917 – грудень 1918 року*. Київ: Темпора, 756 с.
- Піріг, Р. Я.** (2016). *Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір*. Київ: Інститут історії України НАН України, 518 с.
- Піріг, Р. Я.** (2017). Фельдмаршал Герман Айхгорн: служба та смерть в Україні (квітень-липень 1918 р.). *Український історичний журнал*, 3, С. 24–45.
- Піріг, Р. Я.** (2018). *Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року*. Київ: Інститут історії України НАН України, 357 с.
- Реснт, О.** (2009). Формування сучасної історіографії української нації. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*, 9, 5–9.
- Смолій, В.** (відп. ред.). (2021). *Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)*. Київ: Академперіодика, 617 с.
- Солдатенко, В. Ф.** (2016а). Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій. *Український історичний журнал*, 6, С. 151–174.
- Солдатенко, В. Ф.** (2021). *Україна: революційна доба й наступні десятиліття: історико-історіографічні есе*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 520 с.
- Солдатенко, В. Ф.** (рецензія). (2016b). Піріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. *Український історичний журнал*, 3, С. 201–205.
- Стопчак, М. В.** (2010). *Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): Історіографічний нарис*. Вінниця: І. Балюк, 812 с.
- Юрчак, В.** (2022). «Політичне побачення»: як українці та донці об'єднались, щоб боротись проти більшовиків. Режим доступу: <https://lviv.media/ukraina/58685-politichne-pobachennya-uk-ukrayinci-ta-donci-obyednalis-shob-borotis-proti-bilshovikiv/>

Mykola V. Stopchak

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of Kyiv State University of Trade and Economics
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Uprising Against Hetman P. Skoropadskyi and Liquidation of the Ukrainian State: Modern National Historiography

Abstract. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the historiographic work of modern Ukrainian historians regarding the uprising against Hetman P. Skoropadskyi. The **methodological basis** of the research covers the principles of historicism, objectivity and systematicity. The author used general scientific and special research methods: historiographical analysis and synthesis of knowledge development, generalization, quantitative, historical-comparative, chronological, retrospective, etc. **The scientific novelty** of the work consists in a comprehensive analysis of the modern domestic historiography regarding the uprising of the Directory against Hetman P. Skoropadskyi in November-December 1918. The works also focused on the conceptual approaches and techniques used by modern national specialists for the scientifically based reconstruction of this ambiguous page of the revolutionary era during 1917–1921. **Conclusions.** The analysis of the historiographic work of modern Ukrainian historians proved that they did a lot to study the researched topic. Bringing into scientific circulation a number of previously closed archival materials, both national and foreign, scientists of independent Ukraine rejected the unscientific, politically involved conclusions of Soviet historiography regarding the anti-hetman uprising, eliminated the shortcomings of Ukrainian foreign historiography on this issue, including a weak source base, inaccuracies and errors when covering the anti-Hetman uprising. Actively researching the phenomenon of the uprising, national specialists created a significant number of works of various genres, in which the key aspects of the anti-hetman uprising were more clearly formulated and much more deeply explored, starting from its prerequisites, stages of implementation and ending with the reasons for the defeat of the hetmanate and its consequences for Ukrainian statehood. At the same time, the carried out historiographical analysis proved that despite considerable achievements of national historians in the study of this problem, it still does not find an unambiguous solution. Although during the coverage of its debatable issues, attempts (tendencies) to move away from excessive politicization and to develop more or less generalized assessments are becoming more and more active. The prospects for the convergence of extreme positions regarding the anti-Hetman uprising can be accelerated by expanding and updating the source base, improving the research methodology.

Key words: anti-Hetman uprising, Hetmanate, historiographical process, modern national historiography, Pavlo Skoropadskyi, Ukrainian National Union, Ukrainian State.

References:

- Boiko, O. D.** (2009). Dyrektoriia u borotbi za vladu: khid protyhetmanskoho povstannia, faktory peremohy [Directory in the struggle for power: the course of the anti-hetman uprising, factors of victory]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921*, 4, 209–236. [in Ukrainian].
- Do 100-richchia Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.** (2017). Vystup akademika V. A. Smoliiia na Mizhnarodnii naukovi konferentsii «Revoliutsiia, derzhavnist, natsiia: Ukraina na shliakhu samostverdzheniia (1917–1921 rr.)» (Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 1 chervnia 2017 r.) [To the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Speech by Academician V. A. Smoliya at the International Scientific Conference «Revolution, Statehood, Nation: Ukraine on the Path to Self-Assertion (1917–1921)» (Taras Shevchenko Kyiv National University, 1 June 2017). (2017)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 4–7. [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.** (2019). *Pavlo Skoropadskyi i Vlasnyi Shtab hetmana vsiiei Ukrainy: borotba za vladu i derzhavnist* [Pavlo Skoropadskyi and the Own Staff of the Hetman of All Ukraine: the struggle for power and statehood]. Kyiv: Krok, 626 p. [in Ukrainian].
- Halushko, K.** (2018). *Ukrainska Derzhava – zhorstki uroky. Pavlo Skoropadskyi. Pohliad cherez 100 rokiv* [Ukrainian State – hard lessons. Pavlo Skoropadskyi. A view after 100 years.]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 336 p. [in Ukrainian].
- Hyrych, I.** (Comps.). (2017). *Skoropadskyi P. P. Spohady: kinets 1917 – hruden 1918* [Skoropadskyi, P. P. Memories: the end of 1917 – December 1918]. Kyiv: Nash format, 456 p. [in Ukrainian].
- Ivshyna, L.** (Ed.). (2018). *AVE. Do 100-littia Hetmanatu Pavla Skoropadskoho* [AVE. To the 100th anniversary of the Hetmanate of Pavel Skoropadskyi]. Kyiv: Den: Ukrainska pres-hrupa, 679 p.
- Kalakura, Ya.** (2011). *Novi pidkhody do vysvitleniia hetmanatu Pavla Skoropadskoho v suchasni ukrainskii ta zarubizhnii istoriografii* [New approaches to covering the hetmanate of Pavlo

Skoropadskyi in modern Ukrainian and foreign historiography]. *Arkhiv Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2–3 (273), 262–274. [in Ukrainian].

Kalakura, Ya. (2013). Try obrazy Hetmanatu P. Skoropadskoho v ukrainskii istoriografii [Three images of the Hetmanate of P. Skoropadskyi in Ukrainian historiography]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 7, 56–66. [in Ukrainian].

Kapeliushnyi V. P., & Koval O. F. (2018). *Nezlamna i neskorena: natsionalna elita v Ukrainiskii revoliutsii 1917–1921 rokiv. Istoriohrafichni narys [Unbreakable and unconquered: the national elite in the Ukrainian revolution of 1917–1921. Historiographic essay]*. Kyiv: «Interservis», 480 p. [in Ukrainian].

Korolov, H. (2012). Akademichnyi dyskurs doslidzhennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv (90-ti r. XX st. – pochatok XXI st.) [Academic discourse on the study of the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921 (90s of the 20th century – the beginning of the 21st century)]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 22, 371–384. [in Ukrainian].

Liubovets, O. (2009). *Politychna opora hetmanatu P. Skoropadskoho [Political support of the hetmanate of P. Skoropadskyi]*. Kyiv, 131 p. [in Ukrainian].

Liubovets, O. (2013). Napriamy istoriohrafichnykh doslidzhen ta perspektyvy vyvchennia fenomenu Hetmanatu P. Skoropadskoho [Directions of historiographic research and perspectives of the study of the Hetmanate phenomenon by P. Skoropadskyi]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 7, 15–23. [in Ukrainian].

Ostashko, T., & Tereshchenko, Yu. (Comps.). (2019). *Skoropadskyi Pavlo. Spomyny: kinets 1917 – hruden 1918 roku [Pavlo Skoropadskyi. Memories: the end of 1917 – December 1918]*. Kyiv: Tempora, 756 p. [in Ukrainian].

Pyrh, R. Ya. (2016). *Diialnist uradi hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir [The activities of the governments of the Hetmanate of Pavel Skoropadskyi: a personal dimension]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 518 p. [in Ukrainian].

Pyrh, R. Ya. (2017). Feldmarschal Herman Aikhhorn: sluzhba ta smert v Ukraini (kviten – lypen 1918 r.) [Field Marshal Hermann Eichhorn: service and death in Ukraine (April–July 1918)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3, 24–45. [in Ukrainian].

Pyrh, R. Ya. (2018). *Vidnosyny Ukrainy i Tsentralnykh derzhav: netypova okupatsiia 1918 roku [Relations between Ukraine and the Central Powers: the atypical occupation of 1918.]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 357 p. [in Ukrainian].

Reient, O. (2009). Formuvannia suchasnoi istoriografii ukrainskoi natsii [Formation of modern historiography of the Ukrainian nation]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921*, 9, 5–9. [in Ukrainian].

Smolii, V. (Ed.). (2021). *Ukraina i ukraintsi v postimpersku dobu (1917–1939) [Ukraine and Ukrainians in the post-imperial era (1917–1939)]*. Kyiv: Akademperiodyka, 617 p. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. (2016a). Rezhym hetmanatu 1918 r. u svitli dokumentiv ta suchasnykh istorychnykh studii [The hetmanate regime of 1918 in the light of documents and modern historical studies]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, 151–174 [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. (2021). *Ukraina: revoliutsiina doba y nastupni desiatyllittia: istoriko-istoriohrafichni ese [Ukraine: the revolutionary era and the following decades: historical and historiographical essays]*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 520 p. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. (review). (2016b). Pyrh R. Diialnist uradi hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir [Pyrh R. The activity of the governments of the Hetmanate of Pavel Skoropadskyi: a personal dimension]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 201–205. [in Ukrainian].

Stopchak, M. V. (2010). *Utvorennia i diialnist Dyrektorii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (1918–1920 rr.): Istoriohrafichni narys [Formation and activity of the Directory of the Ukrainian People's Republic (1918–1920): Historiographical essay]*. Vinnytsia: I. Baliuk, 812 p. [in Ukrainian].

Verstiuk, V. (vidp. red.). (2015). *Ukrainska derzhava (kviten–hruden 2018 roku): Dokumenty i materialy [Ukrainian state (April–December 2018): Documents and materials]*. U 2 t. Kyiv, 2015. T. 1. 790 p.; T. 2. 412 p. [in Ukrainian].

Yurchak, V. (2022). «Politychne pobachennia»: yak ukraintsi ta dontsi obiednalsya, shchob borotys proty bilshovykiv [«Political Rendezvous»: How Ukrainians and Donets united to fight against the Bolsheviks]. Retrieved from <https://lviv.media/ukraina/58685-politichne-pobachennya-yak-ukrayinci-ta-donci-obyednalis-shchob-borotis-proti-bilshovykiv/> [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 15.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.02.2023 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477) «ІХ/XXІ»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-43-120-121>

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: ivanvin811@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

ResearcherID: AAB-4381-2020

Богдан Романюк

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

здобувач (Україна)

e-mail: bogdan811@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5046-8352>

Коріненко П. С. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. 552 с.

Анотація. Метою статті є аналіз монографії, яка присвячена історії аграрного питання під кутом зору його впливу на українське селянство від часів Київської Русі до сьогодення. Особливу увагу приділено питанням нових засад у земельних відносинах у добу незалежності України, правовому регулюванню способів набуття права власності на землю, глобальним проблемам та тенденціям у використанні земельних ресурсів на сучасному етапі в Україні та світі. На основі широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел, фахових видань, вперше в українській історіографії комплексно висвітлено проблему земельних наділів на селі.

Ключові слова: Україна, земля, історія, відносини, село, питання, система, проблеми, право, трансформація.

Розбудова незалежної, демократичної, правової, соціально-орієнтованої держави потребує переосмислення багатьох історичних процесів і подій, їх роль і значення для сучасних реалій. Крім того, пріоритети розвитку держави актуалізують концептуальні засади дослідження соціальної проблематики. До таких пріоритетів належить й аграрна політика – невід’ємна складова поглиблення ринкових перетворень в Україні.

У цьому сенсі монографія Петра Коріненка є актуальною і важливою. Автор торкається цілого ряду недостатньо досліджених аспектів проблеми земельного питання у понад як тисячолітній українській історії.

Авторський підхід є науково-коректним, відповідає критеріям розуміння ролі аграрного питання на різних етапах історичного розвитку.

Петро Степанович досконало оволодів методологією досліджень означеної проблеми. Він вдало оперує різноманітними методами та принципами дослідження, зважаючи на те, що історизм, об’єктивність, системність полягають не в утриманні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а правдивому відображенні палітри суперечностей.

Трансформаційні процеси у земельному питанні вчений розглядає як перманентне і необхідне явище, яке має місце у чотирьох напрямках.

Перший з них є на рівні селянського двору, села. Другий і чи не найвагоміший напрям засвідчує, що трансформації відбувалися під впливом реформ. Автор зауважує, що «усі аграрні реформи розпочиналися виключно владою...». Третій напрям показує, що земельні відносини відбувалися і в ході революцій, а четвертий, за визначенням професора, – під впливом сільськогосподарської науки, науково-технічного процесу.

Як самостійний аспект дослідження, виділено ретельний історіографічний та джерелознавчий аналіз проблеми. На наш погляд, залучений автором масив джерел і матеріалів дозволив об’єктивно і системно підійти до висвітлення теми, повно і змістовно з’ясувати проблему. Історіографію дослідження поділено на окремі модулі, кожен з яких відповідає окресленому в монографії стану земельних відносин – від «адміністративно-територіальної реформи Володимира Великого, яка змінила порядок успадкування земель» і до «запровадження з 1 липня 2021 р. ринку земель сільськогосподарського призначення».

«Ми усвідомлюємо, – зазначає історик, – що такі параметри вивчення означеної теми є річчю майже неможливою, тим більше в однаковій мірі її глибини. Але, щоб краще зрозуміти

сутність непростих процесів у земельних відносинах, дуже важливо з'ясувати вихідні позиції, їх подальшу еволюцію, власне, сукупність усіх різноманітних факторів, що супроводжували цей надскладний і багатовекторний процес...».

Саме такий комплексний науковий погляд на проблему земельних відносин дозволив вдало визначити місце і органічний зв'язок теми з вивченням багатьох аспектів національної історії, аграрної економіки. Підкреслюючи необхідність подібних досліджень на сучасному етапі української історіографії, відзначимо самостійний, пошуковий характер праці.

Заслугує на всебічне схвалення положення рецензованого дослідження про те, що його наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській історіографічній науці в комплексі висвітлено земельні питання.

Структура монографії добре продумана. Специфікою є її проблемний, полемічний характер. Майже в кожному з 10 розділів монографії висвітлено її ключові аспекти.

Особливість роботи полягає в тій значній кількості теоретичних проблем, які порушуються в ній. Серед них хотілося б виділити такі непрості питання, як системи землеволодіння і землекористування в Київській Русі та Великому князівстві Литовському, суперечливі процеси в земельному питанні в роки Національної революції і Гетьманщини, вплив аграрних реформ XIX – початку XX ст. стосовно порушеного питання, пошук шляхів вирішення земельного питання у роки Української революції (1917–1921 рр.), міжвоєнного періоду, а також земельні відносини в УРСР в повоєнні роки та роки нашої незалежності.

Загалом автору вдалося досить аргументовано розкрити соціально-економічні, політичні, правові наслідки вирішення земельного питання на кожному з історичних етапів українського державотворення.

Цілком виправданим є те, що Павло Степанович Коріненко, здійснюючи критичний підхід, використав дослідження своїх попередників, котрі тією чи іншою мірою торкалися цього питання. Переоцінюючи зроблене попередниками, автор монографії водночас вказує на позитивні аспекти, які не втратили й досі наукової цінності.

Загалом слід високо оцінити рецензовану працю як значне досягнення у вивченні аграрної історії України, вона є вагомим внеском у доробок історії українського селянства.

Ivan M. Romanyuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubinskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Bohdan I. Romanyuk

National Pedagogical Dragomanov University
Postgraduate Student (Ukraine)

Korinenko P. S. The Land Issue in the Historical Fate of the Ukrainian peasantry. A Look Through the ages: Monograph. Ternopil: TNPu Named After V. Hnatyuk. 2022. 552 p.

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the monograph, which is devoted to the history of the agrarian issue from the point of view of its impact on the Ukrainian peasantry from the time of Kyivan Rus to the present day. Special attention is paid to the issues of new foundations in land relations in the days of Ukraine's independence, legal regulation of ways to acquire land ownership, global problems and trends in the use of land resources at the current stage in Ukraine and the world. On the basis of a wide range of published and unpublished sources, professional publications, for the first time in Ukrainian historiography, the problem of land plots in the village is comprehensively covered.*

Key words: *Ukraine, land, history, relations, village, issue, system, problems, law, transformation.*

Статтю надіслано до редколегії 21.11.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 04.03.2023 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; у наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (якщо немає – посада), країна (у дужках); електронна адреса (e-mail); номер ORCID (<http://orcid.org/>); номер ResearcherID (<http://www.researcherid.com/>); Scopus-Author ID (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери ORCID, ResearcherID та Scopus-Author ID визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (не менше 1800 знаків) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (у тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи); у кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту – заголовок «Джерела та література:», формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті, що мають ідентифікатор DOI); через 2 інтервали подаються анотації (не менше 1800 знаків кожна) та ключові слова (4–7 слів) та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку з її автором.

- обсяг авторських рукописів: статті – 12–24 сторінок (20–40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль «нормальний» («звичайний»); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. Пробіли в дужках мають бути нерозривними (Shift+Ctrl+пробіл). Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок із використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «Джерела та література» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) в алфавітному порядку, відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання;

- обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – друкувати через нерозривний відступ (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури;

– кожен аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого задування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

– на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу,

.....
напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті;

– між словами ставити тільки один пробіл;

– дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

– згідно з новими правилами, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (References) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Оформити References відповідно до стилю APA можна на сайті автоматичного формування посилань за адресою: <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

У References назви робіт на мовах, де використовуються нелатинізовані алфавіти, повинні бути перекладені англійською та поміщені у квадратних дужках; назви джерел повинні бути транслітеровані, у кінці слід вказати мову оригіналу у квадратних дужках

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)"1945/1953"

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної,

республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзню як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою (Меринов, 2015, с.62).(перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою (ДАВіО, ф.П-29, оп.1, спр.32, арк.13). (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність працівникам архівів та бібліотек за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, Р. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем*, том 9, № 3. 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків: Раритети України, 200 с.

Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVIII, 213–225.

Колісник, Ю. (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*, 28, 225–238.

Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки XX ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.

Копиця, Д. (1946б). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.

-
- Ле, І., Стебун, І. (1946). Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві. *Літературна газета*, 4 липня, 3–4.
- Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.
- Меринів, В. Ю. (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.
- Передова стаття. (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.
- Петровський, М. (1946). До кінця викрити націоналістичні перекинуття історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.
- Сірук, Н. (2016). Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40 – х – початок 50 – х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2(3), 158–162.
- ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Шульженко, С. (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947 – 1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Valerii V. Kononenko

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The Role of the Soviet Press in Cultural-Ideological Processes in the Ukrainian SSR in the Post-war period (1945–1953)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945–1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: *zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.*

References:

- CDAGHOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrainy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].
- Kolisnyk, Yu.** (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series*, 28, 225–238. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 21 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Le, I., Stebun, I.** (1946). Pro deiaki khyby v suchasnomu ukrainskomu literaturoznavstvi [About some flaws in modern Ukrainian literary criticism]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 4 lypnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Masenko, L.** (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIO», 240 p. [in Ukrainian].
- Merinov, V. Yu.** (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gummanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies*. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].
- Peredova stattia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].
- Petrovskyi, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruchennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriiu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichnyi visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Shulzhenko, S.** (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnogo arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliohrafii [Development of the State Archive Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Siruk, N.** (2016). Postanovy TsK KP(b)U – dokumenty vyvchennia ideolohichnykh kampanii v Ukraini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.) [The decrees of the Central Committee of the CP(b) U – documents for the study of ideological campaigns in Ukraine (the second half of the 40's and the early 50's of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiia – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(3), 158–162. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems*, tom 9, vol. 3, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Yeremieieva, K.** (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyschi Radianskoi Ukrainy [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].

Наукове видання

**УДК 93/94(06)
Н 35**

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 43. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2023. – 128 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-43

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 18.03.2023 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 16,0. Умовн. друк. арк. 14,9. Обл.-видавн. арк. 14,6.
Наклад 300 прим. Зам. № 1794/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>